

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**KEMALPAŞAZÂDE’NİN *SAFVETÜ’L-MENKÛLÂT*
FÎ ŞERHİ ŞURÛTI’S-SALÂT İSİMLİ ESERİNİN
EDİSYON KRİTİĞİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mustafa TOPCU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY

KONYA - 2017

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa TOPCU		
	Numarası	098106041008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY		
Tezin Adı	Kemâlpaşazâde'nin <i>Safvetü'l-Menkûlât fi Şerhi Şurûti's-Salât</i> İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa TOPCU

(İmza).

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa TOPCU		
	Numarası	098106041008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY		
Tezin Adı	Kemâlpaşazâde'nin <i>Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-Salât</i> İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi			

Mustafa TOPCU tarafından hazırlanan “Kemâlpaşazâde'nin *Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-Salât* İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışma 14 / 12 / 2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir

Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY

İmza

Prof. Dr. Seyit BAHÇIVAN

İmza

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZGEN

İmza

ÖNSÖZ

Bir milletin hafızası onun geçmişidir. Milletler tarihteki kökleriyle var olur, tarih boyunca ortaya koydukları eserlerle anılırlar ve bıraktıkları medeniyet eserlerine göre insanlık tarihindeki değerleri belirlenir. Fakat bu milletlere ait tarihi eserler araştırılmaz, gerekli kıymet verilmez, ilmî ve fikrî faaliyetleri ortaya çıkarılmazsa, çok büyük bir medeniyet olsa bile kaybolup gitmeye mahkûm olur.

Bu sebeple bir toplumun sosyal ve kültürel mirasını incelemek istediğimizde o topluma ait yazma eserler şüphesiz çok önemli bir yere sahip olur. Bu duruma kendi ülkemiz açısından baktığımızda ise yazma eserlerin önemi katlanarak artar. Zira; ilmi zapt altına almanın, ancak yazı ile kaydetmek suretiyle olacağına olan inancımızın sonucu olarak, her şeyi el ile yazmamız ve hatta matbaanın icat edilmesinden sonra bile uzun süre eserlerimizi el ile yazmaya devam etmemiz, bizi; kültürümüzü en güzel şekilde öğrenebileceğimiz, çok kıymetli bir yazmalar hazinesine varis kılmıştır.

Böyle kıymetli bir hazineye sahip olmakla beraber bu hazineyi ortaya çıkaracak kişi sayısının çok az olması, Arapça ve Osmanlıca başta olmak üzere değişik dillerde yazılmış birçok yazma eserin, kütüphane ve arşivlerin tozlu raflarından alınıp gün ışığına çıkarılmayı beklemesi, bu konuda yapılması gereken çalışmaların önemini üst düzeye çıkarmaktadır. Bu yüzden yazma eserlerin incelenip, modern neşir kaidelerine uygun olarak ortaya çıkarılması, hayati öneme haizdir.

İslam medeniyeti, yazma eserlerin değerlendirilmesini ve hak ettiği değerinin ortaya çıkarılmasını beklemektedir. Yazma olarak, ciltler halinde veya tek yazılmış kitaplar, küçük hacimli risâle ve şükka'lar hakkında yapılacak olan çalışmalar, zengin birikimimizin ortaya çıkarılmasında, bizlere çok büyük katkılar sağlayacaktır.

Yapılan bilinçli propagandalar ile İslam fikir hayatı, ilk birkaç yüzyıl ile sınırlandırılmak istenmiş, sonraki dönemlerde bir şey yapılmadığı, şerh ve haşiye ile yetinildiği fikri empoze edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın da bir şerh olması itibarıyla kanaatimize göre böyle bir düşünce yanlıştır. Çünkü şerh, haşiye vb. yazabilmek, metin yazmak kadar zor, ciddî ilmî birikim gerektiren bir olaydır. İlk dönemde yazılan eserlere sonraki dönemlerde yapılan şerh ve haşiyeler ilmî acziyetin değil, bilakis ilimde zirve olmanın göstergelerindedir. Beş on sayfalık bir esere yüzlerce sayfa şerh yazabilmek bunun en büyük göstergesi olsa gerektir. Çünkü yapılan bu işlemler ile farklı bakış açıları ve sonuçlar elde edilmiş, zamanın değişmesine uygun olarak eserin güncellenmesi ve anlaşılabilmesi sağlanmıştır.

Osmanlı dönemi ilim ve fikir hayatı, kendisine has bir şekilde, kendisinden önceki ilmi çalışmalar temel alınarak oluşturulmuş ve bu doğrultuda eserler verilmiştir.

Yapılan çalışmaların azlığı bu kültürün gerektiği gibi anlaşılmasına imkân vermemektedir. Yazma eserler ve Osmanlı âlimleri üzerine yapılacak olan her türlü çalışma, bu kültürün doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kemalpaşazâde de Osmanlı Döneminin çok yönlü ve velûd ilim adamlarından birisidir. Din, siyaset ve telif alanındaki büyük hizmetleri ve yetiştirdiği çok değerli talebeleriyle XVI. yüzyıl ve sonrası ilim dünyasına damga vuran ve günümüz dâhil etkileri devam eden, en önemli âlimlerimizin başında gelen Kemalpaşazâde (v.940/1534)'nin, günümüze kadar ulaşan ve sayısı yüzlerle ifade edilen eseri vardır.

Dönemindeki din ve dil bilimleri alanlarının hemen hemen hepsinde eser vermiş, dolayısı ile Taftazânî, Seyyid Şerif el- Cürçânî ve hatta Süyûtî ile kıyaslanmış olan Kemalpaşazâde'nin birçok eseri tahkik edilerek gün yüzüne çıkarılmayı, ilim dünyasıyla buluşturulmayı beklemektedir.

Tezimizin amacı, Kemalpaşazâde'nin henüz kütüphanelerde yazma halinde bulunan *Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-salât* adlı eserinin değerlendirmesini yapmak ve tahkik / edisyon kritik kurallarına uygun bir şekilde basıma hazır hâle getirerek, ilim dünyasının, özellikle de fıkıh ilmi ile ilgilenenlerin istifadesine sunmaktır.

Bu çalışmamız, akademik edisyon kritik çalışmalarında adet olduğu şekliyle araştırma (dirâse) ve tahkik olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Dirâse kısmı, giriş ve sonraki iki bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Kemalpaşazâde okuyucuya tanıtılmaya çalışılmış, döneminin özellikleri, hayatı, hocaları, öğrencileri, görevleri, ilmi kişiliği, fıkıh ilmindeki yeri ve yazdığı eserler hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde, gelenekte namaz ve namaza ait konularla ilgili olarak yazılmış, *Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-salât* risâlesinin benzeri olan eserlerden, ulaşılabilenlerin tespiti yapılmış tablo halinde ilgililerin istifadesine sunulmuştur.

Tahkik bölümünde risâlenin üç nüshasının karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan metin; gerekli noktalamalar, paragraf düzeni, başlıklar altına alma vb. tahkik için gerekli görülen kıstaslar ve ilmî neşir kurallarına göre ortaya çıkarılmış, çeşitli dipnot ilaveleriyle metnin anlaşılması kolaylaştırılmaya çalışılmıştır.

Eserin sadece ibadetler ile alakalı bir fıkıh metni olması sebebiyle, çalışmamızda; müellifin bu alandaki ilmî kişiliği, metodu, kaynakları ve eserin fıkıh literatür'ündeki yerine dair bilgi verilecektir.

Hatasız tek kitabın Kuranı Kerim olması hasebiyle bu çalışmamız esnasında bütün gayretimize rağmen bazı hatalarımızın olması kaçınılmazdır. Hata ve noksanlarımız konusunda okuyucularımızın müsamahasına sığınıyoruz. Bu çalışmanın ilmî mirasımızın ortaya çıkarılmasına bir katkı olabilmesi temennisiyle,

bu tezi hazırlama teklifini yapan merhum Prof. Dr. Hüseyin Tekin GÖKMENOĞLU hocama Allah'tan rahmet diliyorum. Bu tezi hazırlama konusunda beni teşvik eden Prof. Dr. Orhan ÇEKER ve Prof. Dr. Saffet KÖSE hocalarıma, tezin hazırlanması aşamasında çok yardımını gördüğüm Dr. Mustafa KARACA'ya, aileme, çalışmam esnasında benden yardımını esirgemeyip yönlendirme ve teşvikleri ile bana şevk veren danışmanım Yrd. Doç. Dr. Necmettin GÜNEY hocama teşekkür ediyorum.

Gayret bizden, Tevfik Allah'tandır...

Mustafa TOPCU

KONYA, 2017

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa TOPCU		
	Numarası	098106041008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY		
Tezin Adı	Kemâlpaşazâde'nin <i>Safvetü'l-Menkûlât fi Şerhi Şurûti's-Salât</i> İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi			

ÖZET

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazâde, Dirâse, Edisyon Kritik, Tahkîk

Milletler tarihteki kökleriyle var olur, tarih boyunca ortaya koydukları eserlerle anılır ve bıraktıkları medeniyet eserlerine göre insanlık tarihindeki değerleri belirlenir. Fakat bu milletlere ait ilmî ve fikrî faaliyetler ortaya çıkarılmazsa, çok büyük bir medeniyet olsa bile kaybolup gitmeye mahkûm olur.

Bu sebeple bir toplumun kültürel mirasını ortaya çıkarmada yazma eserlerin önemi çok büyüktür. Birçok el yazması eserimiz kütüphanelerde ortaya çıkarılmayı beklemektedir. Tezimizdeki hedefimiz bu yazmalardan birisini ortaya çıkarmaktır.

Kemalpaşazade Osmanlı Devletinin en güçlü âlimlerinden birisidir. Tezimizin konusu onun henüz yazma halinde bulunan “Safvetü'l-Menkûlât” isimli eserinin edisyon kritiği ve değerlendirilmesidir. Eser namaz fikhına aittir. Çalışmamız Müellifin anlatıldığı Dirase (Araştırma) ve eserin incelendiği Tahkîk (Edisyon Kritik) olmak üzere iki kısımdan oluşmakta dipnotlar ile gerekli açıklamalar yapılmaktadır.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Name Surname	Mustafa TOPCU		
	Student Number	098106041008		
	Department	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY		
Title of the Thesis/Dissertation	Critical Edition And Evaluation Of Kemal Pashazâde's Work "Safwat Al-Manqulât Fı Sarh Shurût Al-Salât"			

ABSTRACT

Key Words: Kemalrashazâde, research, Critical Edition, Investigation

The nations exist with their roots in history, they are referred throughout history and their values in human history are determined according to the works of civilization they left. But if scientific and intellectual activities belonging to these nations are not revealed, even if it is a very big civilization, it is condemned to disappear.

There fase, importance of manuscripts to reveal the cultural heritage of a society is great. Many of our manuscripts are waiting to be revealed in libraries. Our target in our thesis is to reveal one of these writings.

Kemalrashazade is one of the most powerful scholars of the Ottoman State. The subject of the our thesis is to evaluate and assess the edition of the work titled "Safwat Al-Manqulât" which is still in manuscript condition. The work belongs to the Islamic law of prayer. Our work consists of two parts, namely Dirase (research), in which our author is described, and Investigation (Critical Edition), in which the work is examined, and necessary explanations are made with footnotes.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ.....	1
I. Çalışmanın Amacı.....	1
II. Çalışmanın Önemi	2
III. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları	3
A. Çalışmanın Klasik Kaynakları.....	5
B. Kemalpaşazâde Hakkında Yapılan Kitap, Mecmûa, Dergi, Sempozyum, Ansiklopedi Maddesi vb. Çalışmalar	17
C. Kemalpaşazâde Hakkında Yapılan Lisans Üstü Çalışmalar	28
D. Araplar ve İranlılar Tarafından Yapılan Çalışmalar	33
1. Dilciliği ve Belağat Yönü İle İlgili Olanlar	33
2. Tefsir Yönü İle İlgili Olarak Yapılan Çalışmalar	36
E. Batılı Araştırmacılar Tarafından Yapılan Çalışmalar	38
IV. Kemalpaşazâde'nin Yaşamış Olduğu Dönemde İctimâî, Siyâsî ve İlmî Durum.....	39
A. Sosyal Durum	39
B. Siyasi Durum	42
1. Safeviler İle Olan İlişkiler	43
2. Memlük'ler İle Olan İlişkiler.....	45
C. İlmî Durum	47
1. Medreseler	50
2. Tekkeler	51

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMALPAŞAZÂDE’NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. KEMALPAŞAZÂDE AHMED İBN-İ SÜLEYMAN	54
A. Kemalpaşazâde’nin Doğumu ve İsmi	54
B. Kemalpaşazâde’nin Çocukluğu, İlk Tahsili ve Askerliğe Girişi	56
C. Kemalpaşazâde’nin Askerlikten Ayrılışı	56
D. Kemalpaşazâde’nin Hocaları.....	58
1. Molla Lütî (v. 900/1495).....	58
2. Kestellî (Kastallânî) (v. 901/1496).....	59
3. Hatipzâde (v. 901/1496).....	59
4. Muarrifzâde (v.?)	60
5. Diğer Hocaları.....	60
E. Fikhî Silsilesi	61
F. Kemalpaşazâde’nin Mülâzemeti, Evlenmesi ve Çocukları	63
G. Kemalpaşazâde’nin Görevleri	63
H. Kemalpaşazâde’nin Öğrencileri	64
I. Kemalpaşazâde’nin Fukahâ Tasnîfi	65
İ. Kemalpaşazâde’nin İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	66
J. Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Dair Metin, Şerh, Hâşiye, Tahkîk ve Risâleleri	71
K. Kemalpaşazâde’nin Vasiyeti ve Vefâtı.....	74

İKİNCİ BÖLÜM

KEMALPAŞAZÂDE’NİN ŞURÛTU’S-SALÂT VE SAFVETÜ’L-MENKÛLÂT’I

I. Kemalpaşazâde’nin <i>Şurûtu’s-Salât</i> Risâlesinin Tanıtımı.....	75
A. Eserin Âidiyeti ve Mevcut Yazma Nüshalarının Tespiti	76
1. “ <i>Şurûtu’s-Salât</i> ”ın İstinsâh Tarihi ve Müstensih Kaydı Olan Nüshaları ..	77
2. “ <i>Şurûtu’s-Salât</i> ”ın İstinsâh tarihi Olan, Müstensihi Olmayan Nüshaları .	77
3. “ <i>Şurûtu’s-Salât</i> ”ın İstinsâh Tarihi ve Müstensihi Olmayan Nüshaları.....	79
II. “ <i>Safvetü’l-Menkûlât</i> ”ın Tanıtımı	82
A. Eserin Adı.....	82
B. Eserin Kemalpaşazâde’ye Aidiyetinin Kontrolü	82
C. Muhtevâsı, Üslûbu ve Önemi	83

D. Yazılma Sebebi ve Dayandığı Kaynaklar	83
E. Eserin Değerlendirilmesi	86
III. Nüshaların Belirlenmesinde Takip Edilen Yöntem.....	93
IV. Eserin Mevcut Yazma Nüshalarının Tespiti.....	94
A. İstinsâh Tarihi ve Müstensihi Belli olanlar	95
B. İstinsâh Tarihi Belli Olup Müstensihi Belli Olmayanlar	96
C. Müstensihi Belli Olup İstinsah Tarihi Belli Olmayanlar	97
D. İstinsâh Tarihi ve Müstensihi Belli Olmayanlar.....	97
E. Metin Tahkîkinde Takip Edilen Yöntem ve Eserin Edisyon Kritiği	101
V. Safvet'ül-Menkûlât ile Benzerlik Arz Eden Eserlerin Tasnif Edilmesi	104
A. Konusu Namaz ve Namaza Ait Genel Meseleler Olan Eserler.....	105
1. Kitâbü's-Salât Konulu Genel Eserler.....	107
2. Mukaddimetü's-Salât Konulu Eserler	108
B. Şurûtu's-Salât Konulu Eserler	109
1. et-Tahâre ve'l-Vuzû' Konulu Eserler.....	109
2. Setru'l-Avret Konulu Eserler.....	111
3. Kible İle İlgili Meseleler Konulu Eserler	111
4. Vakit ve Ezâmı Konu Alan Eserler	113
5. Niyyet Konulu Eserler.....	115
C. Namazın Rükünleri Konulu Eserler.....	116
1. İftitâh Konulu Eserler	116
2. Kırâat Konulu Eserler.....	116
D. Namazın Vâcipleri Konulu Eserler.....	117
1. Teşehhüd Konulu Eserler	117
2. Ta'dili Erkan Konulu Eserler.....	117
E. Mesâilü's-Salât Konulu Eserler	118
1. Namazla İlgili Çeşitli Konularda Yazılmış Eserler	118
2. Namazda Ellerin Kaldırılması Konulu Eserler	120
3. Kasru's-Salât Konulu Eserler	121
4. Hükmü Târiki's-Salât Konulu Eserler.....	122
5. Sehib Secdesi Konulu Eserler.....	123
6. Mesbuk'un Namazı Konulu Eserler.....	123
7. Namaz ve Sonrasında Okunacak Dualar Konulu Eserler.....	124

8. Namaz ve Adabı Konulu Eserler	124
9. Tertîbü's-Sufûf Konulu Eserler	125
10. Namazda Huşû' konulu Eserler	125
F. Cuma Namazı Konulu Eserler	125
G. Salat-ı Vüsta Konulu Eserler.....	130
H. Cenaze Namazı konulu Eserler	131
I. Vitir Namazı Konulu Eserler	132
İ. Kunut konulu Eserler	132
J. İktidâ ve İmamet Konulu Eserler.....	133
1. İmamet Konulu Eserler	133
2. İktidâ Konulu Eserler	134
3. İstihlâf Konulu Eserler	135
4. Cemâat Konulu Eserler	136
K. Namazın Fazileti Konulu Eserler	137
L. Terğîbü's-Salât Konulu Eserler	138
M. Çeşitli Namazlar ve Hükümleri Konulu Eserler.....	139
1. Reğâib Namazı Konulu Eserler	139
2. Tesbih Namazı Konulu Eserler.....	140
3. Duha Namazı Konulu Eserler.....	141
4. Teravîh Namazı Konulu Eserler	142
5. İstihâre Namazı Konulu Eserler.....	143
6. Kandil Gecelerinde Namaz Konulu Eserler	144
7. Kûsûf ve Husûf Namazı Konulu Eserler	144
8. İstiskâ Namazı Konulu Eserler	144
9. Salâtü'l-Havf Konulu Eserler	145
SONUÇ.....	146
BİBLİYOGRAFYA	149
ÖZGEÇMİŞ	157

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı Müellif
b.	: Bin, İbn-i.
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Diğ.	: Diğerleri
Edt.	: Editör
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Ktp.	: Kütüphane
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: Madde
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden-Nâşir
r.a	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
TDED	: Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TOEM	: Tarihî Osmanî Encümeni Mecmûası
TÜYATOK	: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashîh
v.	: Vefât
vb.	: ve benzeri
yy.	: yayım yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ VE KAYNAKLARI

I. Çalışmanın Amacı

Çalışmamız, Osmanlı Devleti yükselme döneminin en önemli ilmi şahsiyetlerinden olan Kemalpaşazâde'nin¹ tanıtılmasına katkı sağlamayı; ona nispet edilen “*Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-Salât*” isimli risâle'yi² edisyon kritik kurallarına uygun bir şekilde değerlendirmeyi, böylelikle basıma hazır hâle getirerek ilim dünyasına daha yakın bir şekilde tanıtmayı ve araştırmacıların bu eserden istifâdelerini kolaylaştırmayı hedeflemektedir.

Ayrıca “*Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-Salât*” risâlesinin benzeri olan eserler hakkında kısa bilgiler vererek ehlinin bu eserlere kolaylıkla ulaşabilmelerini amaçlamaktadır.

¹ Müellifin ismi kaynaklarda ve bazı eserlerinde Ahmed İbn-i Süleymân olarak geçmektedir. Biz, kendi dönemine yakın olan kaynaklarda en çok Kemâlpaşazâde ismi kullanıldığı için bu ismi kullanmayı tercih ettik. Ali Emîrî Ef., Ahmet Refik Altınay, *İlmîyye Sâlnâmesi*, s. 346, 1916, Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar (v. 1939), *Amasya Tarihi*, 3/219, İstanbul, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1927; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs*, 5/3885; Latîfî, *Tezkire*, s. 79; Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/345; Peçevî, *Tarih*, 1/51; Muallim Nâci, *Esâmî*, s. 22; Fâik Reşâd, *Eslâf*.

² Tez konumuz olan eser bir risaledir. Risâle “*Edebî tarzdaki mektuplar ve belli başlı bazı konularda yazılan küçük ölçekli eserler için kullanılan terim. Elçinin ilettiği yazılı mesaja, ayrıca küçük kitaba da risâle denilmiştir. Risâlenin mânası zaman içinde hitap, kitap, mektup, makale; inceleme, araştırma, monografi kelimelerini karşılayacak şekilde genişlemiştir. 8. yüzyıldan itibaren edebî mektup, ilim, sanat, edebiyat vb. alanlarda tek bir konu üzerinde yapılan araştırma (monografi) ve makale anlamları öne çıkmıştır. Modern Arapça'da risâle “ilmî tez” anlamını da kazanmış olup “risâletü't-duktôra, risâletü'l-mâcester” şeklinde kullanılmaktadır. Kur'anî bir terim olarak risâlet bir mesajın sözlü olarak ifadesi ve iletilmesidir. Kelime Kur'an'da tekil ve çoğul şekliyle on yerde geçmekte olup bunların “bilgi, mesaj veya haberi etkili biçimde ifade ederek iletme” anlamındaki tebliğ kavramıyla kullanılması, dört yerde nasihat, bir yerde kelâmıla birlikte zikredilmesi risâletin “iyi, yararlı ve güzel olan mesaj” mânasına geldiğini gösterir”. Er, Rahmi, “Risâle”, *DİA*, 35/112-113.*

II. Çalışmanın Önemi

Çalışmamız, önsöz de belirttiğimiz üzere müellifin³ “*Safvetü'l-menkûlât fî Şerhi Şurûti's-salât*” isimli risâlesi'nin tahkik edilmiş metninin ortaya çıkarılması, Risâle hakkında bilgi sunması ve eserin ilim dünyasına kazandırılması bakımından önemlidir.

İkinci olarak namazın mukaddimâtı, farz (şart ve rükün), vâcip, sünnet, müstehap ve mekruh gibi hükümleri ile mezhepler arasında namazla ilgili ihtilaf sebebi olmuş konuları içeren “*Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-Salât*” risâlesinin benzeri olan eserlerden ulaşılabilenlerin konularına göre tasnif edilerek tablo halinde sunulması sebebiyle, büyük kolaylık sağlayacak olması, yönüyle önemlidir.

Ayrıca; Kemalpaşazâde ve eserleri hakkında yapılmış olan bütün çalışmaları, toplu halde ve kronolojik olarak, liste şeklinde sunmasının, araştırmacılar açısından kolaylaştırıcı ve yön gösterici bir özelliği olması da önemlidir.

Yabancı bir dilde yazılmış yazma eserlere yönelik araştırmalar ve el yazması bir eseri tahkik edip ortaya çıkarmanın önemi hakkında şunları söyleyebiliriz.

İlk olarak; kendilerine ait yazma fıkıh eserleri daha çok olmasına rağmen, bu yazma eserlerin tahkikli neşri konusunda, geride kalmış olan Hanefî mezhebinden bir âlimin yazmış olduğu, el yazması bir eserdeki bilgileri ortaya çıkarıp, neşre hazır hale getirmesi ve eski eserleri tahkik konusuna dikkat çekebilmesi önemlidir.

³ Çalışmamızda Kemâlpaşazâde hem musannıf hemde şârihtir. Böyle olmakla beraber biz zaman zaman “**müellif**” ibaresini kullandık. “*Müellif*” kelimesinin kullanım yerlerini *Kâtip Çelebi, yedi başlıkta toplar*. “*Kim senin el atmadığı bir şeyi ortaya koymak “te'lif”, eksik bir şeyi tamamlamak “tetimme”, anlaşılmayan veya net olmayan yerleri açıklamak “şerh”, uzun tutulmuş bir konuyu kısaltmak “ihtisar”, dağınık bir çalışmayı toparlamak “telhîs”, karışık bir konuyu yeniden düzenlemek “tertib”, hata edilen noktaları düzeltmek “tehzîb”. Yine açıklamayı hedef alan çalışmaları, şekle ve anlamaya yönelik olarak yazmaya “tasnif”, Metinde geçen bazı kelimeleri sayfa kenarında açıklamaya “haşiye”, kelime yanında cümle anlamlarını da dikkate almaya “ta'lik” denir. Bir eseri şerh eden veya kısaltan yanında, esere haşiye, ta'lik yazan, eseri islâh ve tehzîb eden de müellif kabul edilmiştir.*” Kâtip Çelebi, Hacı Halife (Kalfa) Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, nşr. Ord. Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1971, 1/35.

İkinci olarak, çalışmayı yapanlar açısından oldukça eğitici bir süreci beraberinde getirmesi ve araştırmacının yabancı bir dildeki el yazması eserlerle hemhâl olması sebebiyle, hem yazma eserlere hem de yabancı olduğu dile âşinâlık kazandırması bakımından büyük katkısının olması önemlidir.

III. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamızın giriş bölümünden sonra dirâse kısmında, ilk olarak Kemalpaşazâde tanıtılmaya çalışılmıştır. İkinci sırada risâlem ile ilgili bilgiler verilmiş, üçüncü olarak ise risâle ile aynı eksende yazılmış olan eserler kısa bilgiler halinde ve konularına göre tasnif edilmiş bir şekilde tablolaştırılmıştır.

Tahkik bölümünde ise Risâlemizin metni, edisyon kritik kurallarına uygun bir şekilde ele alınarak araştırmacıların istifâdesine sunulmaya çalışılmıştır.

Metod olarak sosyal bilimler alanı ile alâkalı genel metodlara bağlı kalmakla beraber karşılaştırmalı⁴ (Mukayeseli) metodu esas aldık.

Kemalpaşazâde'ye ait, özellikle fıkıh ilmi ile alâkalı olan eserleri inceleyerek, fıkıha ait bakış açısını objektif bir şekilde tespit etmeye çalıştık. İnceleyecek olduğumuz eserlerin müstensihler tarafından yazıldığını, dolayısıyla bazı hataların olabileceği gerçeğini göz önünde bulundurduk. Daha önce yapılan çalışmalarını referans alarak ve bunları karşılaştırarak ortaya bir çalışma çıkarmayı hedefledik.

Bu tezi hazırlamaya öncelikle Kemalpaşazâde'nin kendisine ait yazma eserlerden ulaşılabildiklerimizi inceleyerek başladık. Kemalpaşazâde hakkında yapılan araştırmaları incelediğimizde ülkemizde yapılan çalışmaların onun tefsir, dil ve edebiyât, tarih, kelâm, felsefe ve birkaç taneyi geçmeyecek şekilde fıkıh alanındaki

⁴ Karşılaştırmalı (*mukayeseli*) metod, belirli olayların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde etkili olan fonksiyonel faktörleri sınıflandırmayı ve açıklamayı hedef alan bir araştırma metodunu ifade için kullanılan genel bir terimdir. Toplumsal ve tarihsel verilerin karşılaştırmalı metodla incelenmesi, eski zamanlardan beri bilinmektedir. Jessica Cuper-Adam Cuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Adres Yayınları, 2016, Ankara, 2/867.

eserleri, Arap dünyasında yapılanların ise onun daha ziyade dil ve tefsir alanındaki eserleri üzerine yoğunlaştığını gördük.

Kemalpaşazâde'ye ait Yazmalar.gov.tr adresinden, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi ve bağlı kütüphanelerinden, Müessesetü Âli'l-Beyt'in yayınladığı ve 12 cildini Fıkıhla ilgili ilimlere ayırdığı *el-Fihrisü's-Şâmil* adlı muhtasar bir katalog tarzında hazırlanan eserden, *GAL*, Şâmile programının *Hızânetü't-türâs* kısmından Câmiu'l-Mahtûtâtî'l-İslâmiyye ve ulaşabildiğimiz diğer yazma eser kataloglarından öğrenip, temin ettiğimiz orijinal yazma eser nüshaları kullandık.

Ayrıca onun hakkında çeşitli araştırmacılar tarafından değişik dergi, mecmua ve kataloglarda yayınlanmış bazıları edisyon kritikli bazıları yalın haldeki eserleri, hakkında yazılmış makâle, tez, ansiklopedi maddeleri, çeşitli internet sitelerinden elde edilen veriler ve sempozyum bildirileri gibi, diğer dökümanları kaynak olarak kullandık.

Kemalpaşazâde hakkında yazılanları uzun bir şekilde anlatmaktan ziyade bu bilgileri elde ettiğimiz ilk kaynakları diğer araştırmalardan farklı olarak kısaca tanıtarak aynı kişi veya farklı konularda çalışmak isteyen araştırmacılar için bir fayda sağlamaya çalıştık.

Yapmış olduğumuz çalışmanın Kemalpaşazâde hakkında yapılan en son çalışmalardan biri olması ve yapılacak sonraki çalışmalara kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle, elektronik ortamlardan ve çeşitli kaynaklardan tespit edebildiğimiz hakkındaki bütün çalışmaları derleyerek, tezimizin bu kısmında zikretmeyi uygun gördük.

A. Çalışmanın Klasik Kaynakları⁵

1) Sehî (v. 955/1548), 1325, *Tezkire-i Sehî (Tezkire)*, (nşr. Mehmed Şükrü), İstanbul: Matbaa-i Âmire, s. 43.

“*Tezkire*”; Klasik Türk edebiyatımızın yazar ve şâirlerinin hayatlarını ve yazılı eserlerini içeren edebiyat antolojisi şeklinde kaleme alınmış bir eserdir. İlk tezkire örneği Sehi Bey’in “*Heşt Behişt*” isimli eseridir.⁶

2) Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr İsâmuddîn Ahmed Efendi (v. 968/1561), eş-*Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Şekâik)*, nşr. A. Subhî Furat, 1985, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 377-379.

Taşköprizâde'nin meşhur iki eserinden *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*'u İlimler tarihiyle ilgili ansiklopedik tarzda yazılmış bir eserken, *Şekâiku'n-Numâniyye*'si Osmanlı Devleti'nin başlangıcından 16. yüzyıl yarısına kadar olan dönemde yaşamış Osmanlı âlimlerinin hayatlarını içermektedir.⁷

3) Celâlzâde Sâlih Çelebi (v. 973/1565), *Hâşiye alâ'l-İslâh ve'l-Îzâh (Hâşiye)*, Damad İbrâhim Paşa-512, vr. 2a-3b, 5a-5b; *Münşeât*, Kadızâde Mehmed-557, vr. 26a-27a; “*Dîvân*”, Nuruosmaniye-3846, vr. 16a-17a.

Kemalpaşazâde'nin talebelerinden olan Salih Çelebi, hocasının fıkha dair *İslâhu'l-Vikâye el-Musemmâ bi'l-Îzâh* adlı eserine bir hâşiye yazarak *Haşiye ale'l-İslâh ve'l-Îzâh* adını vermiştir.⁸

4) Ramazanzâde Mehmed Çelebi (v. 979/1571), 1279, *Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa*, İstanbul: Tab'hâne-i Âmire, s. 305-306.

⁵Tezimizde almış olduğumuz bu kaynaklar ilimler tarihi ve tasnifiyle ilgili bibliyografik ve ansiklopedik özellikler gösteren bazıları insanlık tarihi, bazıları İslam tarihi ve bazıları da Osmanlı tarihi ile başlayan İslam âlimleri ile ilgili ilk başvuru kaynaklarındandır. Onun için Klasik tabirini kullandık.

⁶İsen, Mustafa, *Sehi Bey Tezkiresi Heşt Behişt*, Akçağ Yay., Ankara, 1998, s. 3.

⁷Yavuz, Yusuf Şevki, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, *DİA*, 40/151-152.

⁸Topal, Seyit Ali, “Celalzâde Salih Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri”, *Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, Ekim, 2011, s. 120.

Asıl adı *Siyer-i Enbiyâ-i İzâm ve Ahvâl-i Hulefâ-i Kirâm ve Menâkıb-ı Âl-i Osmân* olan eser *Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa* veya kısaca *Târîh-i Nişancı (Nişancı Tarihi)* ismiyle tanınır. Mehmed Çelebi eserini, tarihlerin çoğunun hacimli olması yüzünden istifadenin zorluğunu öne sürerek nişancılığı esnasında tarihî konularda kendisine gelebilecek sorulara hemen cevap verebilmek amacıyla kaleme aldığını belirtir.⁹

5) Âşık Çelebi (v. 979/1572), *Meşâ'iru's-Şuarâ (Meşâ'ir)*, Biritish Library Or.-6434, (nşr. G. M. Meredith-Owens), Londra 1971, vr. 37a-39b.

Kemalpaşazâde'nin Arapça derleme *Hadîs-i Erbaîn*'inin şerhi olan *Şerh-i Hadîs-i Erbaîn*'in sahibi olan müellif, *Meşâiru's-Şu'arâ*'nın metninde I. Murad zamanından başlayarak eserin tamamlandığı 976/1568 yılına kadar yaşayan 426 şâirin hayatını ele almış, özellikle kendi tanıdığı şâirleri güzel bir üslupla, ayrıntılı olarak ele almıştır.¹⁰

6) Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (v. 990/1582), *Ketâib-ü Â'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ-i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr (Ketâib)*, Âşir Efendi-263, vr. 572a-576b.

Hız. Âdem'den Peygamberimize kadar bazı peygamber kıssalarını, Ashâb-ı kirâmdan bâzılarının ve Ebû Hanîfe'den eseri yazdığı döneme kadar olan Hanefî mezhebi âlimlerinin hayatları ile tabaka ve mertebelerini bir araya getirdiği toplam 809 büyük zat hakkında önemli bilgiler olan eser Arapçadır. Eser basılmamış olup yazmaları Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹¹

7) Latîfî (v. 990/1582), *Tezkire-i Latîfî*, (nşr. Ahmed Cevdet Paşa), İstanbul, İkdâm Matbaası, s. 79-82.

⁹ Özcan, Abdülkadir, "Mehmed Çelebi, Ramanzâde", *DİA*, 28/450.

¹⁰ Kılıç, Filiz, "Âşık Çelebi, *Meşâi'ri's-Şu'arâ*" (*İnceleme-Metin*), İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010, s. 764.

¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, 2/19.

Anadolu’da yazılan ikinci tezkire örneğidir. Sehî’nin *Heşt Behişt*’inden sekiz sene sonra 1546 yılında tamamlanarak Kanunî’ye sunulmuştur. Tam adı *Tezkiretü’ş-şuarâ* veya *Tebşıra-i Nuzemâ* olan eser, 334 şâirin hayatını ele almaktadır. Kronolojik tasnif yerine, daha önce arapça biyografi kitaplarında uygulanmış olan alfabetik tasnif ilk olarak bu eserde kullanılmıştır.¹²

8) Ali b. Bâlî (Hısım Ali Çelebi) (v. 992/1584), 1395/1975, *el-Ikdü’l-Manzûm fî Zikr-i Efâzılı’r-Rûm (Ikd)*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrût, s. 370-373.

el-Ikdü’l-Manzûm fî Zikr-i Efâzılı’r-Rûm, Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye’ye yapılmış olan arapça bir zeyildir.¹³ Yazarının lakabı Munuk Ali’dir.

9) Mecdî Mehmed Efendi (v. 999/1591), 1989, *Hadâiku’ş-Şekâik (Hadâik)*, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, s. 381-385.

Mecdî Mehmed’e şöhreti kazandıran *eş-Şekâ’iku’n-Nu’mâniyye*’nin tercümesi olan *Hadâiku’ş-Şekâik* eseri, daha çok *Tercüme-i Şekâik (Şekâik Tercümesi)* olarak anılan ve aslı kadar ünlenmiş bir eserdir. Yazarımız Kadî olması sebebiyle aşırı meşguliyetten eseri ancak 1587 yılında tamamlayabildiğini ve eserini Sultan III. Murad’a takdim ettiğini belirtir. Eser Taşköprizâde’nin eserini temel almış yeni bir çalışma olarak gösterilebilir.¹⁴

10) Ahdî, Ahmed Ahdî b. Şemsî el-Bağdâdî (v. 1002/1593-94), 2005, *Gülşen-i Şu’arâ (Gülşen)*, (nşr. Süleyman Solmaz), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 130-132.

Ahdî’ye ait şöhreti günümüzde dahi devam eden *Gülşen-i Şuarâ* Osmanlı’da yazılan üçüncü tezkire’dir. Sadece kendi çağdaşı olan şairleri ele alması öncekileri

¹² Canım, Rıdvan, *Latîfî Tezkiretü’ş-Şuarâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 3.

¹³ Gönül, Behçet, “İstanbul Kütüphanelerinde eş-Şakâ’ik en-Nu’mâniyye Tercüme ve Zeyilleri”, *Türkiyât Mecmûası*, İstanbul, 1945, 8/152.

¹⁴ Gönül, Behçet, “İstanbul Kütüphanelerinde eş-Şakâ’ik en-Nu’mâniyye Tercüme ve Zeyilleri”, *Türkiyât Mecmûası*, İstanbul, 1945, 8/152.

almaması yönüyle 16. Asra kadar ve sonrasında yazılan diğer tezkirelerden farklı bir çizgidedir.¹⁵

11) Beyânî, Mustafa b. Cârullah (v. 1006/1597-98), *Tezkiretü'ş-Şu'arâ (Tezkire)*, (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 21-23.

Beyânî kendisini meşhur eden bu eseri 1000/1592 yılında tamamlamıştır. Özel bir adı olmadığı için müellifinin adıyla bilinir. *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi*'nin ihtisar edilmiş halidir. Mukaddimedeki kendi ifadesine göre fazla vakti olmadığı için sadece en meşhur şairleri ve tanınmış şiiirlerinden örnekleri seçerek eserini oluşturmuştur.¹⁶

12) Hoca Sadeddîn Efendi (v. 1008/1599), *Tâcü't-Tevârih (Tâc)*, İstanbul: Tab'hâne-i Âmire, 1279-1280, 614-616 (Sultan Selîm'le aralarında geçen bazı musâhabeler).

Hoca Sadeddîn Efendi'nin Osmanlı Devleti'nin başlangıcından Sultan I. Selim'in ölümüne kadar olan zaman dilimini kapsayan Osmanlı tarihini ele aldığı el yazması eserdir. İdrîs-i Bitlisî'nin *Heşt Bihişt*'ini örnek olarak almış, dil olarak belâgat yönünü ön plana çıkaran süslü ve ağdalı nesri kullanmıştır.¹⁷

13) Âlî, Gelibolulu Mustafâ Âlî Efendi (v. 1008/1600), *Künhü'l-Ahbâr (Künh)*, (nşr. İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 1209-1216.

Müellifi tarafından müslüman tarih yazıcılığını zirveye taşımak için yazıldığı belirtilen eserin yazma nüshası bin sayfa ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm yaratılıştan Peygamberimiz'e kadar olan döneme, ikinci bölüm Emevî ve

¹⁵ Akün, Ömer Faruk, "Ahdî", *DİA*, 1/509-514.

¹⁶ İsen, Mustafa, "Beyânî", *DİA*, 6/32.

¹⁷ İpşirli, Mehmet, "Tâcü't-tevârih", *DİA*, 39/358.

Abbâsîler dönemine, üçüncü bölüm Türk ve Moğol hânedanları tarihine, dördüncü bölüm Osmanlı tarihine ayrılmıştır.¹⁸

14) Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Hanefî (v.1010/1601), *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hılv), Riyâd, 1403/1983, 1/355-357.

et-Tabakâtü's-Seniyye kendi alanında yazılmış en kapsamlı kitap olup, müellifi eş-Şekâiku'n-Numâniyye'de yer alan âlimlere kendi dönemine kadar olan alimleride ekleyerek biyografi sayısını 2523 kişiye çıkarmıştır.¹⁹

15) Kınalızâde Hasan Çelebî (v.1012/1604), *Tezkiretü's-Şu'arâ (Tezkire)*, (nşr. İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu, Ankara,1989, 1/122-134.

Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi olarak bilinen bu eser, Anadoludaki beşinci tezkire örneğidir. 600 civarında şair ve 6 padişah'tan oluşan biyografi sayısı bakımından ikincidir. Sultan III. Murad zamanında 994/1586'da eseri tamamlamış ve hocası Sâdeddin Efendi'ye ithâf etmiştir.²⁰

16) Hasan Kâfi Akhisârî (v. 1024/1615), *Nizâmü'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ (Nizâm)*, Kılıç Ali Paşa-753, vr. 290b-291b.

Müellif bu eserinde, Hz. Peygamber'in sîretini anlattıktan sonra Ebû Hanîfe'den itibaren kendi hocası Hacı Efendi Kara Yılan'a kadar meşhur Hanefî fakihlerinin biyografilerini kısaca zikretmiş, son kısmında da kendisinin ve meşhur üç öğrencisinin biyografisini vermiş, böylece otuz başlık altında otuz altı kişinin hayatını anlatmıştır.²¹

¹⁸ Schmidt, Jan, "Kühü'l-ahbâr", *DİA*, 2002, 26/555.

¹⁹ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullâh el-Kastamonî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn (İzâhu'l-Meknûn ve Hediyyetü'l-Ârifîn* ile birlikte), 1-6, nşr. Ord. Prof. M. Şerafeddin Yalpkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1941, 2/1098.

²⁰ İsen, Mustafa, "Kınalızâde Hasan Çelebi", *DİA*, 25/417.

²¹ Aruçi, Muhammed, "Hasan Kâfi Akhisârî", *DİA*, 16/326.

17) Atâî, Nev'îzâde Atâullâh b. Yahyâ (v. 1045/1635), *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şekâik (Zeyl)*, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul, 1989, s.13-15.

Taşköprizâde'nin meşhur *eş-Şekâiku'n-Numâniyye* adlı eserinin 965-1044 (1558-1634) yılları arasında geçen yetmiş altı senedeki Osmanlı'da yetişen âlim, şeyh ve şâirler hakkında bilgi veren bir zeyl'dir. İlim tarihimizin temel başvuru kaynaklarından. Şeyhî'nin *Vekâiyu'l-Fuzalâ*'sıyla birlikte Şekâik'in en önemli iki zeylinden birisidir.²²

18) Riyâzî, Riyâzî Mehmed Efendi (v. 1054/1644), *Riyâzu'ş-Şuarâ (Riyâz)*, Esad Efendi-3871, vr. 14a-15b.

Osmanlı'nın başlangıcından yazıldığı 1607-1610 yıllarına kadar yaşamış olan 424 Osmanlı şâirini içerir. Riyâzî'nin en önemli eseri olup, Sultan I. Ahmed'e ithâfen yazılmıştır.²³

19) Peçevî, Peçuylu İbrahim (v. 1059/1649?), 1281-1283, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, c.1, s. 51-56, 124-126, 456.

Eser, Kanûnî Sultan Süleyman Han'ın tahta geçişinden Sultan IV. Murad'ın vefatına kadar geçen süredeki olayları kapsar.²⁴

20) Gazzî, Ebü'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-Gazzî (v. 1061/1651), *el-Kevâkibü's-Sâire bi Âyâni'l-Mieti'l-Âşire (Kevâkib)*, (nşr. Halîl el-Mansûr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997, 2/108-109., no: 875.

Müellif *el-Kevâkibü's-Sâire*'yi yazarken Suriye, Kahire ve Haremeyn bölgelerinde yetişen şahsiyetlerle ilgili bilgileri şifâhî olarak derlemiş, Osmanlı devlet ricâlinin hâl tercümelerini Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâiku'n-*

²² İpekten, Haluk, "Atâî, Nev'îzâde", *DİA*, 4/42.

²³ Açıkgöz, Namık, "Riyâzî", *DİA*, 35/144.

²⁴ Baykal, Bekir Sıtkı, *İbrahim Efendi Peçevî, Peçevî Tarihi*, 2 Cilt, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 3.

Numâniyye'siyle babası Bedreddîn el-Gazzî'nin *el-Metâliu'l-Bedriyye* adlı seyahatnamesinden özetlemiş, ayrıca kendisine ulaşan bazı bilgilerden, şahsî araştırmalarından da istifade etmiştir.²⁵

21) Kâtib Çelebi (Hacı Halife-Kalfa), Mustafa b. Abdullah (v. 1067/1657), 1360-1362/1941-1943, *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl (Süllem)*, Şehid Ali Paşa-1887, vr. 21b; *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmii'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Keşf)*, (nşr. Ord. Prof. Dr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rifat) İstanbul, Maarif Matbaası, c.1, s. 41, 54, 95, 109, 283.

Süllemü'l-Vusûl, alfabetik tasnif esas alınarak hazırlanmış iki ana bölümden oluşan arapça bir tabakat kitabıdır. İlk bölüm, kendi adlarıyla meşhur olanlara, ikinci bölüm ise meslek, lakap nesep ve künyeleriyle meşhur olan kişilere ayrılmıştır. Süyûtî'nin *Tahrîrü'l-Lübâb*'ı temel alınmış olup, önemli ilaveler yapılmıştır. *Keşfü'z-zunûn*'da adı geçen kitapların müelliflerine ait indeks özelliği taşır.

Keşfü'z-Zunûn ise Kâtib Çelebi tarafından hazırlaması yirmi yıl süren büyük bir bibliyografik çalışmadır.²⁶

22) Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (v. 1068/1658), *Ravzatü'l-Ebrâr (Ravza)*, (nşr. Sa'dullah Said Efendi-Abdülvehhâb Dağıstânî), Mısır, Matbaatü Bulak, 1248, s. 424; *Süleymânnâme*, (nşr. Sa'dullah Said Efendi-Abdülvehhâb Dağıstânî), Mısır, Matbaatü Bulak, 1248, s. 204-206.

Ravzatü'l-Ebrâr, Hz. Âdem'den 1058/1648 yılına kadar gelen olayları içine alan umumi bir tarihtir.²⁷

23) Hibrî, Abdurrahman Hibrî Efendi (v. 1069/1659), *Enîsü'l-Müsâmirîn (Enîs)*, Reşid Efendi Ktp.-616, vr. 49b vd.; *Defter-i Ahbâr*, Veliyyüddin-2418, vr. 69a.

²⁵ İzgi, Cevat, "Necmüddîn el-Gazzî", *DİA*, 32/498.

²⁶ Gökyay, Orhan Şaik, "Kâtib Çelebi", *DİA*, 25/36-40.

²⁷ Kaya, Nevzat, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *DİA*, 24/381-383.

1046/1636 yılında yazılmış olup Edirne tarihini konu alır. Edirne'nin sadece tarihinden değil yapılarından topografyasından ve burada yetişen önemli şahsiyetlerden de söz eder.²⁸

24) İbn-ü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb (Şezerât)*, (nşr. Abdülkâdir el-Arnâvût-Mahmûd el-Arnâvût), Dımaşk, Dâr-u İbn-i Kesîr, 1412/1991, 10/335-336.

Müellif eserinde h. 10. asırda şahit olduğu büyüklerin harb, doğum ve ölüm gibi vakalarına teferruata girmeden kısaca temas etmiştir. Bu kitabı diğerlerinden ayıran önemli bir özelliği İslam tarihinin özellikle h. 1. asırda şahit olunan acı olaylardan bahsederken takındığı tarafsızlık ilkesidir.²⁹

25) Evliyâ Çelebi, Mehmed Zillî b. Derviş (v. 1095/1684?), 1314, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi (Seyâhatnâme)*, (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, İkdâm Matbaası, c.1, s. 345-359.

Eser gezi edebiyatı ve Türk ve islam kültür tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü Evliya Çelebi'nin on ciltten oluşan bu eseri gezip gördüğü bütün memleketler ile ilgili çok önemli bilgiler bulundurmaktadır. Evliya Çelebi, eser'inde gezdiği yerleri kendine has bir uslup ile anlatmaktadır.³⁰

26) Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin (v. 1201/1787), 2001, *Hadikatü'l-Cevâmi' (Hadika)*, (nşr. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul, İşaret Yayınları, s. 244-245; *Mecmûa-i Tevârih (Mecmûa)*, (nşr. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çubuk), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 206-207, 239.

²⁸ İlgürel, Sevim, "Hibrî, Abdurrahman Efendi", *DİA*, 17/426-428.

²⁹ Kızılcık, Abdullah, "Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb İbn-ü'l-İmâd el-Hanbelî", *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Şarkiyat Enstitüsü, 2011, s. 308.

³⁰ Çevik, Mümin, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 2012, s. 5.

Müellif önce sur içi İstanbul’undaki cami ve mescidleri dolaşmış, burada önce selâtin camilerini daha sonra ise iğfer camileri ele almış, buradan sonra sur dışında kalanları görmüş, ardından Eyüp, Galata, Boğaz’ın iki yakası, Üsküdar, Kadıköy cami ve mescidlerini incelemiş, alfabetik sıraya göre bunları anlatmıştır.³¹

27) Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn (v. 1202/1788), *Devhatü’l-Meşâyih Mea’z-Zeyl (Devha)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1978, s. 16-18; *Mecelletü’n-Nisâb fi’n-Nesebi ve’l-Künâ ve’l-Elkâb (Mecelle)*, Hâlet Efendi-628, vr. 47a, 371a.

Osmanlı şeyhülislâmları hakkında yazılan ilk eserdir. Müellif bizzat kendisi iki defa zeyli’ni yapmıştır. Ahmed Rıfat Efendi de *Devhatü’l-Meşâyih maa Zeyl* adıyla bir zeyil yazmış ve bu nüsha yayımlanmıştır.³²

28) Hamid Vehbi, 1301/1884, *Meşâhîr-i İslâm (Meşâhîr)*, İstanbul: Mihran Matbaası, cüz: 49, s. 1551-1582.

Hamid Vehbî Adapazarlı Muhammed Hilmi Efendi’nin oğludur. Türk’dür. Hakkında fazla bilgi yoktur. Bu sahada önemli bir eser olan *Meşâhîr-i İslâm* dört cilt olarak basılmıştır.³³

29) Muhammed Abdülhayy b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (v. 1304/1886), *el-Fevâidü’l-Behiyye fî Terâcimi’l-Hanefiyye (Fevâid)*, (nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na’sânî), Mısır: Matbaatü’s-Seâde, 1324, s. 21-22.

Abdülhay el-Leknevî’nin Hanefî fakihlerini anlattığı eseridir. Bu eseri Kefevî’nin (v. 997/1589) *Ketâ’ibü A’lâmi’l-Ahyâr* isimli tabakat kitabını özetleyerek kendi bazı ilâveleriyle tek cilt halinde yazmıştır.³⁴

³¹ Eyice, Semâvî, “Hüseyin Ayvansarâyî”, *DİA*, 18/528-530.

³² Yılmaz, Ahmet, “Müstakimzâde Süleyman Sadeddin”, *DİA*, 32/113-115.

³³ Hamîd Vehbî, *Meşâhîr-i İslâm*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1301/1884, 4 Cild, 1/5.

³⁴ Leknevî, Muhammed Abdülhayy b. Muhammed, “*el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*”, 1998, Beyrut, Dâru’l-Erkam.

30) Muallim Nâcî (v. 1310/1893), *Esâmî*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1308, s. 22-23.

Esâmî, Alfabetik sıraya göre yediyüz'ün üzerinde Müslüman şahsiyet içeren ansiklopedik bir çalışmadır.³⁵

31) Mehmed Tevfik (Çaylak Tevfik) (v. 1311/1893), *Kafîle-i Şuarâ (Kâfile)*, 1290, İstanbul, s. 39-40.

Eski ve yeni meşhur Türk şairlerinin biyografilerini, eserlerinden bazı seçme örnekler vererek bir şâirler ansiklopedisi şeklinde derlemeyi hedefleyen eser “*Derviş*” maddesinde son bulmuştur. Bundan sonra 17 yıl daha yaşadığı halde tamamlayamamıştır. Önceki asırlar şâirlerinin hâl tercümelerini önceki tezkirelerden almış çağdaşı olan şâirler hakkındaki bilgileri ise bizzat kendilerinden almıştır. Bu bilgiler başka kaynaklarda bulunmadığı için özel bir önem taşır.³⁶

32) Mehmed Süreyyâ (v. 1326/1909), 1308, *Sicill-i Osmânî* veya diğer ismiyle *Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye (Sicil)*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1, 197; 3, 78; 4, 78.

Osmanlı'nın kuruluşundan 1899 yılına kadar geçen sürede, çeşitli sınıf ve mesleklerden on binlerce şahsın hâl tercümesini ihtiva eden muhteşem bir eserdir. Diğer hâl tercümelerinden farklı olarak, sadece muayyen bir zümre veya mesleğe ait olmayıp çeşitli sahalara mensup şahsiyetleri içine alması bakımından benzeri bulunmaz bir eserdir. Osmanlı devrinde yetişmiş ne kadar tarihî şahsiyet varsa bunların hepsi bu eserde yer almaktadır. Bu bakımdan millî tarihimizin şahıs kütüğü hususiyetini taşımaktadır. Yazma eserler, çeşitli tarihî kaynaklar üzerinde yapılmış geniş taramalar yanında mezar kitabelerine istinat etmesi yönünden diğer hâl

³⁵ Muallim Nâcî, “*Esâmî*”, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, s.2; Uçman, Abdullah, “Muallim Naci”, *DİA*, 30/315-317

³⁶ Akün, Ömer Faruk, “Çaylak Tevfik”, *DİA*, 8/240-244.

tercümelerinde bulunması mümkün olmayan birçok ismi bu eserde bulmak mümkündür.³⁷

33) Fâik Reşâd (v. 1332/1914), *Eslâf*, İstanbul, Âlem Matbaası, 1311, s. 6-11.

Müellifin tezkire diye bahsettiği Osmanlı şâir ve âlimlerinin biyografileri ile manzum eserlerinden örnekler bulunduran bu eser, aynı adla bulunduğu *Hazîne-i Fünûn* mecmuasında (1 Muharrem 1311-12 Zilhicce 1312) tarihleri arasında çıkan yazı serisinin istek üzerine herhangi bir tasnife tabi tutulmadan kitap haline getirilmiş şeklidir.³⁸

34) Şemseddin Sâmi (v. 1322/1904), *Kâmûsü'l-Â'lâm (Kâmûs)*, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1314, V, 3885-3886.

Müellifin *Kamus-u Fransevî*'den sonra yazdığı ikinci büyük eserdir. Biyografi tarih ve coğrafya, konularını ihtiva eden bir ansiklopedi özelliğindedir. Avrupalıların almadıkları şarka ait çeşitli bilgiler verilmiştir. Bu özelliği onu başucu kitabı yapmıştır. *Kamûsü'l-â'lâm*'ın en önemli kusuru müellifinin âlimlerimizden büyük bir kısmını Arnavut asıllı olarak göstermeye çalışmasıdır.³⁹

35) Cemîl b. Mustafâ el-Azm (Cemil el Azm Bey), “*Ukûdu'l-cevher fî terâcimi men lehüm hamsüne tasnîfen fe mietün fe ekser*”, Beyrut, 1326-1908.

36) Bursalı Mehmed Tâhir (v. 1344/1925), 1333, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, I, 223-224.

Osmanlı araştırmalarında *Sicill-i Osmânî* ile birlikte en çok kullanılan eserdir. Biyografi kitabıdır. Üç cildir. Birinci ciltte, Mesleklerine göre mutasavvıflar ve âlimler; ikinci ciltte, şâirler ve üdebâ; üçüncü ciltte, tarih, tıp, matematik ve

³⁷ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, 1308, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 5 Cild.

³⁸ Akün, Ömer Faruk, “Fâik Reşâd”, *DİA*, 12/103-109.

³⁹ Şemseddin Sâmi, “*Kâmûsü'l-a'lâm*”, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314, 5 Cild, Uçman, Abdullah, “Şemseddin Sami”, *DİA*, 38/519-523

coğrafya meslek erbabından bahsedilir. 30 yıllık bir çalışmanın ürünüdür. 1691 Osmanlı ilmî şahsiyetinin biyografilerini, meslek ve ilgi alanlarına göre tasnif edilmiş olarak içerir. Bu kişilerin 9000’i aşkın eserinden bahsedilir ve çeşitli konularda tablo ve listeler eklenmiştir.⁴⁰

37) *İlmiyye Sâlnâmesi Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhü’l-İslamlar*, 1334, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 346-354, Orijinal Çev. Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul,1998.

Şeyhü’l-İslam Mustafa Hayri Efendi döneminde Meşihât-ı İslamiye Mektupçusu Ebu’l-Ûla Mardin’in gayretiyle Meşihat-ı İslamiyye 1916 yılında “*İlmiyye Salnâmesi*” adlı 736+4 sahife ve 21 resimden oluşan bir salname⁴¹ yayınladı. *Salnâme* bir Mukaddime ‘den sonra, Osmanlı Şeyhü’l-İslamlarının Teracim-i Ahvali ve Tarihçe-i Tarik-i Tedris, Takvim-i Evkat ve Şuhur, Kanun-ı Esasi vb. başlıklardan oluşur.⁴²

38) Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar (v. 1939), *Amasya Tarihi*, 4 Cild, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1927, c.3/219,222-224; c.4/410-446 (Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi-3681, Müellif nüshası).

Amasya Tarihi, çalışmamızın dirase kısmının önde gelen temel kaynaklarından. On iki cilt olmasına rağmen İstanbul’da 1912 den 1928 yılına kadar sadece 4 cildi basılabilen eser müellifin en önemli çalışmasıdır. Amasya Belediyesi tarafından 1979 yılında satın alınan kitabın V. cildi kayıptır; yazma halindeki VI-XII. ciltleri ise emanet olarak Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Eserin basılan ciltlerindeki bazı hatalar Amasya müftüsü Sabri

⁴⁰ Hatipoğlu, İbrahim, “Mehmet Tahir, Bursalı”, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2 Cild., Yapı Kredi yay. İstanbul, 1999, s. 223.

⁴¹ “*Osmanlı’da resmî ve özel kurumlar tarafından yayımlanan yıllıklar. Osmanlı Devleti’nde merkezi yönetimin, nezâretlerin, askerî kurumların, vilâyetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata salnâme adı verilmiştir. Kelime Farsça sâl (yıl) ile nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup bu eserlere nev-sâl de denilmiştir.*” Aydın, Bilgin, “Salnâme”, *DİA*, 36/51-54

⁴² İpşirli, Mehmet, “İlmiyye Sâlnâmesi”, *DİA*, 22/145-146.

Yetkin tarafından düzeltilmiş olup bu nüsha Ankara'da Kâmil Şahin'in özel kütüphanesindedir.⁴³

39) Bağdâdî, İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1920), *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, (nşr. İbnü-l Emin Mahmud Kemâl İnal-Kilisli Rifat Bilge), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1955, 1/141-142.⁴⁴

İki cilt olarak biyografi ve bibliyografya ansiklopedisi şeklinde hazırlanan eserde İslâm âlemine ait 9000 civarında yazarın biyografisi ve bunların çeşitli alanlarda yazmış oldukları 50.000 civarında kitabı ele alınmaktadır. Bazı müellifler kısaca, bazıları ise uzun uzadıya anlatılmış, türk olanların yanına yıldız konulmuştur⁴⁵

B. Kemalpaşazâde Hakkında Yapılan Kitap, Mecmûa⁴⁶, Dergi, Sempozyum, Ansiklopedi Maddesi vb. Çalışmalar⁴⁷

Bu bölümde tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif hakkında yapılan her türlü çalışma kronolojik olarak zikredilmiştir. Bir kişi tarafından yapılan farklı çalışmalar aynı yerde beraberce zikredilmiştir.

1) Ebû Saîd el-Hâdimî, *Risâle li-Def'i mâ Evradehû İbnü'l-Kemâl 'ale'd-Dürer fi'l-İstihlâf*, el-Mecmûatü'ş-Şerîfetü'l-Kudsiyye, İstanbul, Dâru't-Tibâati'l-Âmire, s. 217-219.

2) “*Mohaçnâme-i Kemalpaşazâde*”, Paris, Matbaa-i Sultâniyye, 1859, s.195.

⁴³ Akpınar, Turgut, “Hüseyin Hüsâmeddin Yaşar”, *DİA*, 18/551-552.

⁴⁴ Yukarıda yazılan ilk 35 madde Musa Alak tarafından tespit edilmiştir. Çalışmamızda farklı olarak eserlerin kısaca tanıtımı yapılmıştır. Alak, Musa, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009. s. 104-106.

⁴⁵ Kılıç, Hulusi, “Bağdâtlı İsmâil Paşa”, *DİA*, 4/447-448.

⁴⁶ “*Aynı veya farklı türden seçilmiş çeşitli hacimlerdeki metinlerin ve risâlelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan eserlerin ortak adıdır.*” Bazı kişiler tarafından belli konularda bir araya getirilerek yayınlanmış eserleri veya bazı kişilerin belli müelliflerin eserlerini koleksiyon haline getirmiş oldukları şekle de denir. Uzun, Mustafa. “Mecmûa”, *DİA*, 28/365-368.

⁴⁷ Bu bölümde Kemâlpaşazâde ile ilgili her türlü kuruluş, mecmua, kitap, makale, dergi, sempozyum, panel vb. maddeler kaynaklar halinde ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Bunlardan bazıları aynı veya benzer isimler ile lisansüstü çalışmalarda da çalışılmıştır. Biz kapsayıcı olması açısından hepsini almayı uygun gördük.

3) Mustafa Lütfî Efendi, nşr., “*Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eşâire ve'l-Mâturîdiyye li İbn-i Kemâl Paşa* (Hams-i Resâil eseri içerisinde), İstanbul 1304-1888, Cemal Ef. Matbaası, s. 57-59.⁴⁸

4) “*Risâle-i Necâti'l-Mütehâyirîn*”, Ahmed Âsım Efendi, *Merhu'l-Me'âli fi Şerhi'l-Emâlî*”, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1304-1888, s. 241-243.

5) “*Tağyîru't-Tenkîh fi'l-Usûl*”, (Metin ve Şerh memzûc; Hâşiye/“minhu” kayıtları ile kenarda), İstanbul, Cemal Ef. Matbaası, 1308-1892, s. 295.

6) “*Risâletü'l-Münîre*”, İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1308-1892, s. 53.

7) “*Terceme-i Galatı'l-Avâm*”, İstanbul, Âlem Matbaası, 1311-1895, s.18.

8) “*Kemalpaşazâde Divânı*” İstanbul, İkdâm Matbaası, 1313-1897, s.189.

9) Ahmed Cevdet, “*Resâil-i İbn-i Kemâl*”⁴⁹, c. 1-2, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1316-1900.

⁴⁸ Ahmet Cevdet'in Resâil-i İbn-i Kemâl'inde Mehmet Kalaycı'nın iddia ettiği gibi “Kemalpâşazâde'nin Eş'arîlik-Mâturîdilik İhtilâfı Konusundaki Risâlesi” diye bir risale yoktur. Kalaycı, Mehmet, “Kemalpâşazâde'nin Eş'arîlik-Mâturîdilik İhtilâfı Konusundaki Risâlesi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*”, 2012, sy.2, 2/212.

⁴⁹ Bu risaleler 37 tane olup, bizzat Ahmet Cevdet tarafından bastırılmıştır. 1- *er-Risâle fi tefsîri sûreti fâtihati'l-kitâp* 2- *er-Risâle fi tefsîri sûreti'l-fecr* 3-*er-Risâle fi tefsîri sûreti'l-mülk* 4- *er-Risâle fi tefsîri sûreti'n-nebe'* 5- *er-Risâle fi şerhi'l-ehâdis* 6- *er-Risâle fi şerhi'l-ehâdisi'l-erbaîn* 7- *er-Risâle fi hakki ebeveyi'n-nebiyyi aleyhi's-selâm* 8- *er-Risâle fi hakki's-şühedâi*, 9- *er-Risâle fi şerhi kavlihi aleyhi's-selâm* “*SeÜhbiruküm*” 10- *er-Risâle fi tahkiki'l-müşâkele* 11- *er-Risâle fi'l-istihlâfi li'l-hutbeti ve's-salâtü fi'l-cümua* 12- *er-Risâle fi tafdüli'l-enbiyâi alâ'l-melâike* 13- *er-Risâle fi beyani'l-hikmeti li ademi nisbeti's-şerri ileyihi teâlâ* 14- *er-Risâle fi kîdemi'l-kur'âni kelâmi'llâhi teâlâ* 15- *er-Risâle fi hakîkati'l mu'cizeti ve delâletihâ meni'ddeâ'n-nübüvve* 16- *er-Risâle fi beyani'l-vücüd* 17- *er-Risâle fi'l-cebri ve'l-kader* 18- *er-Risâle fi istisnâi'llahi teâlâ min “men fi's-semâvâti ve'l-arzi” ve tahkikih* 19- *er-Risâle fi cevâzi't-tevessü fi kelâmi'l-arabî* 20- *er-Risâle fi fazîleti'l-lisâni'l-fârisiyyi alâ mâ adâ'l-arabiyyi mine'l-elsine* 21- *er-Risâle fi fevâide müteferrikah* 22- *er-Risâle fi beyani'l-uslûbi'l-hakîmi ve temyîzihî an sâiri'l-esâlîbi'l-mu'tebira* 23- *er-Risâle fi İstihâni'l-İsticâri alâ Ta'lîmi'l-Kur'ân* 24- *er-Risâle fi Edâi Salâti'l-Cümüati fi mevâzia müteaddidetin fi beldetin vâhideh* 25- *er-Risâle fi tahkiki menşei ihtilâfi'l-eimme* 26- *er-Risâle fi'l-farkı beyne mini't-tebîziyyeti ve mini't-tebyîniyye* 27- *er-Risâle fi tahkiki lafzi'z-zundik* 28- *er-Risâle fi't-tenbîhi alâ vehmi ba'zın mine'l-ulemâi fi ba'zi'l-elfâz* 29- *er-Risâle fi risâleti'l-ferâid* 30- *er-Risâle fi tafsîli hurmeti'l-hamr* 31- *er-Risâle fi ta'lîmi'l-emri fi tahrîmi'l-hamr*, 32- *Risâle fi tahkiki meseletil istihlâfi li'l-hutbe ve's-salâti fi'l-cuma* 33- *er-Risâle fi haddi'l-hamr* 34- *er-Risâle fi hakîkati'l-mizân* 35- *er-Risâle fi medhi's-sa'yi ve zemmi'l-betâle*, 36- *er-Risâle fi tahkiki't-temessül* 37- *er-Risâle fi şahsi'l-insâni.*, *Resâil-ü İbn-i Kemâl*, nşr. Ahmed Cevdet, Cem ve tashih: Ahmed Râmiz eş-Şehrî, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1316, 2 Cild.

10) Mehmed Ârif, “*Sultan Selim Han-ı Evvel ile İbn-i Kemâl'in Bir Musahabe'si*”, TOEM, IV/22, 1913, s. 1411.

11) Köprülüzâde Mehmed Fuad-Şehâbeddin Süleyman, “*Yeni Osmanlı Târîhi-i Edebiyâtı*”, İstanbul, 1332-1916, s. 258.

12) Altınay, Ahmed Refik, “*Osmanlı Şeyhü'l-İslamları'nın Terâcim-i Ahvâli: İbn-i Kemâl Ahmed Şemseddin Efendi*”, Diyanet İlmî Dergi, 1964, c. 3, s. 23.

13) Atsız, Nihal, “*Kemâlpaşa-oğlu'nun Eserleri*”, Şarkıyyat Mecmuası, 1966, sy. 4, s. 71-112; 1972, sy. 7, s. 83-135.

14) “*Tevârihi Âl-i Osman*”, 1. Defter, (Osmanlıca tahkik), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1970, s. 45-235.

15) Parmaksızoğlu, İsmet, “*Kemâl Paşazâde*”, İA, Ankara, MEB, 1977, c. 6, s. 561-566.

16) Kemalpaşazâde, “*Şahs-ı İnsân Tahkiki*”, Milli Kütüphane, Yz. A 2196/8, vr. 73b-77b.⁵⁰

17) Uğur, Ahmet, “*Dresden⁵¹'de Kemâl Paşazâde'ye Atfedilen Yazma Eserler*”, AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, sy. 3, Ankara 1977, s. 315-343.

18) Uğur, Ahmet, “*Kemâl Paşazâde'nin VIII. Defteri*”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, 1986, sayı: 3.

19) “*Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu*” 2-6 Temmuz 1986, Gelişim Matbaası, Ankara, 1987, s. 223-229.

20) Kavcar, Cahit, “*Kemâl Paşazâde'nin şairliği ve Yusuf u Züleyha'sı*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1969, sayı: 302, s. 227-249.; “*İbn-i Kemâl'in*

⁵⁰ Tahkik işleminin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Benzer özellikte aynı isimde başka bir risâle'nin de İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesinde kayıtlı olduğu görülmektedir.

⁵¹ Dresden, Almanya'nın Saksonya eyaletinin merkezi olan bir şehirdir. Elbe nehrinin kenarında kurulan Dresden'e “Elbe'nin Floransa'sı” da denir. Dresden çok sayıda sanat eseri koleksiyonlarını barındırır. Bize ait önemli sayıda yazma eser burada bulunmaktadır. <https://tr.wikipedia.org>, Erişim Tarihi,04.04.2017.

Şâirliği ve Yusuf-u Züleyhası”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986, Tokat, Gelişim Matbaası, Ankara 1987.

21) Cumbur, Müjgân, “*İbn-i Kemâl’in Şâirliği ve Yavuz Selim Mersiyesi*”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986, Tokat, Gelişim Matbaası, Ankara 1987.

22) Kaya, Mahmut, “*İbn-i Kemâl’in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı*”, Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986, Gelişim Matbaası, Ankara 1987.

23) Arslan, Ahmet, “*Kemalpaşazâde Tehâfüt Haşiyesi’nin Tahlili*”, İstanbul, 1987, s. 207-208.

24) Yapıcı, Meral, “*İbn-i Kemâl Paşa’nın Hayatı ve Eserleri ve İnsan Şahsiyeti Hakkındaki Risâlesinin Tercümesi*”, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1987.

25) Kaya, Mahmut, “*İbn-i Kemâl’in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı*”, Sosyoloji Dergisi, III/1, İstanbul, 1989, s. 223-229.

26) “*Tokat Valiliği Şeyhü’l-islâm İbn-i Kemâl Araştırma Merkezi*”.⁵²

27) “*Tokat Valiliği Şeyhü’l-islâm İbn-i Kemâl Sempozyumu*”, Tokat, 1986.⁵³

28) “*Şeyhü’l-islâm İbn-i Kemâl Sempozyumu*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989, s. 144.

29) Ocak, Ahmet Yaşar, “*İbn-i Kemâl’in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı*”, Şeyhü’l-islâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S. Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 131-139.

⁵² Kemâlpaşazâde hakkında çalışmalar yapmak üzere kurulan bu merkezin ilk başlarda yapmış olduğu birkaç çalışmadan sonra günümüzde fonksiyonunu yitirdiğini atıl vaziyette bulunduğunu müşahade ettik.

⁵³ Kemâlpaşazâde’nin Tokatlı olarak kabul edilmesi sebebiyle Tokat Valiliği bünyesinde kurulan İbn-i Kemâl Araştırma Merkezince müellifimiz ve eserleri hakkında düzenlenmiş en kapsamlı sempozyumdur. Sempozyum bildirileri daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kitap haline getirilmiştir.

30) Fayda, Mustafa, “*İbn-i Kemâl’in Hayatı ve Eserleri*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

31) Muhammed Tahir el-Cevabî, “*Tunus Milli Kütüphanesi’nde bulunan İbn-i Kemâl’e Ait Eserler*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

32) Yediyıldız, Bahaeddin, “*Tarih Kaynağı Olarak İbn-i Kemâl*” Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

33) Uğur, Ahmet, “*İbn-i Kemâl’in Siyasi Görüşleri*” Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

34) Arslan, Ahmet, “*Kemalpaşazâde’nin Felsefi Görüşleri*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.87.; “*Kemâl Paşazâde’nin Hâşiye alâ Tahâfuti’l-Felâsifa’sı*”, Araştırma, (Ankara Üniversitesi D. T. C. F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü dergisi), 1972, c. X, s. 19-45, (Ankara 1976).; “*Tehâfüt Hâşiyesi*”, “*Hâşiye Alâ Tehâfuti’l-felâsife*”, Çeviri: Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, c. VI, s. 546; “*Kemalpaşazâde’nin Tehâfüt Hâşiyesinin Tahlilî*”, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, 13+410 s.

35) Hizmetli, Sabri, “*Mezhepler Tarihi Yönünden Kemâl Paşazâde’nin Görüşleri*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

36) Turan, Şerafettin, “*İbn-i Kemâl’in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi*” Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

37) Kılıç, Mustafa, “*İbn-i Kemâl’in Tefsirdeki Metodu*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S. Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 131-139.; “*İbn-i Kemâl’in Mısır’ın Fethine Dâir Bir Risâle-i*

Acıbesi”, Diyanet Dergisi, c. 6, sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart 1990, s. 111-120, (Metin: 114-118).

38) *Karmış, Orhan, “Kemâl Paşazâde’nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler”* Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

39) Gölcük, Şerafettin, “*Kemâl Paşazâde’nin İnsan Anlayışı*” Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

40) Yazıcıoğlu, M. Sait, “*Kelâmcı Olarak İbn-i Kemâl*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (Tokat, 26-29 Haziran 1985), *Şeyhu’l-Islam İbn-i Kemâl*, Ankara, 1986.

41) Kılıçer, Mahmud Esad, “*Fıkıhçı Olarak İbn-i Kemâl*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (haz. S. Hayri Bolay v. diğ.), Ankara, 1986, s. 189-200; a.mlf., “*Kemalpaşazâde’nin Âile Hukuku ile İlgili Bazı Fetvaları*”, AÜİFD, 1973, XIX.

42) Aksu, Zâhid, “*Şeyhü’l-islâm İbn-i Kemâl ve Osmanlı İdaresindeki Yeri*” Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

43) Güzel, Abdurrahman, “*Kemâl Paşazâde’nin Eserlerinde Türk Halk Edebiyat’ına Ait Bazı Motifler*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

44) Altıntaş, Hayrânî, “*İbn-i Kemâl ve Tasavvuf*”, Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s. 233-236.

45) Bolay, Süleyman Hayri, “*İbn-i Kemâl’in Tarihe Bakışı*” Şeyhü’l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

46) Bolay, Mehmet Naci, “*Mantıkçı Olarak İbn-i Kemâl*” Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.),Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

47) Yüksel, Emrullah, “*Risâle fî Tahkiki'r-rûh li Mevlânâ Kemâl Paşazâde*”, Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (haz. S. Hayri Bolay v.dğr.), Ankara, 1989, s. 214.

48) Atay, Hüseyin, “*İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn-i Kemâl Paşa'nın Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvâsı*”, Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (haz. S. Hayri Bolay v.dğr.), Ankara, 1986, s. 263-277.⁵⁴

49) Turan, Şerafettin, “*Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Giriş)*”, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. IX-XIX.

50) Turan, Şerafettin, nşr., “*Tevârih-i Âl-i Osman*”, VII. Defter, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, CX+598 s. (Transkripsiyon); II. Defter, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, LII+265 s. (Osmanlıca tahkik).

51) Saraç, M. A. Yekta, “*Şeyhü'l-İslâm Kemâl Paşazâde Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*”, İstanbul, Risâle Basın Yayın, 1995, s. 87.; “*Kemâl Paşazade'nin Manzum Kaside-i Bürde Tercümesi*”, İslami Edebiyat, sayı: 24, İstanbul, 1984, s. 65-70.; “*Kaside-i Bürde'nin Manzum Tercümesi*”, s. 93-110.; “*Şeyhü'l-İslâm Kemalpaşazâde ve Divanı*” İstanbul, 1994.; “*İbn-i Kemâl Divanı'nın Tenkitli Metninin Tenkidi*”, İlmî Araştırmalar, sayı: 3, İstanbul, 1996, s. 191.

52) Özcan, Bekir, “*İnsana Verdiği Önem Yönünden İbn-i Kemâl'in Nigârîstân'ı*”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: VII, İzmir 1992, s. 243-256.

53) Dalkıran, Sayın, “*İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1997, s. 19.; “*İrşâdü'l-Mütehayyirîn*”, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı:109, Ağustos 1997, s. 111-122, (Osmanlıca metnin tıpkı basımı:

⁵⁴ Bu sempozyum da 21 kişi tarafından sunum yapılmış ve kitaplaştırılmıştır. Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

120-122).; *“İbn-i Kemâl’in Tılsımât Risâlesi”*, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 104, Ekim 1996, s. 195-208, (Metin: 197-208).

54) Uğur, Ahmet, nşr., *“Tevârihî Âl-i Osman”*, VIII. Defter, nşr. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, XXXVIII+297 s. (Transkripsiyon).

55) Develi, Hayati, *“Kemâlpaşazade ve Ebüssuûd’un Galatât Defterleri”*, İlmî Araştırmalar, sayı: 4, İstanbul 1997, s. 99-125 (Metin: 105-112).

56) Severcan, Şefaettin, nşr., *“Tevârihî Âl-i Osman”*, X. Defter, nşr. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, CXXVI+387+ Orijinal metinlerden örnekler s. (Transkripsiyon).

57) Öngören, Reşat, *“Şeriat’ın Kestiği Parmak: Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde İdam Edilen Tarikat Şeyhleri”*, İLAM Araştırma Dergisi, 1996, c. I, sy. 1, s. 123-140; a.mlf., *“XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı’da Tasavvuf Anlayışı”*, (XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler)⁵⁵, İstanbul, 1999, s. 207-216. *“Osmanlılar’da Tasavvuf”*, İstanbul, 2000, İz Yayıncılık, s. 355-392.

58) Saraç M.A. Yekta, - Çiçekler, Mustafa, *“Risâle-i Kâfiye”*, TDED, XXVIII, 1998, s. 445-477.; *“Kemalpaşazâde’nin Kâfiye Risâlesi”*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi c.: XXVIII, 1998, s. 445-477 (Metin: 446-477).

59) Öçal, Şamil, *“Kemalpaşazâde’nin Felsefi ve Kelami Görüşleri”*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.; *“Kemâl Paşazâde’nin Eserlerinde Akıl ve Aklın Önemi”*, Bilig, sayı 9, Ankara 1999, s. 133-143.; *“Kemalpaşazâde’nin Farsça’nın Önemine İlişkin Bir Risâlesi”*, Aşina, yıl: 1, sayı: 4, (Kış 1996), s. 51-54.XVIII+481.

60) Özcan, Tahsin, *“İbn-i Kemâl’in Para Vakıflarına Dair Risâlesi”*, İslâm Araştırmaları Dergisi, sy. 4, İstanbul, 2000, s. 31-41.

⁵⁵ Yazarımıza ait bu kitap ve makaleler; genelde bütün İslam coğrafyasına hitap etmekle beraber özelde Kemâlpaşazâde’nin yaşadığı XV. ve XVI. asırlarda Osmanlılar döneminde fıkıh-tasavvuf, fukahâ-meşâyih ve tekke-medrese arasındaki ilişkiler ve bazı gerginlikler ile istismar edilen bir takım dini olgulardan bahsetmektedir.

61) Sözen, Kemâl, “*İbn-i Kemâl’de Metafizik*”, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001.

62) Turan, Şerafettin, “*Kemalpaşazâde*”, DİA, c. XXV, s. 238-240,2002.

63) Bulut, H. İbrahim, “*Kemâl Paşazâde ve Fî Hakîkati’l-Mu’cize Adli Risâlesinin Tahlil ve Değerlendirilmesi*”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, sy. 6, s. s. 187-207.”*Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemânın Rolü: Kemâl Paşazâde Örneği*”, cilt: 7, sayı: 21, Ocak-Nisan 2005, s. 179-195, (Risâlenin tercümesi: 188-190).

64) Koçar, Musa, “*İbn-i Kemâl’in Risâle fî Beyâni’n-nefs ve’r-ruh ve’l-beden adli eseri*”, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003/1, sayı: 10, s,1-23.

65) Çelebi, İlyas, “*Kemalpaşazâde-Eserleri*”, DİA, c. 27, 247-245, 2002.

66) Şahin, Hatice, “*Farsça’dan Türkçe’ye Bir Sözlük*”, VII (2004, no: 16, s.1-11.

67) Köksal, M. Fatih, “*Metin Tenkidi Usûlü Açısından İbn-i Kemâl Dîvânı*”, Berceste, 2005, sayı, 39, s. 14-9.

68) Erdem, H. Sabri, “*Türk Kelâmcıları İbn-i Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri’de (1860-1954) Kader Problemi ve Anlam bilim Açısından Bir Değerlendirme*” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 2005, cilt: XL-VI, sayı: 2, s. 43-54.

69) Akçay, Mustafa, “*Kemâl Paşazâde ve ‘fî Hakî Ebeveyi’n-Nebî’ Adli Risâlesi’nin Tahlil ve Değerlendirilmesi*”, EKEV Akademi Dergisi, yıl: 9, sayı 22, Kış 2005, s. 127-142.

70) Yavuz, Salih Sabri, “*Kelâm’da Efdaliyyet Meselesi ve İbn-i Kemâl’in ‘Efdaliyyetu Muhammed’ Risâlesi*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi (www.dinbilimleri.com), 2005, c. V, sy. 1, s. 147-184.

71) Bahcivan, Seyit, “*Hams-ü Resâil fi'l-Firak ve'l-Mezâhib li Şeyhi'l-İslâm İbn-i Kemâl Bâşâ*”⁵⁶, nşr. 1. baskı, Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005, s. 67-78, (1. Risâle).

72) Özer, Salih, “*Şeyhu'l-İslam Kemâl Paşazâde'nin (v. 1534) Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usûlü Risâlesinin Tercümesi*”, Dinî Araştırmalar, 2006, c. IX, sy. 26, s. 193-210.

73) Arpa, Enver, “*Şeyhü'l-İslam Kemâl Paşazâde ve Tefsir Anlayışı*”, Tokat'ta Kur'an Günleri, 10. Kur'an Sempozyumu: Kur'an ve Eğitim, 12-13 Mayıs 2007, Tokat, 2008, s. 195-214;

74) Özer, Hasan, “*İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri*”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2009, sayı: 14,

75) Öçal, Şamil, “*Mevlâna ve Kemalpaşazâde'de Varlık Kavramı ve Işık Sembolü*”, Mevlâna Araştırmaları-III, 2009, s. 125-136; a.mlf., “*Klasik Çağda Bir Osmanlı Filozofu: Kemâl Paşazâde*”, İslam Felsefesi Tarihi, 2012, s. 421-444.

76) Öge, Ali, “*İbn-i Kemâl'in Bilgi Anlayışı*”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, sayı: 30.

77) Kaya, İbrahim, “*Kemâl Paşazâde'nin Pendname'si*”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010, cilt: VII, sayı: 2, ss. 65-79.

78) Özer, Hasan, “*İbn-i Kemâl ve 'Riba' Adlı Risâlesi*”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2010, sayı: 16

79) Kaya, İbrahim, “*Kemâl Paşazâde'nin Dekâyıku'l-hakâyık'ı Üzerine Bazı Düşünceler*”, Turkish Studies, Volume. VI/4, 2011, p. 671-704.

80) Kalaycı, Mehmet, “*Kemalpaşazâde'nin Eşarîlik-Mâtürîdîlik İhtilâfi Konusundaki Risâlesi Üzerine*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, 53: 2, ss. 211-218.

⁵⁶ Bu risaleler beş tane olup şunlardır. 1- “Risâle fi'l-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bide'i ve'd-Dalâlât”, 2- “Risâle fi'l-İhtilâf Beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye”, 3- Risâle fi Tafsîli'l-Firaki'l-İslâmiyye”, 4- “Risâle fi Beyâni'l-Firaki'd-Dâlle”, 5- “Risâle fi Tekfiri'r-Ravâfiz”.

81) İnanır, Ahmet, “İbn-i Kemâl’in Tabakatü’l-Fukahası ve Değerlendirilmesi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, sayı: 37, ss. 86-65.

82) “Şeyhü’l-İslam İbn-i Kemâl’i Anlamak”, Panel, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Tokat 28.11.2013.

83) İnanır, Ahmet, “Tokatlı Şeyhü’l-İslam İbn-i Kemâl’in Osmanlı Hukukuna Katkıları ve Şia’ya Dair Fetvası”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 03-01 Kasım 2012 Tokat Bildiriler, 2013, cilt: 3, s.310-295.

84) ÖZDEMİR, Hakan, “Günümüze Göre İbn-i Kemâl Dîvânî’ndeki Arkaik Unsurlar”, Tokat Sempozyumu, 1-3 Kasım, 2012, Cilt I s. 495.

85) Külekçi, Cahit, “İbn-i Kemâl’in ‘Galatu’l-Avam’ İsimli Risâlesi”, Hikmet Yurdu, 2012, cilt: V, sayı: 10, s. 273-261.

86) Erdem, Necmettin,-Pehlivan, Engin, “Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde’nin “Leys ve Eys”’in Anlamının İncelenmesine Dair Risâle’si”, İslam Araştırmaları Dergisi, 2012, sy. 27, s. 87-116.

87) Öge, Ali, “Tokatlı Âlim İbn-i Kemâl’in Osmanlı İlim Dünyasındaki Yeri”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu, 03-01 Kasım, 2012, Tokat Bildiriler, 2013, cilt: 3, s. 368-349.

88) Öçal, Şamil, “Kışladan Medreseye: Osmanlı Bilgini Kemalpaşazâde’nin Düşünce Dünyası”; a.mlf., “Kışladan Medreseye: Osmanlı Bilgini Kemalpaşazâde ve Arapça İlimleri” İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s.539-558

89) Alper, Ömer Mahir, “İbn-i Kemâl’in Risâle fî Beyâni’l-Akl’i” ,İslâm Araştırmaları Dergisi, sy.3,s.235-269.; “Varlık ve İnsan : Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası”, İstanbul, 2013, Klasik Yayınları; a.mlf., “Kemalpaşazâde, “İnsanın Varlık Yapısına Dair” trc., Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler, İstanbul, 2015, Klasik Yayınları, s. 211-215.

90) Habergetiren, Ömer Faruk, “Şeyhü’l-İslam İbn-i Kemâl’in İçki Konusundaki Üç Risâlesi”, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 2014, s., 159.

91) Turgut, Kadir, “*Kemalpaşazâde'nin Hâfız'a Ait Bir Beytin Şerhini İçeren Farsça Risâlesi*”, Doğu Araştırmaları, İstanbul, 2014, sayı 1/2013,11, s. 48-25.

92) Öge, Ali, “*Şeyhu'l-İslam İbn-i Kemâl'in Kur'an-ı Kerim'in İ'câziyla İlgili Görüşleri*”, Diyanet İlmî Dergi, 2014, c. I, sy. 2, s. 89-102.

93) Demir, Recep, “*Şeyhü'l-islâm İbn-i Kemâl'e Göre Mu'cize ve İ'cazü'l-Kur'an Meselesi*”, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 25-26 Eylül, 2014, Tokat, Bildiriler, 2015, c. III, s. 137-147.

94) Bayer, İsmail, “*Kemâl Paşazâde'nin fî Fadîleti'l-Lisâni'l-Fârisî Adlı Risâle'sinde Fars Diline Ait Görüşleri*”, Mütefekkir, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 2015, cilt: II, sayı: 3, ss. 181-177.

C. Kemalpaşazâde Hakkında Yapılan Lisans Üstü Çalışmalar⁵⁷

Bu bölümde Kemalpaşazâde hakkında yapılan Yüksek lisans ve Doktora çalışmalarını aldık. Aynı kişiler tarafından yapılan farklı çalışmaları tek başlıkta zikrettik.

1) Demirel, Mustafa, “*Kemâl-Paşazâde'nin Yusuf u Züleyha'sı ve Dil Hususiyetleri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979; “*Yusuf-u Züleyha*” (Seçmeler), nşr., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.; Dîvân (Tenkidli Metin), nşr. Mustafa Demirel, İstanbul: Fakülteler Matbaası,1996, XXXV+229+3 s.; “*Kemâl Paşazâde ve Yûsuf-u Zeliha'sı*”, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat, 2005, sayı: 154, s. 209-238.

2) Kılıç, Mustafa, “*İbn-i Kemâl; hayatı, tefsire dair eserleri ve tefsirindeki metodu*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi ve “*Vasiyyeti*”, Erzurum, 1981.

3) Özer, Salim, “*İbn-i Kemâl'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risâleleri*”⁵⁸, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991.

⁵⁷ Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi'nden Elektronik Tarama ile tespit edilenlerdir. <https://tez.yok.gov.tr/> Erişim Tarihi: 05.06.2017.

⁵⁸ Bu tezde yazma risaleler yazarımız tarafından sadece arapça olarak yazıya geçirilmiş, bugünkü anlaşılmanada modern tahkik işlemi yapılmamıştır. Bu risaleler şunlardır. 1- “Risâle fi

- 4) Ata, Mehmet Mahfuz, “*İbn-i Kemâl (v.940/1533) ve Risâle fi İ‘cazi’l-Kur’an adlı eserinin tahkîki*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992.
- 5) Çiçekler, Mustafa, “*Kemâl Paşazâde ve Nigârîstan’ı*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994.
- 6) Severcan, Şefaettin “*Kemâl Paşa-zâde Tevarih-i Al-i Osman X.defter*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994.
- 7) Abdülkadir Yılmaz, “*Kemâl Paşa-zâde ve Sarfi: metin ve inceleme*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1994.
- 8) Kökoğlu, Ali, “*Kemâl Paşazâdenin Selim-nâmesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1994, 233 s., (Metin: 34-231).
- 9) Konur, Himmet, “*Kemâl Paşazâde’nin Kaside-i Hamriyye şerhi: (edisyona kritik ve tahlil)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1994.
- 10) Polat, Mahmut, “*Kemâl Paşazâde’nin el-Kasidetü’l-Hamriyyesi’nin Edisyon Kritiği*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1995, s. 191.
- 11) Taşdelen, Hasan, “*Kemâl Paşazâde, hayatı, eserleri ve belâğatla ilgili görüşleri*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1995.
- 12) Dalkıran, Sayın, “*İbn-i Kemâl’in düşünce tarihimizdeki yeri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1995.

mechûli’n-neseb”, 2-”Risâle fi duhûli veledi’l-bint fi’l-mevkûf”, 3- “Risâle fi’r-radâ” 4- ”Risâle fi duhûli veledi’l-bint fi’l-mevkûfi ‘alâ evlâdi’l-evlâd içinde (*Risâle fi tabakâti’l-Fukahâ*) vardır. 5- “Risâle fi enne’l-mecnûne ve’s-sabiyye leyse ‘aleyhima’z-zekât”, 6- “Risâle fi’z-zekât”, 7- “Risâle fi ikâmeti’l-cumu’a fi mevzi’ayn”, 8- “Risâle fi irsâli’s-seccâde ile’l-mescid”, 9- “Risâle fi sücûdi’s-sehv”, 10- “Risâle fi şerhi du’âi’l-kunût”, 11- “Risâle fi evkâti’s-salavâti’l-hams”, 12- “Risâle fi şurûti’s-salât”, 13- “Risâle fi furûzi ve vâcibâti’s-salât”, 14- “Risâle fi meshi’l-huff”, 15- “Risâle fi mikdâri’l-mefrûzi fi’l-mesh”, 16- ”Risâle fi meshi’r-re’s”, 17- “Risâle fi’l-velâ”, 18- “Risâle fi’l-bey”, 19- “Risâle fi hıyâri’r-rü’ye”, 20- “Risâle fi’r-ribâ”, 21- “Risâle fi’s-sekr”, 22- ”Risâle fi’l-hızâb”, 23- “Risâle fi’l-hedmi ve’l-ihrâk”, 24- “Risâle fi’s-sebb”, 25- “Risâle fi medhi’s-sa’y ve zemmi’l-betâle”, 26- “Risâle fi fetvâ’r-raks”, 27- “Risâle fi ihtilâfi’l-‘asri ve’z-zamân”, 28- “Risâle fi’l-ictihâd”, 29- “Risâle fi tafzîli mezhebi Ebî Hanife”, 30- “Risâle fi’l-ferâid”, Özer, Salim, “*İbn-i Kemâl’in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risâleleri*”⁵⁸, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991, s. 199-207.

13) Günaydın, Yusuf Turan, “*İbn-i Kemâl Edebî Kişiliği ve Kaside-i Bürde Tercümesi*” (Tenkidli Metin), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, (Metin: 68-86).

14) Ege, Ramazan, “*Telvînü’l-Hitâb li İbn-i Kemâl*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995; “*İbn-i Kemâl’in Esrâru’n-Nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış*”, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2002.

15) Ökten, Ertuğrul, “*İbn-i Kemâl’in fetvaları ışığında Osmanlı toplumu ve devleti*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

16) 17) Ersoy, Ruhi, “*Kemalpaşazâde Divanı’nda Dînî, Tasavvufî Unsurlar*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 1999.

17) Akdemir, Furat, “*İbn-i Kemâl’in Hayatı, eserleri ve yaratma anlayışı*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

18) Muhammet İbrahim, “*İstiâre Risâleleri ve Kemâl Paşa-zâde’nin Risâle-i İstiâriyyesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

19) Karaca, Abdullah, “*Kemâlpaşa zâde’nin Dekayıku’l-Hakayık’ı (metin- indeksi)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2002.

20) Akman, Sibel, “*İbn-i Kemâl’in Dakayıku’l-Hakayık’ı*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

21) Karaca, Abdullah, “*Kemalpaşazâde’nin Dekayıku’l-Hakayık’ı (metin- indeksi)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2002.

22) Çelik, İttr Didem, “*İbn-i Kemâl’in Dekayıku’l-Hakayık’ı (İnceleme-Metin- Dizin) 1-A-79-A*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

23) Bulgurcu, Kahraman, “*Kemâl paşazâde’nin hadis ilmindeki yeri (Kırk Hadisler örneği)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.

24) Gür, Eyüp, “*İbn-i Kemâl’in Hayatı, Kader ve Kaza Anlayışı ve fi’l-Cebr ve’l-Kader adlı eserinin tahlili*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

25) Baydemir, Celal, "*İbn-i Kemâl'in Hayatı, eserleri ve Kader Anlayışı*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2004.

26) Sarıkaya, Muammer, "*Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004.⁵⁹

27) Çelik, Gülderen, "*İbn-i Kemâl Divânı'nda insan unsuru*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2005.

28) Bahcivan, Seyit, "*İbn-i Kemâlbâşâ ve Ârâuhu'l-İ'tikâdiyye*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ummü'l-Qura University, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.⁶⁰

29) İnanır, Ahmet, "*İbn-i Kemâl'in Fetvâları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.⁶¹

30) Ustakurt, Murat, "*İbn-i Kemâl Paşa'nın Tefsirü'l-Fatiha adlı eseri*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

31) Türkyılmaz, Yunus, "*Kemalpaşazâde'nin Nesâyih adlı eserinin transkribi ve felsefi tahlili*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2009.

32) Kaya, İbrahim, "*İbn-i Kemâl; Nesâyih (İnceleme-Metin)*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 1996.

33) Alak, Musa, "*Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh adlı eserinin tahkik ve tahlili*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.⁶²

⁵⁹ Sarıkaya'nın yapmış olduğu bu çalışma, dil yönüyle çok güzel bir çalışma olup Kemâlpaşazâde'nin eserlerini adet olarak en kapsamlı şekilde incelemiş bir başvuru kaynağıdır. Araştırmacımıza teşekkür ediyoruz.

⁶⁰ Bahcivan'ın Umm al-Qura Üniversitesinde hazırladığı bu çalışma, Kemâlpaşazâde'nin eserlerini tespit açısından bir başvuru kaynağı durumundadır. Araştırmacımıza çok teşekkür ediyoruz.

⁶¹ İnanır'ın hazırladığı bu çalışma, müellifimizin fikhî yönü ile ilgili yapılmış olan en geniş çalışma durumundadır. İslam hukuku yönü itibâri ile istifade edilebilir. Araştırmacımıza çok teşekkür ediyoruz.

⁶² Tezimizi hazırlama esnasında iyice tetkik edip, üst düzeyde istifade ettiğimiz, takdire şayan bir çalışmadır. Dil yönü ile ilgilidir. Araştırmacımıza çok teşekkür ediyoruz.

32) Satun, Abdullah, “*Tevârih-i Âl-i Osman, III. Defter (değerlendirme-metin)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

33) Öge, Ali, “*Şeyhü'l-islâm İbn-i Kemâl'in Sünnîlik anlayışı*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010.

34) Kaçar, Mücahit, “*İbn-i Kemâl Dîvânı'nın İncelenmesi*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

35) Özdemir, Sümeyye, “*Zürrî vakıflarda kullanılan “çocukların çocukları” lafzının vâkıfın kızının çocuklarını kapsamı (Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve İbn-i Nüceym'in Risâleleri bağlamında)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

36) Cesur, Ahmet, “*Kemalpaşazâde'nin Risâle fi Tekaddümi'l-İlleti't-tâmme ale'l-ma'lûl adlı eserinin tahkik, tercüme ve değerlendirmesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2011.

37) Yıldız, Yasemin, “*Kemalpaşazâde'nin “Ziyâdetü'l-Vücûd ale'l-Mâhiyye” adlı risâlesinin tahkik ve değerlendirilmesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2012.

38) Aktaş, Mehmet, “*Kemalpaşazâde'nin Zihnî Varlık Risâlesi: Tahkik Ve Değerlendirme*”, İstanbul, 2014.

39) Özmen, Muhammet, “*Kızıl Molla (Abdurrahman b. Ali el-Amâsî) v. 983 / 1575'nin İbn-i Kemâl'in hidâye şerhi üzerine (Mesh 'ale'l-Huffeyn Meselesi bağlamında) itirazları*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

D. Araplar ve İranlılar Tarafından Yapılan Çalışmalar

Burada arap âleminde ve İran'da Kemalpaşazâde hakkında yapılan çalışmaları iki kısımda ele aldık.⁶³

1. Dilciliği ve Belağat Yönü İle İlgili Olanlar

1) Ömer es-Süveydî, nşr., “*et-Tenbîh alâ galati'l-câhili ve'n-nebîh*”, Turaf-ı Arabiyye, Leiden: Matbaat-ü Beril, 1303-1887, s. 2-24, (1. Risâle).

2) Hüseyin Ali Mahfûz, nşr., “*Risâlet-ü meziyyeti'l-lisâni'l-fârisî alâ sâiri'l-elsine mâ halâ'l-arabiyye*”, Tahran, 1952.

3) Reşîd Abdurrahmân el-Ubeydî, “*Tahkîku ma'nâ 'kâde' li-İbn-i Kemâl Bâşâ*”, Mecelletü Külliyyeti'd-dirâseti'l-islâmiyye, sayı: 5, Bağdat 1393/1973, s. 311-344, (Metin: 325-342).

4) Nâsır Sa'd er-Reşîd, nşr., “*Resâil-ü İbn-i Kemâlbâşâ el-luğaviyye*”, Riyâd, en-Nâdi'l-Edebî, 1401/1980.⁶⁴

5) Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî, “*Kitâbü't-tenbîh 'alâ galati'l-câhili ve'n-nebîh li-İbn-i Kemâl Bâşâ*”, el-Mevrid, Bağdat, 1981, c. 9, sayı: 4, s. 551-598.

6) Reşîd Abdurrahmân el-Ubeydî, “*ed-Dirâsâtü'l-luğaviyye 'sinde İbn-i Kemâl Bâşâ fi'l-karni'l-'âşiri'l-hicrî*”, Mecelletü'l-bahsi'l-ilmî ve't-türâsi'l-islâmî, yıl: 1398, sayı: 1, s. 61-72; “*Mukaddimetü Risâleti't-ta'rîb ve't-ta'cîm*”, 67-72). “*fi't-ta'rîb*”, nşr. Ahmed Hattâb Ömer, Musul: Câmiatü'l-Musul, 1983, s. 73.

⁶³ Yaptığımız araştırmalarda Kemâlpaşazâde'nin Arap ilim âleminde oldukça meşhur olduğu, eserlerinin bazılarının tahkik edildiğini, bazılarının ise yazma olmaktan çıkarıldığını basılı hale getirildiğini ve kendisinden stayişle bahsedildiğini, özellikle Cemîl b. Mustafâ el-Azm'in (Cemil el Azm Bey), “*Ukûdu'l-cevher fi teracîmi men lehüm hamsüne tasnîfen fe mietün fe ekser*” Beyrut, 1326 -1908. isimli eserinde kendisinden çok önemli bir âlim olarak bahsettiğini öğrendik. Müellifimizin tefsir, dil ve felsefe alanında yapmış olduğu çalışmalara öncelik verdiklerini, özellikle dil ve edebiyat konusuna yoğunlaştıklarını müşahede ettik. Bizim tezimize konu olan eserinde yazma nüsha'(mahtuta)larının internet üzerinden satışa arz edildiğini gördük. Ayrıca eserini Arap âlemin de İbni Kemalpaşa Ahmed İbn-i Süleyman adına nispet edildiğini gördük.

⁶⁴ Bu çalışmada dile dair dört risalesi tahkik edilmiştir. Bunlar; 1- “*Risâle fi tahkîki'l-müşâkele*”, 2- “*Risâle fi tahkîki ma'nâ 'kâde*”, 3- “*Risâle fi raf'i mâ yete'alleku bi'z-zamâiri mine'l-evhâm*”, 4- “*Risâle fi tahkîki't-tağlib*”, dir.

- 7) Abdulhafız Muhammed, “*el-Mesailü’l- belâğiyye*” Ezher Üniversitesi, Mısır, 1981.
- 8) Lütfi es-Seyyid Salih Kindîl, “*İbn-i Kemâlbâşâ ve Resâilühü’l-belâğiyye*” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü’l-Ezher Külliyyetü’l-luğati’l-arabiyye, Kahire, 1983.⁶⁵
- 9) Hâmid Sâdık el-Kuneybî, “*Risâle fî Tahkiki Ma’ne’n-Nazmi ve’s-Sıyâğa*”, Mecelletü’l-Câmîati’l-İslâmiyye, cilt: 18, sayı: 71-72, yıl: 18, Medine: 1406, s. 169-196, (Metin: 185-189).
- 10) Reşid Abdurrahman el- Ubeydî, “*Cûhûdu İbn-i Kemâlbâşâ fî’l-Luğa’l-Arabiyye*”, Mecelletü’l-Mecmei’l-İrâkî, Bağdat, 1987, c. 38, cüz 1, s. 270- 289 (çev. Ahmet Yüksel), Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2005, cilt: 5, sayı:1, ss. 277-261.
- 11) Hâmid Sâdık el-Kuneybî, “*Risâle fî Medâri’t-Tecevvüz fî’l-Lafz li-İbn-i Kemâl Bâşâ Kırâe ve Tahkik*”, Mecelletü Mecmai’l-Lüğati’l-Arabiyyeti’l-Ürdünî, yıl: 13, sayı: 36, Cümâda’l-ûlâ-Şevvâl 1409/ Haziran 1989, s. 279-297, (Metin: 287-291).
- 12) Hâmid Sâdık el-Kuneybî, “*Dirâsât fî Te’sîli’l-Mu’arrebât ve’l-Mustalah min Hilâli Dirâseti ‘Tahkiku Ta’rîbi’l-Kelimesi’l-Â’cemiyye li-İbn-i Kemâl Bâşâ el-müteveffâ sene 940 h.*”, el-Lisânü’l-Arabî, Ammân, 1988, sayı: 30, s. 161-200; “*Dirâsât fî Te’sîli’l-Muarrebât ve’l-Mustalah min Hilâli Dirâseti ‘Tahkiki ta’rîbi’l-kelimesi’l-a’cemiyye li- İbn-i Kemâl Bâşâ el-müteveffâ sene 940 h.*”, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1991, s. 205.
- 13) Muhammed Sevâî, nşr., “*Risâle fî Tahkiki Ta’rîbi’l-Kelimesi’l-A’cemiyye*”, Dimaşk: el-Ma’hedü’l-Fransî li’d-Dirâsâti’l-’Arabiyye, 1991, (Metin:

⁶⁵ Kemâlpaşazâde’nin dil’e dair 14 ayrı risâlesi bu çalışmada tahkik edilmiştir. Bunlar; 1- “Risâle fî üslûbi’l-müşâkele”, 2- “Risâle fî taksîmi’l-mecâz”, 3- “Risâle fî i’câzi’l-kur’ân”, 4- “Risâle fî enne sâhibe ‘ilmi’l-me’ânî yüşârikü’l-luğaviyye”, 5- “Risâle fî ma’ne’n-nazmi ve’s-sıyâğa”, 6- “Risâle fî’l-havâss ve’l-mezâyâ”, 7- “Risâle fî tahkiki’t-tağlib”, 8- “Risâle fî’l-me’ânî ve’l-beyân”, 9- “Risâle fî vaz’i’l-lafzi li-ma’nen mukayyed”, 10- “Risâle fî’t-tazmîn”, 11- “Risâle fî’t-tevessu’ât”, 12- “Risâle fî’l-iltifât ve telvîni’l-hitâb”, 13- “Risâle fî üslûbi’l-hakîm”, 14- “Risâle enne’t-tevessu’a şâi’un”, risaleleridir.

46-142); “*el-Felâh fî Şerhi’l-Merâh*”, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1306, s. 186; “*et-Tenbîh alâ Ğalati’l-Câhili ve’n-Nebîh*”, Dimaşk: el-Ma’hedü’l-Fransî li’d-Dirâsâti’l-’Arabiyye, 1994.

14) Muhammed Hüseyin Ebü’l-Fütûh, nşr., “*Risâle fî Beyâni Mâ İzâ Kâne Sâhibu İlmi’l-Me’ânî Yüşârikü’l-Luĝaviyye fî’l-Bahsi ‘an Müfredâti’l-Elfâz*”, *Selâsü resâil fi’l-Lüĝa*, 1. baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1993, s. 161-197, (Metin: 179-193; 3. Risâle).

15) Sâhib Ebû Cenâh, “*Tahkîku’t-Taĝlîb li-İbn-i Kemâl Bâşâ*”, *el-Mevrid, mücellad:21, sayı: 1, Bağdat 1413/1993, s. 98-109, (Metin: 103-107).*

16) Muhammed Hüseyin Ebü’l-Fütûh, “*Risâle Fîmâ Yüfîdü Vâvu’l-’Atf li-İbn-i Kemâl Bâşâ (v. 940h) Dirâse ve Tahkîk*”, *Mecelletü Câmiat-ı Melik Suûd, Mücellad: 10, âdâb 1, 1418 / 1998, s. 35-51, (Metin: 44-50).*

17) Muhammed Hüseyin Ebü’l-Fütûh, “*Risâle fî Tahkîki Vaz’i ‘Kâde’ ve Tavzîhi Tarîki İsti’mâlih*”, *Selâsü Resâil fi’l-Lüĝa*, nşr. 1. baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1993, s. 5-116, (Metin: 31-57; 1. Risâle).

18) Muhammed Hüseyin Ebü’l-Fütûh, nşr., “*Risâle Fi’l-Fark Beyne min et-Teb’îziyye’ ve min et-Tebyîniyye’*”, *Selâsü resâil fi’l-Lüĝa*, nşr. 1. baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1993, s. 117-159, (Metin: 121-131; 2. Risâle).

19) Mahmûd Feccâl, “*Risâle fî Nisbeti’l-Cem’ li İbn-i Kemâl Bâşâ*”, *Âlemü’l-Kütüb, mücellad: 13, sayı: 6, Cümâdeyân 1413/ 1992, s. 616-624.*

20) Muhammed b. Ali eş-Şâmil, “*el-Üslûbü’l-Hakîm: Dirâse Belâĝiyye, Tahlîliye me’a Tahkîki Risâle fî Beyâni’l-Üslûbi’l-Hakîm li-İbn-i Kemâl Bâşâ ve Dirâsetihâ*”, *Mecelletü Câmiati’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, Şaban 1416, sayı: 15, s. 19-155, (metin: 91-97).

21) Sâhib Ca’fer Ebû Cenâh, nşr., “*Risâle fî Tahkîki’t-Taĝlîb*”, “*Risâletân fî Lüĝati’l-Kurân*”, Ammân: Dâru’l-Fikr, 1419/1999, s. 89-131, (Metin: 105-123; 2. Risâle).

22) Ahmed Hasan Hâmid, “*Esrâru’n-Nahv*”, nşr. 2. baskı, Ammân: Dâru’l-Fikr, 1422/2002, 351 s., (Metin: 75-319).

2. Tefsir Yönü İle İlgili Olarak Yapılan Çalışmalar

23) Hüseyin Ali Mahfûz, “*Risâle fî Tahkîki afzi’z-Zindîk ve Tavzîhi a’nâhu lüğaten ve şer’an ve beyâni hukmih li-İbn-i Kemâl Bâşâ el-müteveffâ sene 940 h.*”, Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb, Bağdat, 1962, sayı: 5, s. 45 vd.

24) Abdülhâfız Muhammed, “*el-Mesâilü’l-Belâğıyye fi’r-Rub’i’s-Sâlis min Tefsîri İbn-i Kemâl Bâşâ, Dirâse ve Tahkîk min sûreti Meryem ilâ Âhiri Sûreti’n-Nûr*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü’l-Ezher Külliyyetü’l-Lüğati’l-Arabiyye, Kahire 1981.

25) Hasan Ziyâüddîn Itr, “*Tefsîru Sûreti’l-Mülk*”, nşr. 1. baskı, Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1407/1986, (Metin: 37-65)

26) Nuh Mustafâ Muhammed er-Rebâbi’a, “*Tefsîru İbn-i Kemâlbâşâ li Sûreteyi’l-Fatihati, ve’l-Bakara, Dirâse ve Tahkîk ve Ta’lîk*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, Amman, 1992.

27) Yunus Abdi’l-hayy Mâ, “*İbn-i Kemâlbâşâ ve Tahkîku ve Dirâsetü min Sureteyi’l-Fatihati ve’l-Bakarati min Tefsîrih*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İslam Üniversitesi, Medine, 1992.

28) Seyit Bahcivan, “*İbn-i Kemâlbâşâ ve Ârâühü’l-İ’tikâdiyye, Dirâse Nakdiye alâ Dav’i Akîdeti’s-Selef*”, Ümmü’l Qura Üniversitesi, Mekke, 1993.⁶⁶

29) Tahsin Ahmed Muhammed Ahmed, “*Tefsîru İbn-i Kemâlbâşâ, Dirâse ve Tahkîk min Hilâl-i Sûreteyi’t-Tevbe ve Yûnus*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, Amman, 1994.

30) Enver Arpa, “*Tefsîru İbn-i Kemâlbâşâ, Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Süveri Hûd ve Yûsuf ve’r-Ra’d*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, Amman 1994.

⁶⁶ Bahcivan’ın bu tezini Arapça hazırlanmış olması sebebiyle Arap âleminde yapılan çalışmalar içerisinde de zikretmeyi uygun gördük. Tez inanç konuları ile ilgili olduğu halde başka başlık açmamak için Tefsir konulu eserler arasında zikrettik.

31) Havle Hüseyin Ahmed Ebû Minşâr, “*Tahkîku ve Dirâsetü Sûreteri'l-A'râf ve'l-Enfâl min Tefsîri İbn-i Kemâl Bâşâ*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Ammân 1995.

32) Tağrid Abdülfettâh Muhammed Tâye, “*Tefsir-u İbn-i Kemâlbâşâ, Dirâse ve Tahkîk min Hilâl-i Süver-i İbrâhim, ve'l-Hicr, ve'n-Nahl, ve'l-İsrâ*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, Amman, 1996.

33) Meysâ Bedrüddin Muhammed Bedr, “*Tefsir-u İbn-i Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli süveri'l-Enbiyâ, ve'l-Hacc, ve'l-Mü'minîn ve'n-Nûr*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 1996.

34) Emel İsmâîl Sâlih Yûsuf, Tahkîk-u ve Dirâset-ü Sûreteri Âli İmrân ve'n-Nisâ min Tefsîri İbn-i Kemâl Bâşâ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Ammân, 1996.

35) Ğâlib Abdullâh Osmân Ahmed, “*Tefsir-u İbn-i Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâl-i Süveri'l-lokman, ve's-Secde ve'l-Ahzâb ve's-Sebe' ve'l-Fâtır ve Yâsîn Ve's-Sâffât*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Ammân, 1996.

36) Suâd İbrâhîm Muhammed Arîkât, “*Tefsir-u İbn-i Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâl-i Süveri'l-Kehf ve Meryem ve Tâhâ*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Ammân, 1997.

37) Muhammed Abdülhalîm Mahmûd Katişât, “*Tefsir-u İbn-i Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâl-i Süveri'l-Furkân ve's-Şuarâ ve'n-Neml ve'l-Kasas ve'l-Ankebût ve'r-Rûm*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Ammân, 1997

38) Muhammed b. Ali b. İbrâhîm, “*Tahkîku'l-Münâsebe ve'l-Mülâeme ve't-Te'sîr Te'lifü'l-Allâme Ahmed b. Süleymân eş-Şehîr bi-İbn-i Kemâl Bâşâ el-müteveffâ sene 940 h.*”, Mecelletü Câmiati Ümmi'l-Kurâ li-Ulumi's-şerîa ve'l-lüğati'l-arabiyye” cilt: 15, sayı: 27, Cümâda'-Sâniye 1424, s. 327-359, (Metin: 343-349).

39) Abdullah Dâvud Halef el-Muhammedî-Mahmûd Şemsüddîn Emîr el-Huzâî, “*el-Îzâh fî Şerhi ’l-islâh fi ’l-Fıkhı ’l-Hanefî*”, nşr. 1. baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1428/2007, I-II c.

40) İzzettin Çülya, “*Tefsir-u İbn-i Kemâl Paşazâde (min evveli süreti ’l-fâtiha ile âhiri süreti ’n-nisâ)*”, Fas, 2014.

E. Batılı Araştırmacılar Tarafından Yapılan Çalışmalar⁶⁷

1) Victor, L. Ménage, “*An Autograph of Kemâlpashazâde’s Tevarikh-i Âl-i Othman*”, Book VII”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XXIII (London 1960), s. 250-264; “*Kemâl Pashazâde*”, EI² (İng.), IV, 879-881.

2) Hammer,-Purgstal, “*Über ein Chronogramm zur Bewillkommung Kemâl Efendi’s*”, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften, Wien, 1851, VI, 326-328.

3) Runschvig, Robert, “*Kemâl Pâshâzâde et le Persan*”, Mélanges d’orientalisme offerts à Henri Massé, Téhéran, 1963, s. 48-64.

4) Adel Allouche, “*The Origins and Development of The Ottoman-Safavid Conflict (906-962 / 1500- 1555)*”, Basılmamış Doktora Tezi, University of Utah Department of Languages, 1980, XV+320 s., (Metin: 259-261).⁶⁸

5) Babinger, Franz, “*Kemâl Pasha Zâde*”, EI, IV, 851-852. s. 54, 68-71; (trc. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982)

6) Mario Grignaschi, “*La Condanna Dell’a postasia (irtidâd) Schta Nella ‘Risâlah’ Di İbn-i Kemâl a Selim I*”, Oriente Moderno, LXIV/1-6, Roma 1984, s. 57-63 (Arapça metin: 61-63).⁶⁹

⁶⁷ Batılı araştırmacılar tarafından kaleme alınan bu eserler hakkındaki bilgiler çeşitli taramalar sonucunda ulaşabildiğimiz kadarıyla yazabildiğimiz bilgilerdir. Eserleri birebir görme şansımız olmadı, sadece internet üzerinden kapak ve içerik resimlerine ulaşabildik. Hakkında müstakil olarak hazırlananları bunlar olmakla beraber kendisine birçok yazı ve makale de atfların yapıldığını gördük.

⁶⁸ Risâle fî İkfâri’r-Revâfiz (Risâle fî Tekfiri’r-Revâfiz) hakkında yapılmış olan bir çalışmadır.

⁶⁹ Risâle fî İkfâri’r-Revâfiz (Risâle fî Tekfiri’r-Revâfiz) hakkında yapılmış olan bir çalışmadır.

7) Repp, R. C., “*The Müftî of Istanbul*”, Oxford, 1986, s. 224-239.⁷⁰

8) Imazawa, Koji, nşr., “*Tevârihî Âl-i Osman*”, IV. Defter, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, XVII+548 s. (Osmanlıca tahkik+transkripsiyon).

IV. Kemalpaşazâde'nin Yaşamış Olduğu Dönemde İctimâî, Siyâsî ve İlmî Durum

Bir toplumun ortaya koyduğu sosyal, siyâsî ve ilmî olayları bilimsel olarak analiz edebilmek için, o olayların hangi süreçlerde meydana geldiğini, hangi tarihî şartlarda ortaya çıktığını bilmek gerekmektedir. Yani “dün”ü, bugün bulunduğumuz yerden kendi imkânlarımız ve ölçülerimiz ile sorgulamak yerine geçmişte olduğu şartlar içinde değerlendirip, insaf ölçüleri içerisinde bugün için çıkarımlarda bulunmak lazımdır. Böyle yapmadığımızda bazı yanlış değerlendirmelerde bulunmamız kaçınılmaz hale gelecektir.

Kemalpaşazâde; 1468-69 yılında doğması hasebiyle, Fatih Sultan Mehmet Hân döneminin (1451- 1481)'nin 12-13 yıllık kısmı ile 2. Bayezid-i Velî (1481- 1512), Yavuz Sultan Selim Hân (1512- 1520) ve Kanûni Sultan Süleyman Hân (1520- 1556) dönemlerinde yaşamıştır. Bu dönemler Osmanlı için ilmî açıdan klasik dönem⁷¹ diye sınıflandırılan dönemdir. Müellifin yaşamış olduğu dönemlerin genel yapısını şu üç başlık altında inceleyebiliriz.

A. Sosyal Durum

Osmanlı Devletinin çok uluslu olması, toplum yapısının ve toplum düzeninin değişken bir yapıda olmasına ve çeşitli görünümler arz etmesine sebep olmuştur. Fatih Sultan Mehmet Hân ile beraber Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasının merkezi olmaya başlaması ve fethedilen yeni yerlerle, XVI. yüzyılın ortalarında, Osmanlı Devletinin en

⁷⁰ Bu eser direkt olarak Şeyhülislam Ebussuûd Efendiden bahsetmekle beraber, İbn Kemâl'in kendisi ve özellikleri ile Ebussuûd Efendi'ye olan etkilerinden bahsetmektedir.

⁷¹ “Devletin başlangıcından Müneccimbaşı Ahmet Dede'nin 1702 yılındaki ölümüne kadar geçen süre Osmanlı ilmî hayatı açısından klasik dönem olarak bilinir”. Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlılar”, *DİA*, 33/549-556.

geniş sınırlarına yaklaşması gibi sebeplerle, Osmanlı hâkimiyetine giren, dini ve etnik grupların çeşitliliği de artmıştır.⁷² Ortaya Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Acemler, Rumlar, Afrika Halkları vb. milletlerden oluşan devâsâ bir devlet çıkmıştır. Toplumsal yapıyı çoğunluğu toprağa bağlı köylüler olmak üzere konargöçer Yörükler ve şehirliler oluşturmuştur.

Devletin resmi dili türkçe olmakla beraber, her millet kendi dilini korumuştur. Arapça ise devlette özel bir yere sahip olup, başta Kemalpaşazâde olmak üzere âlimlerin hemen hemen hepsi eserlerinin çoğunluğunu bu dilde vermişlerdir.⁷³

Büyük çoğunluğun Müslüman olduğu, Hristiyanlık, Yahudilik gibi diğer inanç sistemlerinin ise belli sınırlar dâhilinde son derece özgür olduğu bir dînî yapı vardır. İnsanlar, müslim ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılırlar. Bu ise karşılıklı etkileşimleri ve çatışmaları zorunlu kılan bir yapıyı meydana getirir.

Daha önceki dönemlerde; tarafların, birbirleri hakkında bilgi sahibi olması adına izin verilen, kendi aralarındaki ilmî tartışmalar, Müellifin yaşadığı dönemde ilmî olmaktan çıkıp, insanların îtikatlarına zarar vermeye başlamıştır. Bunun sonucunda da Hz. İsa'yı peygamber efendimize önceleyen Hurûfilik⁷⁴ ve Hubmesîhîcilik⁷⁵ gibi akımlar etkili olmaya başlamıştır. Kemalpaşazâde ve Molla Kâbız arasında meydana gelen ve Molla Kâbız'ın idamı⁷⁶ ile sonuçlanan tartışmalar bunun örneğidir.⁷⁷

⁷² Öz, Mehmet, “ Osmanlılar-Sosyal Hayat”, *DİA*, 33/532-538.

⁷³ Colin İmber, “Şeriattan Kanuna: Ebussuûd ve Osmanlı'da İslâmi Hukuk”, Çev. Murtazâ Bedir, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004, s. 9-10.

⁷⁴ “Fazlullah Hurûfî'nin (v. 796/1394) kurduğu, harflerdeki birtakım esrâra inanan bâtinî bir akımdır. Osmanlıya Çelebi Mehmed dönemi ile birlikte girmiştir. Hz.İsa'yı peygamberimize önceleyen hubmesihicilik akımına öncülük etmişlerdir.” Aksu, Hüsamettin, “Hurufilik”, *DİA*, 18/408-412.

⁷⁵ “Hubmesîhî (Chupmessahi), “Mesih'in müridleri”: Hz. İsa'nın ilah ve gerçek kurtarıcı olduğuna ve Hz. Muhammed'den efdal olduğuna inananlara verilen isimdir. Bu inanca mensup olanların birbirlerine iltifât için kullandıkları “Hüb mesîhîsin!” (İyi, güzel mesîhîsin) sözlerinden dolayı bu ismi aldıkları söylenir. Kaynağı, Hurufilik, doğu ve fars kökenli olarak gösterilmektedir. Molla Kâbız'ın da Hubmesîhîliğe mensup olduğu hatta başı olduğu düşünülmektedir.” Ocak, Ahmet Yaşar, “Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler”, 2014, s. 320-350.

⁷⁶ “Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den efdal olduğu fikrini ileri sürüp yaymaya çalışan kişi.” zındıklık ve ilhâd yoluna girip inancına fesat karışmış olan” Kâbız, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den efdal

Müslümanlar Ehli sünnet çizgisinde olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmış, Ehlisünnet dışı kabul edilen Şîilik ve Kızılbaşlık⁷⁸ gibi akımlar çeşitli isyanlar çıkararak Osmanlı'ya sıkıntı vermeye başlamışlardır.

Yine bu dönemde bazıları iyi ve devlet destekli, bazıları ise İslâmî daireye uygun olmayan çeşitli tarikatlar ve tasavvufî akımlar mevcuttur. Mesela yapılan yoğun Şîilik propagandasına karşı; devlet, buna engel olmaya çalışan Halvetî Tarikatını desteklemiştir.⁷⁹

Kemalpaşazâde'nin yaşadığı dönemin Osmanlı'nın yükseliş dönemlerinde olması her şeyin çok iyi olduğunu göstermez. Bu dönemde ekonomik ve sosyal açıdan bazı sıkıntıların olduğu görülmektedir. “Celâlî”, “Kalender Çelebi”, “Canberdi Gazâlî” isyanları⁸⁰ gibi sorunlar bu dönemlerde ortaya çıkmıştır.

olduğu yolunda iddialar ortaya atmış, bu iddiaları çeşitli yerlerde yaymaya başlamıştır. Onun, görüşlerini uluorta halk arasında dile getirmesi ve bazı kimselerin zihinlerini karıştırması âlimleri harekete geçirmiş ve Kâbız 8 Safer 934 (3 Kasım 1527) tarihinde Dîvân-ı Hümâyun'a sevkedilmiştir. Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa, meseleyi çözmeleri için Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi ile Anadolu Kazaskeri Kâdirî Çelebi'yi görevlendirmiş, Kâbız kazaskerlere âyet ve hadisler çerçevesinde iddiasını tekrarlamış, fakat kazaskerler bu iddiaları tatminkâr bir şekilde cevaplandıramamış, aksine öfkelenerek onu tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine vezîriâzam ilmî yetersizlikleri yüzünden kazaskerleri şiddetle eleştirmiş ve bağırıp çağırmanın âcizlik alâmeti sayıldığını, ilim ehline yakışanın delillerle meseleyi çözmek olduğunu söylemiştir. Ardından Kâbız hüküm verilmeksizin hapse konulmuştur. Bu sırada durumu kafes arkasından takip eden Kanûnî Sultan Süleyman, İbrâhim Paşa'yı çağırarak Kâbız'ın bâtul fikirlerinin cevaplandırılmayıp hakkından gelinememiş olmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmiş ve hemen yeni bir mahkeme oluşturulmasını istemiştir. İbrâhim Paşa, ertesi gün şeyhülislâm Kemâlpaşazâde ile İstanbul Kadısı Sâdeddin Efendi'yi dâvet ederek Dîvân-ı Hümâyun'da yeni bir mahkeme kurmuştur. Kemâlpaşazâde önce Kâbız'ın fikirlerini dinlemiş, ardından onun dayandığı Kur'an âyetlerini ve hadisleri yanlış anladığını göstermiş, ileri sürdüğü delillerin tutarsızlığını ortaya koymuştur. Bunun üzerine Kâbız söyleyecek hiçbir şey bulamamıştır. Şeyhülislâm, Kâbız'ın zındıklık suçu işlediğini belirten fetvâsını vermiş, Kadı Sâdeddin de onu iddiasından vazgeçip Ehl-i sünnet inancına dönmeye davet etmiştir. Ancak Kâbız buna yanaşmayınca kadı idamına hükmetmiş ve boynu vurulmuştur. (9 Safer 934 / 4 Kasım 1527).” Üzümlü, İlyas, “Molla Kâbız”, DİA, 30/254-255.

⁷⁷ Ocak, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu da Marjinal Sufilik: Kalenderiler”, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 230.

⁷⁸ Yavuz Sultan Selim'e halkın durumu ile ilgili bir rapor sunan Ali b. Abdülkerim el-Halife'nin en dikkat çektiği husus Kızılbaş tehlikesidir. Tansel, Selahattin, “Yavuz Sultan Selim”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969, s. 20-30

⁷⁹ Öge, Ali, Şeyhü'l-islâm İbn-i Kemâl'in Sünnîlik anlayışı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya, 2010. s. 104-106.

⁸⁰ Akdağ, Mustafa, “Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Halkası “Celali İsyanları”, Ankara, Bilgi yayın evi, 1975, s. 115 vd.

B. Siyasi Durum

Osmanlı dönemi siyâsî yapısı oldukça gelişmiş olup, yönetimin ve devrin şekillenmesinde etkin bir rolü vardır. Kemalpaşazâde'nin ilmî kariyerinin yanında çeşitli devlet kademelerinde ve üst düzey idari vazifelerde bulunması, Yavuz Sultan Selim Hân'a Safevîler ve Memlûkler için verdiği fetvâların hem siyâsî ve hem de iktisâdî yönlerinin olması, bizi dönemin siyâsî yapısını incelemeye götürdü.⁸¹

Fatih Sultan Mehmed Hân'ın Ankara Savaşı'ndan sonra bozulmuş olan düzeni tam manası ile düzeltip, vefât etmesinden sonra, şehzâdeler II. Bâyezid ile Cem arasında taht için meydana gelen mücadeleler, devletin huzur ve istikrârını bozmuş, nihayetinde II. Bâyezid Hân tahta geçmiştir.⁸² II. Bâyezid Hân döneminde Batı'ya seferler düzenlenmeye devam edilmiş ve Boğdan fethedilmiştir.

Batıya fetihler devam ederken asıl tehlike doğudan belirmiş, İran'da 1500-1524 yılları arasında tahta çıkan Şah İsmâil fitnesi ortaya çıkmıştır. Şah İsmail fitnesine karşı II. Bâyezid Hân bazı tedbirler almış olsa da tehlikenin büyümesine engel olunamamıştır. Buna birde şehzâdeler Korkut, Ahmet ve Selim arasında meydana gelen taht kavgaları eklenince devlet zayıflamaya başlamış Yavuz Sultan Selim Hân'ın Nisan 1512 tarihinde tahta geçmesiyle sükûnet ortamı sağlanmıştır.

Yavuz Sultan Selim Hân siyasetini doğuya, özellikle Şah İsmâil ve Şîlik tehlikesine yoğunlaştırmıştır. Şah İsmail'in Osmanlı'yı ve de Ehl-i sünneti hedef alan faaliyetlerini yok etmek için çalışmış ve bu konuda Kemalpaşazâde ile sürekli görüş alışverişinde bulunmuştur. Memlûkler ve Safevîler ile olan ilişkiler bu dönemin seyrini belirlemiştir.⁸³

⁸¹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Tarihi", 1988, 3/342 vd.

⁸² Celâlîzâde, Mustafa, "Selim-nâme", Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, İstanbul, MEB, 1997, s. 95-101.

⁸³ Özellikle Safevî düşüncesi Osmanlıyı yaklaşık iki asır boyunca meşgul etmiştir. Etkileri günümüzde de halen devam etmektedir.

1. Safeviler İle Olan İlişkiler

Osmanlı-Safevî ilişkileri daha önce başlamış olmakla birlikte girilen diyaloglar ve önemli olaylar Yavuz Sultan Selim Hân ve Kemalpaşazâde'nin dönemlerine rastlamaktadır. Bu yüzyılda Osmanlıyı her yönden meşgul eden akımlardan birisi Safevî düşünce geleneği olmuştur. Bu sadece dinî bir tehdit olmamış iktisâdî, siyâsî ve sosyal yönlerden Osmanlı'yı rahatsız etmiştir.

14. Yüzyıl'da kurulan Safevî Tarikatını sünni çizgide olan Safiyyüddin Erdebilî (v.745/ 1344 -1345) kurmuştur.⁸⁴ Bu tarikatla Anadolu halkının ilişkisi, kurucusunun Türklere saygılı davranışlarından dolayı ilk andan itibaren başlamış ve devletin de ilgi göstermesine sebep olmuştur.⁸⁵

İlk ciddî temaslar; tarikatın sünnilikten şifliğe geçiş dönemi, yani Şeyh Hoca Ali dönemindedir.⁸⁶ Şeyh Hoca Ali döneminden sonra ikiye ayrılmış görünen tarikatın bir kısmı, sünni çizgide devam etmiş ve Bayramiyye gibi oluşumlarla varlığını sürdürmüştür, devlete de yakın olmuştur. Diğer kısmı ise gittikçe şifileşerek Osmanlı devletine düşman bir hale gelmiştir. Şah İsmail (907- 931/1424- 1501) başa geçerek İran'da Siyâsî birliği sağlamış ve Şîî İmamiyye düşüncesini tamamen benimsemiştir.⁸⁷

Devletlerini büyütme isteyen Safevîler, doğudaki Sünnî Özbekler ile batıdaki Sünnî Osmanlıları kendilerine hedef olarak belirlediler. 1510'da yapılan savaşlarda Özbekleri yendiler. Osmanlılara karşı Venediklilerden topçu kuvveti istediler, 1502 ile 1507'de iki kez Osmanlı topraklarına saldırdılar, gönderdikleri

⁸⁴ Dedeyev, Bilal, "Safavî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy, 1-5, 2008, s. 206.

⁸⁵ İnanır, Ahmet, "*İbn-i Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlıda İslam Hukuku*", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 35-37.

⁸⁶ Küçükdağ, Yusuf, "Osmanlı Devletinin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şifileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı 1*, Ankara, 1999, s. 271-274.

⁸⁷ Fığlalı, Ethem Ruhi, "*Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*", Ankara, Selçuk yay., 1980, s.125.

dâî⁸⁸lerle Anadolu’da Osmanlı ve Sünnîliğe karşı büyük bir propaganda faaliyetine giriştiler.

Safevî Tarikatının, 15. Yüzyılın ilk yarısından itibaren hızla şiileşmesini Osmanlı Devlet kabul etmemiş II. Murat şeyh Cüneyd’i topraklarından kovmuştur. Fatih bunlara gönderilen teşvik amaçlı “Çerağ akçesi’ni kesmiştir.⁸⁹ II. Bâyezid, Safevilere karşı Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup’la ittifak yapmıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısında yapılan olumsuz propogandalar neticesinde Safevî bölgelerine yapılan göçler, bazı Osmanlı bölgelerinin boşalmasına sebep olmuştur.⁹⁰

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Erdebil Safevî tarikatının güçlenmesi ve Osmanlı hâkimiyetindeki Şîî sempatizanı grupların, Şah İsmail’e destek vermeleri ile Safevî Devleti kuruldu. Yavuz Sultan Selim Hân’ın şehzâdeliğinden itibaren almış olduğu tedbirler ve Çaldıran Savaşı (1514)’de Şah İsmâil’in mağlup edilmesiyle Safevî nüfuzuna son verilmiştir.

Yavuz Sultan Selim’in oğlu Kanuni’ye vasiyeti ve Kemalpaşazâde’ye tavsiyesi gereği, Kanuni Sultan Süleyman Hân’ın İran üzerine yapacağı sefere fetva vermiş, padişahın her daim yanında olmuş, Şah Tahmasb’a gönderilen mektupları bizzat kendisi kaleme almıştır.⁹¹

Alınan bütün tedbirlere rağmen, Safevî yayımlacılığının Osmanlı Devleti’ndeki etkileri uzun müddet devam etmiştir.

⁸⁸ *İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı. Arapça’da “seslenmek, çağırmak, davet etmek” anlamındaki da’ ve veya duâ kökünden sıfat olan dâî, “insanları kendi din veya mezhebine çağıran kimse” demektir. “Allah’a çağıran” anlamıyla Hz. Peygamber’e nisbet edilişinden faydalanılarak benimsenen, ilk Mu’tezile, Zeydiyye ve Abbâsîler’de nâdiren kullanılan dâî en çok İsmâiliyye, Karmatiler ve Dürzî tarihinde göze çarpmaktadır. İsmâiliyye ve Karmatiler’de “da’vet” adı verilen mezhep faaliyetlerini yürütmek için imam tarafından yetki verilmek suretiyle tayin edilen dâîler, mezhep bünyesi içinde hüccet’ten sonra gelen önemli bir mevkiye sahiptirler.” Öz, Mustafa, “Dâî” maddesi, *DİA*, 8/420-421.*

⁸⁹ “Ankara savaşıdan sonra Osmanlı Sultanlarının teşvik amaçlı tarikat şeyhine gönderdikleri akçe.” F. Babinger-Köprülü, Fuad, “Anadolu’da İslâmiyet”, haz. Mehmet Kanar, İstanbul 1996, s. 19; Dedeyev, “Safavî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, s. 200.

⁹⁰ Öztuna, Yılmaz, “Yavuz Sultan Selim”, İstanbul Bâbüali Kültür Yayınları, 2006, s. 20-21.

⁹¹ Sarıkaya, Muammer, “Kemâl Paşa-zâde’nin yabancı kelimelerin Arapçalaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004, s. 51.

Aşağıya aldığımız maddeler Osmanlının Safevîlere karşı takındığı tutumu ve Kemalpaşazâde'nin onların aleyhine verdiği fetvâları sebeplendirir vaziyettir.⁹²

1. Safevîlerin Ehli Beyt sevgisi ağır basan guruplara Şîlik, propagandası yapması
2. Sünnî inanca ve Osmanlı devlet otoritesine sürekli savaş halinde olmaları, ülkeyi parçalamak için uğraşmaları, isyan ve ayaklanmalar düzenlemeleri.
3. Anadolu'dan Azerbaycan'a, insanların göç etmesi için faaliyetler yapmaları ve kamu düzenini bozmaları.

2. Memlûk'ler İle Olan İlişkiler

Mısır ve Hicaz bölgesinde Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı âzatlılar tarafından kurulan ve sünnî çizgide müslüman Türk devleti olarak bilinen Memlûk'ler (Kölemenler) ile Malatya ve Sivas alınınca sınır komşusu olunmuştur.⁹³

Fatih dönemine kadar Osmanlı-Memlûk ilişkilerinde herhangi bir hareket görülmemektedir. Fatih döneminde ise, “Dulkadiroğulları'nın üzerinde her iki devletin hak iddia etmesi”- ki, bu mesele Osmanlı-Memlûklü arasını bozan en önemli meseledir.- ve “hicaz suyolları meselesi”, gibi nedenlerle karşı karşıya gelmişlerdir.⁹⁴

II. Bayezid zamanında oldukça iyi olan ilişkiler, Memlûk Sultanı Kansu Gavri (v. 923/1517) tarafından şehzâdelerin himaye edilip Osmanlı devleti aleyhine kullanılmaya çalışılmasıyla olumsuz etkilenmiştir.

Diğer taraftan Yavuz zamanında Memlûk'ler, Osmanlılar'la Safevîler arasında yapılan savaşlarda tarafsız görünüyor olsalar da Çaldıran seferi sırasında Yavuz Sultan Selim'in iâşe yardımı talebini reddetmişlerdir. Bu tutumları Osmanlı devleti tarafından Safevîleri destekleme olarak yorumlanmıştır.

⁹² Dedeyev, “Safavî Tarîkatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, s. 218.

⁹³ Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *DİA*, 29/90-97.

⁹⁴ Öztuna, “*Yavuz Sultan Selim*”, s. 112.

O dönem Memlûk'lere bağlı olan Dulkadiroğlu Alâüddevle, İran seferinde Osmanlı devletine yardım etmediği gibi, Osmanlı ordusunun iâşe için gerekli olan zahire yollarını kesmiştir. Bunun yanında Portekizlilerin kızıldenizdeki tehlikeli hareketlerine Memlûk'lerin hiçbir şey yapmaması, hac için giden kafilelere engel olunması, Halep beylerbeyi Hayır Bey gibi devlet adamlarının Yavuz Sultan Selim'i Mısır seferine teşvik etmeleri ve önceki mevcut diğer gerginlikler, Osmanlı Devleti'ni Mısır seferine mecbur bırakmıştır.⁹⁵

Memlûk'ler ile savaş kaçınılmaz olunca, meseleye dînî açıdan da bakmak gerekmiştir. Safavîlere karşı açtığı savaşta onların râfîzî olmaları sebebi ile ulemadan fetva alabilen Yavuz, din ve mezheb birliği olması Memlûklere karşı savaş açma fetvasını almakta zorlanmıştır.

Memlûk'ler, Ümitburnu'nu geçerek Hindistan'a ulaşan, Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden Arap yarımadasını tehdit eden Portekizlilere karşı hiçbir şey yapmamışlar ve İslam'ın mukaddesatını korumayıp, halka zulüm yapılmasına seyirci kalmışlar, İslam'ın küçük düşürülmesine rıza göstermişlerdir. İşte bu sebeplerden dolayı Memlûklerle savaş, şer'ân câiz görülmüştür.⁹⁶

Kemalpaşazâde, Mısır'ın fethiyle ilgili bir risâle⁹⁷ yazmış ve durumu detaylı bir şekilde incelemiştir. Ulemadan bazıları bu savaş açma fetvasına karşı çıksalar da o bunun gerekli olduğuna Yavuz Sultan Selim Han'ı ikna etmiştir. Son olarak bu değerlendirmeler müvâcehesinde Şeyhülislam'ın da fetvasını alan Yavuz, Memlûklülere savaş ilan etmiştir.

Kemalpaşazâde'nin Anadolu kazaskeri olarak katıldığı bu seferde Mercidâbık (24 Ağustos 1516) ve Ridaniye (22 Ocak 1517) savaşları kazanılmış, başta Kahire

⁹⁵ Uğur, Ahmet, “Yavuz Sultan Selim”, Kayseri Erciyes Üniv. Sos. Bil. Yay., 1989, s. 96

⁹⁶ Emecen, Feridun, “Osmanlılar-Siyasi Tarih”, *DİA*, 2007, 33/487-496.

⁹⁷ Kılıç, Mustafa, “İbn-i Kemâl'in Mısır Fethine Dair Bir Risâle-i Acıbesi”, *Diyanet Dergisi*, 1990, Ankara, sy. 1, 11/114-119.

olmak üzere Mekke ve Medine dâhil, Hicaz Yarımadası Osmanlı'ya dâhil olmuştur.⁹⁸

Osmanlı devletini, bu devletlerin dışında da meşgul eden daha birçok siyasi olay olmuştur. Ancak Kemalpaşazâde'nin bu olaylarda önceki iki olay kadar müdâhil olmadığını gördüğümüz için onları almaya lüzum görmedik.

C. İlmî Durum

Bugün, elimizdeki “klasik” olarak kabul edilen eserlerin çoğunluğu, Abbâsîler döneminde en parlak zamanını yaşayan İslam düşüncesi'ne aittir. Bu dönemde her alanda önemli şahsiyetler yetişmiş ve önemli eserler verilmiştir.

Genel kabul görmemekle beraber İslam düşüncesinin Gazzâlî (v.505-1111) den sonra gerilediği ve kaybolmaya başladığı iddia edilmektedir. Ancak Gazzali sonrasını şerh ve haşiye dönemi olarak görüp bunları önemsiz görmek ve o dönemi çok verimsiz göstermek doğrulanabilecek bir iddia değildir. Çünkü ana metne ve geleneğe bağlı kalarak yazılan şerh ve haşiyeler ile dönemin sorunları karşısında çözümler bulabilme imkânı sağlanmıştır. Şerh ve Haşiyelerin önemine vurgu yapmak adına İsmail Kara'nın ifadelerinden bazı paragrafları burada vermek istiyoruz.

Şerh ve haşiye geleneğinin önce muğlaklaşması, ardından menfi ve ironik kelime ve terkiplerle tavsif edilerek olumsuz, değersiz ve itibarsız bir alan haline ge(tiri)lmesi Müslüman Türkler için, İslam ilim ve kültür mirası için olduğundan daha ciddi ve tehditkâr bir anlam ifade etmektedir. Çünkü Türklerin güçlü bir unsur olarak İslam tarihine katılmaları ile şerh ve haşiye literatürünün büyük ürünlerini vermeye başlaması, giderek güçlü bir telif tarzı ve iddiası olarak istikrar bulması hadisesi arasında, en azından kronolojik bir ilişki bulunmaktadır.

Bir başka ifade ile şerh ve haşiye edebiyatını ihmal etmek Türklerin İslam tarihi içindeki yerlerini, tabir caizse İslam tarihine müdahalelerini ihmal etmek manasına gelecektir. Ayrıca Müslüman Türklerin tarihten tasfiyesi ile şerh ve haşiye “edebiyatı” da kullanılarak İslam ilim ve kültür mirasının tasfiyesinin paralel yürü(tül)düğünü ve bu tasfiyede, -aslında kendilerini de

⁹⁸ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 1988, 2/290-293.

tasfiye eden- Müslüman alim ve aydınların kayda değer bir yerinin olduğunu da söylemek gerekecektir”⁹⁹.

Bizim tez konumuzun da bir şerh olması itibari ile bu konuyu ele alma ihtiyacı hissettik. Bu konuda Dücane Cündioğlu'nun aşağıya almış olduğumuz tespitleri dikkat çekicidir;

“İslâm Düşüncesinin İmam Gazalî'den sonra, yani XII. yüzyıldan itibaren inkıraz ve inhitâta uğradığı şeklindeki iddialar ilk önce Batılılar eliyle öne sürülmüş, daha sonra sırasıyla Araplar, İranlılar ve Türkler tarafından bu iddialar büyük bir hevesle tekrarlanmıştır. A) Batılılar kendi tarihlerini tek taraflı inşa ettikleri için, bu yüzyılları kendi zaviyelerinden bir 'yeniden doğuş' (Rönesans) olarak tavsîf ediyorlardı. Bu nedenle onların, fiilen yıkmaya çalıştıkları bir imparatorluğun fikrî ve tarihî köklerini kasd-ı mahsusla bir hiç mesabesine indirmeye çalışmalarında garipsenecek bir taraf yoktur. B) Abbasilerden itibaren İslâm dünyası üzerindeki siyasî hâkimiyetlerini kaybetmeleri sebebiyle, Arapların ve bâhusus Arap milliyetçilerinin, İmam Gazalî'den sonra Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti altında geçen asırların olumsuz tasvirlerini sahiplenmelerinden daha tabii ne olabilirdi! Ne de olsa suçlu, en nihayet savaşmaktan düşünmeye fırsat bulamayan Türklerdi. C) İranlılar ise hem mezhebî, hem de siyasî rakipleri olan Sünnî Türkler hakkında öne sürülen bu haksız ithamları kabul etmekte hiç ama hiç zorlanmadılar. Onlara göre çöküş Sünnîler tarafındaydı ve Şîî dünyasında ise inkişâf -hem de kesintisiz bir biçimde- sürmüştü. D) Türklere gelince, onlar kendi tarihlerini karalamaya ve bu tarihten kopmaya herkesten çok ihtiyaç duydular; zira elde kalan toprak parçasını muhafaza edebilmek ve Batı medeniyetine eklenilebilmek için öncelikle bu tarihin reddedilmesi, geçmişle ilgili bütün bağların koparılması gerekiyordu.

Genç Türkler, Gazâlî sonrasında teşekkül eden 7-8 asırlık ilim ve irfan mirasının köhneliği sebebiyle yenildiklerine inanmışlar ve hınçla bu köhne terekeden kurtulmak istemişlerdi. Onlara göre, geleceği kurmak için böyle bir geçmişe ihtiyaç yoktu; hâl yeterliydi.”

Cündioğlu, Şemseddin Günaltay'ın ifadeleri üzerinden eleştirilerini sürdürür:

“Tarihi tamamen devrin ideolojik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde çarpıtan bu söylem, bugün sadece popüler-bilim çevrelerinde değil, ilahiyatçılar arasında da kendisinden kuşkulandırılmayan bilimsel bir tesbit değeri kazanmıştır. Sanırım dünyanın hiçbir yerinde Râzî, Âmidî, Taftazanî,

⁹⁹ Kara, İsmail, “Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, İstanbul, 2010, sy. 28, s. 6-7.

Cürcânî, Mevlânâ, Konevî, Sühreverdî, Simâvî düzeyindeki ilim ve irfan devleri kendi çocukları tarafından böylesine beylik tahlillerle mahkûm edilmemiş ve bu denli aşağılanmamıştır."¹⁰⁰

Son olarak bu durumla ilgili başka bir tespitinde de şunları söylemektedir.

*"Yeni bir şeyler söylemek' iddiasıyla ortaya çıkanlar, farklı bir medeniyetin sözcülüğünü yapar hâle düştüklerini bile fark etmeksizin egemen olanı, evrensel olan mertebesine çıkardıkları gibi, (...) bir türlü kendileri kalmayı beceremiyorlar; bir türlü tarihlerini ve coğrafyalarını kendi bütünlüğü ve sürekliliği içinde algılayamıyorlar."*¹⁰¹

XV ve XVI. asırlar Osmanlı ilim, fikir ve medeniyetinin zirve yapması açısından çok büyük önem arzeder. Ancak yine bu dönem yükselişine paralel olarak her alanda farklı İslâmî anlayışların çıkması ve bu anlayışların toplum içinde kırılmaları sebep olması itibariyle birçok siyâsî, idârî ve sosyal sorunların oluşumuna da zemin hazırlamıştır.¹⁰²

Osmanlı ilim ve fikir hayatını dönemlere ayırdığımızda Kemalpaşazâde, Fatih sonrası klasik dönemde yaşamıştır. Osmanlı devleti kuruluncaya kadar beylikler ve Anadolu Selçukluları ilim ve fikir hayatının beslendikleri iki kaynak bölge vardır.

1- Horasan, Harezm ve Mâverâünnehir. 2- Hicaz, Mısır, Suriye, Irak.

Anadolu ilim ve fikir hayatını ayakta tutan âlimler önce bu bölgelerde eğitimlerini tamamlıyorlar, tadrîs ve te'lîf faaliyetlerine ise Anadolu'da devam ediyorlardı.¹⁰³ 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı düşünce hayatı, medrese ve müderrisler ile tekke, zaviye ve mutasavvıflardan oluşan iki sınıf tarafından yürütülüyordu.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Cündioğlu, Düccane, *Keşf'i Kadim / İmam Gazali'ye Dâir*, Gelenek Yayınları, 2004, s. 54-58

¹⁰¹ Cündioğlu, *Keşf'i Kadim / İmam Gazali'ye Dâir*, s. 12-13

¹⁰² Ocak, "*Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*" s. 32.

¹⁰³ Sözen, Kemâl, "*İbn-i Kemâl'de Metafizik*", Fakülte Kitabevi, Isparta 2001, s. 10.

¹⁰⁴ Dalkıran, Sayın, "*İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*", Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV) Yay., İst., 1997, s. 13.

1. Medreseler

Osmanlı İlim ve fikir hayatı, kendisinden önceki İslam medeniyetlerinin karmaşı olan, ancak değişik zamanlarda farklı görüşlerin de öne çıktığı bir dönemdir. Dâvûd-i Kayserî (751/1350) ile kelam geleneği, irfânileşmiş ve daha sonraki devirde Molla Fenarî ile beraber, Kelam ve Mantık hâkim olmaya başlamıştır.

XIII. asırda İbn-i Sina (980/1037)' nın öğrencilerinin temsil ettiği felsefi bir oluşum ile Gazâlî (1058/1111) ve Fahreddin Razî (1149/1209) öğretilerinin hâkim olduğu diğer bir oluşum, Sünnî- Memlûk ve Osmanlı ile Şî-İran fikir alanında mücadele etmeye başladı.¹⁰⁵

XV. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulan Sahn-ı Semân medreseleri, tercüme, tehâfüt¹⁰⁶ ve ilmî tartışmalar ile yapılan ilmi çalışmalar, XV. yüzyılın son bölümlerinde sonuçlarını göstermeye başladı ve Kemalpaşazâde gibi çok değerli âlimler bu dönemde yetişti, çok kıymetli eserler ortaya çıktı.¹⁰⁷

Bu yenilenme hareketi “Vahdet-i vücudçu” anlayışın da dirilmesine yol açmıştır. Kemalpaşazâde bu meyanda teorik tasavvufu kabul etmiş, yakın durmuş, ama raks ve sema gibi pratikteki bazı tasavvufî uygulamaları tenkit etmiştir. Tasavvufun pek çok noktada tenkitçisi olmuştur. Bunda da tasavvufî bazı uygulamalarda safevî unsurlara rastlanması etkili olmuştur.

Osmanlı ilim anlayışının medrese merkezli olduğu, devletin her türlü yapılanmasında etkileri olduğu gerçektir. Çünkü kuruluş amaçlarından birisi devlet adamı yetiştirmek, diğeri ise sünnî devlet anlayışını devam ettirmektir. Bu da

¹⁰⁵ İbn-i Haldun, Abdurrahman, “Mukaddimet-ü İbn-i Haldun”, Daru'l- Kütübi'l- İlmîyye, Beyrut, 1993, s. 405-407.

¹⁰⁶ “Türkçe’de daha çok “ tutarsızlık” anlamında kullanılmakla beraber “ yıkım, çöküntü, acelecilik, düşüncesiz sonuç, istikrarsızlık” gibi manalara kullanılır. Gazali’ye göre tehafüt ise; tutarlı bir düşünceye dayanmadan kurulmuş olan fikir yapıları; arka arkaya bir şeyin üzerine düşmek, çarpmak, pervanenin lambaya çarpması gibi, filozofların hataya düşmesidir. Tehafütü'l-felasife de; filozofların tutarsızlığı anlamında kullanılmıştır.” Gazzâlî, “Tehâfütü'l-Felâsife” (Filozofların Tutarsızlığı), Çev. Hüseyin Sarioğlu, Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, 2014.

¹⁰⁷ Ocak, “Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler” s. 32.

medreselerin Devlet ve devlet adamları ile sıkı bir ilişki içinde olmasını gerektirir. Bu durum medreseler için bir avantaj gibi gözüksede devletin vesayeti altında olmaları bazı hürriyetlerini kısıtlayabilmiştir.¹⁰⁸

Medreselerde etkili olan Mâturîdîlik anlayışına 1517 yılında Mısır'ın fethedilmesi ile birlikte Eşarî anlayış ta eklenmiştir. Bu dönemde Osmanlı Medreselerinde hâkim olan ekol Fahreddin Razî ekolüdür. Osmanlının gelişme dönemini bu ekolden yetişen Kemalpaşazâde ve Ebu's-suûd efendi gibi âlimler yönlendirmişlerdir.

Sayıları kesin olarak bilinmese de bin civarında olduğu söylenen bu medreseler ile Molla Hüsrev (v.1480), Hocasâde Muslihiddîn Mustafa (v..1488), Kemalpaşazâde (v.1534), Kınalızâde Ali (v. 1565), Ebussuûd (v.1574) vb. âlimleri 14-15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Devleti'ndeki ilim ve fikir faaliyetlerinin Ehl-i Sünnet çizgisinde devam etmesinde önemli bir yere sahip olmuşlardır.¹⁰⁹

Medreselerde eğitim sistemi çok gelişmiş olup¹¹⁰ dînî ve hukûkî ilimler ile beraber matematik, felsefe ve astronomi gibi ilimlerde okutulmaktaydı.

2. Tekkeler

Osmanlı toplumunun sosyal yapısını etkileyen unsurlar arasında medreseler dışında tasavvuf kaynaklı hareketler olmuş bunların organizesi ise genelde tekkeler vasıtasıyla yürütülmüştür.

Tasavvuf, kültür mirasımızda bazen çok güzel etkileri olan bazense karmaşık bir yapıyla karşımıza çıkan bir özelliğe sahiptir. Bu yönüyle bütün sûflerde aynı anlayış ve etkiyi görmek mümkün değildir. Şeriatı her şeyin üstünde tutan anlayışın yanında onu hiç uygulamayan hatta İslam'ın dışına bile çıkan anlayışlar da

¹⁰⁸ Lekesiz, M. Hulusi, “Osmanlı İlmî Zihniyeti, Teşekkülü, Gelişmesi ve Gerilemesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, Türk Yurdu Dergisi, 11/49, Ankara, 1991, s. 21.

¹⁰⁹ Baltacı, Cahid, “XV. ve XVI. Asırda Osmanlı Medreseler”, İstanbul, İrfan Matbaası. 1976, s. 19.

¹¹⁰ Baltacı, Cahid, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Tarih/Medeniyet/Kültür, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s. 25-51.

mevcuttur.¹¹¹ Kemalpaşazâde bu sapkın zümrelerle her daim mücâdele içerisinde olmuştur.

XIV. Asırdan başlayarak Anadolu'da birçok tarikat kurulmuş ve yaygınlaşmıştır. Kemalpaşazâde'nin de yaşadığı XVI. asra kadar Osmanlıda tasavvufî hareket olarak; Vefâîlik, Yesevîlik, Mevlevîlik, Bektaşîlik, Haydarîler, Işıklar, Torlaklar, Melâmîlik, Kalenderîlik, Hurûfîlik, Babaîlik, Kızılbaşlık, Rafizîlik, Safeviyye vb. olduğu görülmektedir. Bunlardan Maverâünnehir, Harizm, Irak gibi şehir merkezlerinde oluşanları “sünnî” karakterli; Horasan, Azerbaycan gibi İran etkisine açık olan yerlerdeki ise gayri sünnî bir karakterdeydiler.¹¹²

Önceleri dervişler ve sûfîler sosyal ve iktisadi hayatın içinde olup kurdukları tekke ve zâviyeler ile tasavvufu halk arasında yaydılar.¹¹³ Devlet yönetiminin ağırlığı medreselere kaymadan önce dervişler revaçta idi ve hiçbir sorun yoktu. Ancak devlet yönetiminin ağırlığı medreseler ve ulema üzerine kayınca ulema-fukaha, âlim-sûfî çatışması da beraberinde geldi.¹¹⁴ Bir âlim ve yönetici olan Kemalpaşazâde de her türlü İslam dışı anlayışa karşı mücadele etmiştir.

İbn-ü'l-Arabî (v. 638/1241) üzerinden yapılan tartışmalar tasavvufî ekollerin en önemli sorunudur. Kemalpaşazâde ve önceki dönemlerde olduğu gibi Ebu's-suûd döneminde de bu tartışmalar devam etmiştir.¹¹⁵ Bu tartışmaları raks, semâ ve devran konusu takip etmiştir. Bu alimler bunlar ile mücadele etmişlerdir.

¹¹¹ Pakalın, Mehmet Zeki, “Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü”, İstanbul, MEB. Yayınları, 1971, 3/213-214.

¹¹² Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu”, *DİA*, 3/110-116.

¹¹³ Velikâhyaoğlu, Nazif, “Anadolunun İskânı ve İslamlaşmasında Dervişlerin Rolü”, <http://Anadolu tarihi>, 11.06.2017.

¹¹⁴ Ocak, Ahmet Yaşar, “İslam Tasavvuf ve Tarikatlar Sosyal Tarih Perspektifinden Bakış”, www.Tasavvuf.org. 10.05.2017

¹¹⁵ Düzenli, Pehlül, “Osmanlı Hukukçusu Ebussuûd Efendi ve Fetvaları”, yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007, s. 21.

Kaynaklarımızdan aktarılan Mola Kâbız, Şeyh Bedreddin,¹¹⁶ İsmail Mâşukî, Hubmesîhîler olayı, Melâmîler vb. ile ilgili olaylar ile bunların sonucunda verilen idam kararları dönemin diğer önemli tasavvufî tartışmalarıdır.¹¹⁷ Melamîlik, ve Safevîlik gibi akımlar Osmanlıyı çok uğraştırmıştır. Kemalpaşazâde bu tür olaylarda tavrını hep net olarak ortaya koymuş reddiyelerini yazarak Ehli sünneti savunmuş ve fetvalarını da bu doğrultuda vermiştir.

¹¹⁶ Yaltkaya, M. Şerafeddin, “Bedreddin Simâvi” md., *İA*, 2/444-445.

¹¹⁷ Danişmend, İsmail Hâmi, *Osmanlı Tarihi*, 2/125.

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMALPAŞAZÂDE'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. KEMALPAŞAZÂDE AHMED İBN-İ SÜLEYMAN

A. Kemalpaşazâde'nin Doğumu ve İsmi

3 Zilkâde 873 (1468-1469) olan doğum tarihi konusunda kaynaklar arasında ittifak vardır. Ancak doğum yeriyle ilgili kaynaklarda üç görüş mevcuttur. *Heşt Bihişt*, *İlmiyye Salnâmesi*, *Şakâyık*, *Sicill-i Osmânî*, ve *Kâmusu'l-A'lâm*'da Edirne; Kâtib Çelebi'nin *Süllemü'l-Vusûl*'ünde, *Latîfî Tezkiresi*'nde, *Eslâf*'da, *Osmanlı Müelliflerin*'de Tokat; Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*'nde Amasya olarak gösterilmiştir.¹¹⁸

İsmi, yukarda listesi verilen ve bunlarla beraber Kemalpaşazâde'den bahseden bütün çalışmalarda, Ahmed olarak geçmektedir. Nitekim kendisi de verdiği fetvaların altına Ahmed diye imza atmıştır. Hüseyin Hüsameddin, Kemalpaşazâde'nin baba İlyas Horasani (v. 637/1240)'ye kadar ulaşan nesebini şöyle zikretmektedir:

*“Kemalpaşazâde Ahmed Şemseddin Efendi, Amasyalıdır. Kuyûd-i Resmîyye'den anlaşıldığı üzere Tokat Sancağı Beyi Şücâüddin Bey b. Vezir Kemâleddin Ahmed Paşa b. el-Hac Taceddin İbrahim Çelebi b. Hayreddin Halil Çelebi b. el-Hac İbrahim Bey b. Hacı Alaeddin Ali Şah b. el-Hac Nureddin Kutlu Bey b. Cemaleddin Firûz Bey b. Mahmud et-Tuğraî b. Baba İlyas Horasânî mahdumdur.”*¹¹⁹

Kaynaklarda babası Süleyman Bey yerine dedesi Kemâl Paşa'ya izafetle, üç künyesi zikredilmektedir. Bunların en yaygın olanı, kaynakların çoğunda, özellikle de kendi dönemine yakın olan kaynaklarda en çok zikredilene Kemalpaşazâde'dir. Bu

¹¹⁸ Saraç, M. Ali Yekta, *Şeyhülislâm Kemâlpaşazâde*, Şûle yayınları, İstanbul, 1999, s. 13.

¹¹⁹ Yaşar, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/410.

sebeple biz tezimiz için bu ismi seçtik. Dönemine yakın olan kaynakların daha çok Arapça olanlarında ve ileriki dönem kaynaklarda müellifin künyesini İbn-i Kemâlpaşa veya kısaca İbn-i Kemâl şeklinde zikredildiği görülmektedir. Son olarak nadir de olsa künyesi, Kemâlpaşaoğlu¹²⁰ şeklinde de zikredilmektedir.¹²¹

Kemalpaşazâde'nin kaynaklarda rastlanan lakaplarından bazıları şunlardır: Âlim, Allâme, Çelebî (Efendi, zarif, bilgili), Efendi, Fâzıl, İmam, Mevlâ/Molla/Monla (Efendi), Mevlânâ (Efendimiz), Müftî (Fetva veren, Şeyhü'l-İslam), Müftîyi'l-En'âm (Yaratılmışların müftüsü), Müftîyi's-Sekaleyn¹²² (İnsanların ve cinlerin müftüsü)¹²³, Nihir (Derin bilgi sahibi, Mâhir, tecrübeli âlim), Şemseddin

¹²⁰ İsen, Mustafa, *Sehi Bey Tezkiresi Heşt Behişt*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1998, s. 143.

¹²¹ Nihal Atsız'ın sadece iki örnek bulabilmesine rağmen, en çok Kemâlpaşa-oğlu şeklinde kullanıldığını ileri sürüp diğer iki şeklin sonradan yakıştırma olduğunu iddia etmesinin, bilimle alakası olmayıp tamamen mensup olduğu ideolojiden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Alak, Musa, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009. s. 109.

¹²² “*Evliya Çelebi (v. 1095/1684) meşhur Seyahatnâme'sinde Edirne'deki Kemâl Paşazâde Medresesi ve Müftî's-Sekaleyn lakabı hakkında şöyle garip bir hikâye anlatır: (1483) tarihinde Kemâlpaşazâde Ahmed Çelebi, ilim talebesi iken Edime şehrine gelerek bu medresenin müderrisinden, yerleşecek bir oda ister. Müderris: -Molla! Medresemizde ancak boş bir oda vardır, onu da cinler ele geçirmişlerdir. O hücreye kim girdi ise sabaha ölüsü dışarı çıkar, diyerek tehlikeyi bildirir. Fakat Kemâlpaşazâde'nin isteğinde ısrar etmesi üzerine müderris, -Molla! ahiret hakkını helal eyle! diyerek odanın anahtarını ona teslim eder. Molla ise Bismillah! Diyerek hücrenin kapısını açar ve postuna oturur. Akşamdan sonra kapıcılar ve müderris, kapının önüne eski adetleri gibi bir teneşir, bir tabut ve diğer cenaze malzemelerini hazırlayıp bırakırlar. Gece yarısında Kemâl Paşazâde dersle meşgul iken duvarın kible tarafı ikiye ayrılır (öyle görünür). Elinde sevimli, genç bir evladıyla bir ihtiyar ortaya çıkar. Selam ve sohbetten sonra ihtiyar: -Ey oğul! Bu evladımı sana Allah emaneti veririm. Buna ilim öğretip namazın şartlarını belletesin.. deyip gider. Kemâl Paşazâde besmele ile o temiz çocuğa biraz Kur'an dersi verip kendi işiyle meşgul olur. Sabahtan önce yine duvardan o ihtiyar ortaya çıkarak söze başlar: Ey oğul! Allah senden razı olsun, iki cihan saadetine nail olasin. Ben cinlerin meliklerinden Asfâil'im. Her zaman bu odaya gelip yerleşenlere bu evladımı emanet verip giderim. Onlar ise emanete hiyanet edip evladına el uzatırlar. Ben de onları öldürürüm. Şimdiden sonra sana bütün garip ve acayip ilimlerin yolu açulsun, müftî's-sakaleyn (insan ve cinlerin müftüsü) olasin, dedikten sonra dualar ederek yine çocuğuyla duvara girip kaybolur. Kemâl Paşazâde sabah dışarı çıkınca görür ki, cemaat hazır olup su ısıtmışlar. Kemâl Paşazâde'yi görünce hayrete düşerek Allah'a şükrederler. O ise sırrını açıklamadan bu hücrede ilim tahsilini tamamlayıp asrının önemli alim ve fâzılı olarak sonunda gerçekten insanların ve cinlerin müftüsü olur. Bu zatın yükselmesine sebep, Edirne'deki bu medrese odası olmuştur.*” *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Kitap I.*, (yayına hazırlayanlar Prof. Dr. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı). İstanbul: YKY, 2006, 3/250-251.

¹²³ Bu vasfı gerek dinî gerekse aklî ilimler alanında Ebu Hafs Ömer en-Nesefî ve Hayreddîn er-Ramlî gibi çok az âlimimiz alabilmiştir. Zirikli, el-Â'lâm, c.5, s. 222; 2/327. Muammer Sarıkaya; *Âlî, Kühn'ül-Ahbâr*, vrk. 30/A dan yaptığı bir nakilde, “*Ulema-i cin taifesinin yeryüzünü dolaştıklarını ondan daha faziletisini bulamadıkları için meselelerini ona arz ettiklerini söylediğini nakleder.*

(Dinin güneşi), Şeyhü'l-İslam. Bunlarla beraber Arapça kaynaklarda Kemalpaşazâde için, biri mensup olduğu ülkeyi (er-Rûmî: Diyâr-ı Rûm/Anadoluya mensup), diğeri fıkhıta müntesibi olduğu mezhebi (el-Hanefî: Hanefî mezhebine mensup) gösteren iki nisbe kullanılmaktadır.¹²⁴

B. Kemalpaşazâde'nin Çocukluğu, İlk Tahsili ve Askerliğe Girişi

Taşköprizâde'ye göre, Kemalpaşazâde çocukluğunda naz ve niyâz kucağında büyüdü. Sonra kemâle erme arzusu kendisini kapladı ve gençliğinde gece gündüz ilm-i şerifle meşgul oldu. Daha sonra onu askere aldılar. Gençliğinin başlarında temel ilimleri öğrenmişti.¹²⁵

Alak; Taşköprizâde'nin “gençliğinde ilm-i şerifle meşgul oldu” sözünü Hüseyin Hüsameddin şöyle açıkladığını söyler.

“883/1478-79 yılında on yaşındayken, babasının Tokat sancakbeyi olarak görevlendirilmesi üzere Tokat'a gitti. 886/1481-82 On üç yaşındayken, babasının yeni vali Şehzâde Sultan Ahmed nezdine memur olması üzerine yine Amasya'ya döndü. Bu dönemde, Amasya ulemasından Şeyhîzâde Abdî, Abdizâde Abdurrahman ve Yakupzâde Bahşî (v. 930/1524) den mantık, sarf, nahiv, lügat, meânî, ilimlerine dair muhtasar eserleri okudu. Bu esnada Sibekzâde Ahmed (v. 910/1504-05), ve Kutbüddinzâde Ahmed Câmî (v. 905/1499-1500) ve Şîrvânî Ebu'l-Hayr' den de Farsça dil bilgisi, Gülistân ve Farsça lügat dersleri aldı. Böylece Arapça ve Farsça konuşacak hale geldi. Daha sonra uhdesine zeâmet tevcih edilerek askerliğe girdi.”¹²⁶

C. Kemalpaşazâde'nin Askerlikten Ayrılışı

Kemalpaşazâde'nin askerlikten ayrılıp medreseye yönelmesi meşhur bir hadiseye dayanmaktadır. Bu olay Çandarlı İbrahim Paşa'nın ikinci vezirliği (892-

Sarıkaya, “*Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Arapçalaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*”, s.54.

¹²⁴ Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr İsmâduddin Ahmed Efendi (v. 968/1561), *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'Ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye (Şekâik)*, (nşr. Ahmed Subhi Furat), 1985, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 43,198; Yaşar, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 3/224; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/223-224.

¹²⁵ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 377-378.

¹²⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi.*, 6/422; Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*, s. 125.

904/1487-1498) döneminde yapılan Arnavutluk Seferi sırasında meydana gelmiştir.¹²⁷ Taşköprizâde bu olayı, bizzat Kemalpaşazâde'nin ağzından şöyle anlatır.

Kemalpaşazâde, Sultan Bayezid Han ile beraber bir seferde idi. O sırada vezir, (Çandarlı) İbrahim Paşa b. Halil Paşa (v. 905/1449) idi. Şâni büyük bir vezirdi. O zamanda kendisine Evrenosoğlu (Şemseddin) Ahmed Bey (v. 905/1499-1500) denilen bir emir vardı. O da gerçekten şanı büyük biri olup emirlerden hiçbiri onun üst tarafına oturamazdı. Kemalpaşazâde sözlerini şöyle sürdürür: Ben, mezkûr vezirin önünde ayakta duruyordum. Bu sırada adı geçen emir onun yanında oturuyordu. Aniden ulemadan kılık kıyafeti perişan bir adam gelip adı geçen emirin üst yanına oturdu, kimse de buna mani olmadı. Bu duruma çok şaşırdım ve arkadaşarımdan birine: “Böyle bir emirin üst tarafına oturan adam kim?” dedim. Arkadaşım: “O, kendisine Molla Lütî denilen ve Filibe Medresesi'nde müderris olan bir âlimdir.” dedi. Ben: “Onun maaşı ne kadardır?” dedim. Arkadaşım: “Otuz dirhem (akçe)'dir” dedi. Ben: “Makâmı bu kadar olan biri, böyle bir emirin üst tarafına nasıl oturabilir?” dedim. Arkadaşım: “Âlimlere ilimlerinden dolayı saygı gösterilir. Eğer o geride kalsaydı buna ne emir razı olurdu ne de vezir” dedi.

Merhum (Kemalpaşazâde) sözlerine şöyle devam eder: “Bunun üzerine kendi kendime düşündüm; emirlik yolunda adı geçen emîrin rütbesine ulaşamayacağım kanaatine vardım. Ve yine kanaat ettim ki, eğer ilimle meşgul olursam adı geçen âlimin derecesine ulaşabilirim. Hemen bundan sonra ilm-i şerifle meşgul olmaya niyet ederim”. (Kemalpaşazâde) dedi ki: “Seferden dönünce adı geçen mollâ'nın hizmetine girdim. O sırada Edirne Darü'l-Hadisi'ne tayin edilmiş ve kendisine günlük kırk dirhem (akçe) maaş bağlanmıştı”. (Kemalpaşazâde devamla) dedi ki: “Ondan *Şerhu'l-Metâli*'in Hâşiyelerini okudum”. Gençliğinin başlarında temel ilimleri öğrenmişti.¹²⁸

¹²⁷ Aktepe, Münir, “Çandarlı İbrâhim Paşa”, *DİA*, 8/212-213.

¹²⁸ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 377-378.

Kaynakların çoğu, bu hadiseyi benzer ifadelerle nakleder. Sadece Hüseyin Hüsameddin, Kemalpaşazâde'nin ilmin değerini bilemeyecek kadar gâfil gösterilmesinden yola çıkarak, bu hikâyenin hakikati olmayan bir efsane olması gerektiğini ileri sürer.¹²⁹

Bu verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Kemalpaşazâde, Sultan 2. Bâyezid'le birlikte İstanbul'a dönmemiş, 898/1492 yılı başlarında, 25 yaşındayken ordudan ayrılarak Edirne Dârü'l-Hadisi'nde medrese öğrenimine başlamıştır.¹³⁰

D. Kemalpaşazâde'nin Hocaları

Kaynaklarda tesbit edilebilen Kemalpaşazâde'nin başlıca dört hocası vardır.

1. Molla Lütfi (v. 900/1495)

Asıl adı Lütfullah olup Mollâ (Sarı, Deli, Maktûl) Lütfi diye tanınmıştır. Bu zat İlk eğitimini babası Kutbü'd-din Hasan'dan aldıktan sonra İstanbul'a gelerek Sinan Paşa (v. 891/1486)'dan Mantık, Felsefe ve Kelâm okudu. Ali Kuşçu (v. 879/1474)'nun İstanbul'a gelmesinden sonra hocası Sinan Paşa'nın emriyle ondan Matematik dersleri aldı ve öğrendiklerini hocasına aktardı. 875/1470 yılında Sultan Mehmet'e vezir olan Sinan Paşa'nın tavsiyesi ile saray kütüphanesine Hâfız-ı Kütüp olarak tayin edildi. Bu sayede nâdir kitapları görme fırsatı buldu. İstanbul'da Sahn-ı Semân medreselerinde müderrislik yaptı. Daha sonra zındıklık suçlaması ile yargılanıp idam cezasına çarptırıldı. Hüküm 25 Rebû'l-Âhir 900/ 23 Ocak 1495 tarihinde Atmeydanı denilen yerde infaz edildi. Kabri Eyüp'te Defterdâr Mahmut Çelebi mescidinin yanındadır.¹³¹

¹²⁹ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/424-425.

¹³⁰ Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri 'l-miftâh Adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*, s.127.

¹³¹ Gökyay, Orhan Şaik-Özen, Şükrü, "Molla Lütfi", *DİA*, 30/255-258.; Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri 'l-miftâh Adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*, s.129.

Eserleri: *Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi'l-Metâlî*,¹³² *Hâşiye alâ evâili Şerhi'l-Mevâkif, es-Seb'u's-Şidâd, Risâle fî Tahkîkî Vücûdi'l-Vâcib, Risâle Mûteallika bi Âyeti'l-Hacc, Zübdetü'l-Belâğâ, Türkçe Belâğat, Hâşiye ala Şerhi'l-Miftâh, Risâle fî Mâ Yetealleku bi Hurûfi't-Teheccî, Taz'îfü'l mezbah, Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye (Risâle fi Mevzûâti'l-Ulûm), El-Metâlîbü'l-Îlâhiyye* (bir önceki eserin kendisi tarafından yapılmış şerhi), *Harnâme, el-Ferâc Ba'de's-Şidde Tercümesi*, vs.'dir.¹³³

2. Kestellî¹³⁴ (Kastallânî) (v. 901/1496)

Adı Muslihuddin Mustafa olup “Kastallânî” veya “Kestelî/Kestellî” nisbesiyle meşhur olmuştur. Fatih'in son zamanlarında Kazaskerliğe tayin edildi. Kestellî, İstanbul'da 901/1496 yılında vefat etti, meyyit kuyusu denilen yere defnedildi.

Eserleri: *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid, Risâletü'l-Akâid, Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Akâidi'l-Adûdiyye, Risâle fî İşkâlâti Şerhi'l-Mevâkif, Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn, Risâle fî Ciheti'l-Kible, Hâşiye alâ Mebâhisi'l-Hüsn ve'l-Kubh fî't-Tevzîh, et-Ta'lik ale'l-Mukadimâti'l-Erbea Mine't-Telvîh*'dir.

3. Hatıpzâde¹³⁵ (v. 901/1496)

Adı Muhyiddîn Mehmed olup “Hatıpzâde/Hatıpzâde-i Rûmî” veya “İbn-ü'l-Hatip” künyesi ile meşhur olmuştur. Bir süre İznik'teki Küçük Medrese'de müderrislik yaptıktan sonra İstanbul'da 875/1470'te yapımı tamamlanan Sahn-ı Semân medreselerinin ilk müderrislerinden biri oldu. Uzun yıllar müderrislik yaptıktan sonra 901/1496 yılında vefât ederek Eyyüp Sultan'da Ali Kuşçu'nun yakınına defnedildi.

¹³² Bu eser, Kemâlpaşazâde'nin Molla Lutfi'den okuduğu kitap üzerine yapılmış bir çalışmadır ve Kemâlpaşazâde'nin de aynı kitap üzerine bir Hâşiyesi vardır.

¹³³ Gökyay, Orhan Şaik-Özen, Şükrü, “Molla Lutfi”, *DİA*, 30/258.

¹³⁴ Yavuz, Salih Sabri, “Kestelî”, *DİA*, 27/314.

¹³⁵ Üzüm, İlyas, “Hatıbzâde Muhyiddin Efendi”, *DİA*, 16/463-464.

Eserleri: *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Muhtasar*, *Hâşiye ale'l-Mukaddimâti'l-Erbea'*, *Risâle fi Nakzi'l-Vüdû*, *Risâle fi Fezâili'l-Cihâd*, *Hâşiye alâ Hâşiyeti't-Tecrîd*, *Risâle fi Kelâmillahi ve Rü'yetih*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, *Risâle fi Nefy-i Nisbeti'l-Hüsran ile'l-Enbiyâ*, *el-Cezrû'l-Esam*, *Risâle fi Bahsi'l-ilmîyye'l-Kelâm*, *Risâle fi İkfâri Men Esne'de'l-Cebre ile'l-Enbiyâ*, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf*, *Risâle fi'l-Cihe*, *el-Ecvibetü't-Tis'a*'dir.

4. Muarrifzâde (v.?)

Adı, Hüseyin Hüsameddin'e göre; Sinânüddîn Yûsuf Efendi b. Ali olup "Muarrifzâde" lakabı ile tanınmıştır. Balıkesirlidir. Hızır Bey (v. 863/1459)'den ders alarak tahsilini tamamladı. Bazı medreselerde müderrislik yaptı. Sonra 884/1479 yılında Şehzâde Sultan II. Bayezid'e muallim tayin edilerek İstanbul'dan Amasya'ya geldi. 886/1481 yılında Şehzâde Bayezid'in padişah olması üzerine onunla birlikte İstanbul'a gitti. Sultan II. Bayezid tarafından çok sevilip sayıldı. Ömrünün sonuna kadar Muallim-i Sultânî olarak kaldı. Hayatının sonlarına doğru a'mâ olan Muarrifzâde'nin vefat tarihi ve eserleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹³⁶

5. Diğer Hocaları

Hüseyin Hüsameddin yukarıda saydığımız bu dört hocaya; Şeyhîzâde Abdi, Abdizâde Abdurrahman, Yakupzâde Bahşî (v. 930/1524), Sibekzâde Ahmed (v. 910/1504-05), Şirvanî Ebu'l-Hayr, Kutbüddinzâde Ahmed Cânî (v. 905/1499-1500), Müeyyedzâde Abdurrahman (v. 922/1516), Hâlimî Çelebî Lütfullah b. Ebî Yûsuf (v. 912/1506), Molla İzârî (v.901/1496)'yi de ilave eder. Bu kişilerin Kemalpaşazâde'nin Hocaları olup olmadıkları diğer kaynaklarda teyit edilmediği için ihtiyatla yaklaşmak gerekir.¹³⁷

¹³⁶ Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, 3/232; Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adh eserinin tahkik ve tahlîli*, s. 131.

¹³⁷ Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, 3/232; Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adh eserinin tahkik ve tahlîli*, s. 131-132.

E. Fıkhî Silsilesi

Hanefî mezhebindeki fıkhî silsile; genellikle Eshâb-ı Kirâm efendilerimizden, Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) vasıtasıyla peygamberimize dayandırılmaktadır. Yâni mezhebin kurucusu İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, fıkıh ilmini, Hammâd ► İbrahim en-Nehâî ► Alkame ► Abdullah b. Mes'ûd vasıtasıyla peygamberimizden almıştır.¹³⁸

İbn-i Âbidîn bu silsiledeki mümtâz fukâhanın fıkhî hizmetlerini şöyle temsil etmektedir.

“Fıkıh bilgisi, ekmek gibi, herkese lâzımdır. Bu bilginin tohumunu eken, Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) olup, Eshâb-ı Kirâmın yükseklerinden ve en âlimlerinden idi. Bunun talebesi Alkame b. Kays bu tohumu sulayarak yeşertmiş, ekin hâline getirmiş ve bunun talebesi İbrahim Nehâî bu ekini biçmiş, yâni bu bilgileri bir araya toplamıştır. Hammâd-ı Kûfî b. Süleyman bunu harman yapmış ve bunun talebesi olan İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe öğütmüş, yâni bu bilgileri kısımlara ayırmıştır. Ebû Yûsuf hamur yapmış ve İmâm-ı Muhammed pişirmiştir. Böylece, hazırlanan lokmaları insanlar yemektir. Yani bu bilgileri öğrenip, dünya ve ahiret saadetine kavuşmaktadırlar.”¹³⁹

Şu ana kadar Kemalpaşazâde'nin kendisinin aldığı veya öğrencilerine verdiği herhangi bir İcâzetnâme'ye ulaşamamıştır. Ancak Kefevî ile Hasan Kâfi Akhisarî, onun fıkhî silsilesini bildirmektedir. Fakat aralarındaki bazı farklara ve Kemalpaşazâde'nin fıkhî silsilesini birinin Ebû Yûsuf diğerinin İmâm-ı Muhammed yolu ile İmâm-ı Âzama ulaştırılmasına bakılırsa, onların da bir İcâzetnâme'ye değil, biyografi kitaplarına dayandıkları söylenebilir. Bu iki müelliften Kefevî'ye göre, Kemalpaşazâde'den İmâm-ı Âzam'a kadar olan fıkhî silsile şöyledir.¹⁴⁰

¹³⁸ “en-Nehâî ► Alkame b. Kays ► Abdullah b. Mesud tarîkinin bir husûsiyetide Hadîs'te tamamı güvenilir râvilerden meydana gelen ve “silsiletü'z-zeheb” (altın zincir), “esahhu'l-esânîd”, “ecellü'l-esânîd” (isnadların en üstünü), “ecvedü'l-esânîd” (isnadların en güzeli), “esbetü'l-esânîd” (isnadların en sağlamı), “akve'l-esânîd” (isnadların en güçlüsü), “ercahu'l-esânîd” (isnadların en çok tercih edileni), “ahfezü'l-esânîd” (isnadların en sahihi), “ahsenü'l-esânîd” (isnadların en güzeli) olarak isimlendirilen isnadlardan biri olmasıdır.” Yücel, Ahmet, “Silsiletü'z-zeheb”, DİA, 37/209.

¹³⁹ İbn-i Âbidîn, Muhammed Emin, 1992, “Reddu'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtâr”, (Tercüme eden: Ahmet Davutoğlu), İstanbul, Şamil Yayınevi. 1/35.

¹⁴⁰ Alak, Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili, s. 132.

Kemalpaşazâde (v. 940/1534) ► Mevlâ Kastallanî (v. 901/1496) ► Mevlâ Hızır Bey (v. 863/1459) ► Mevlâ Yegân (v. 865/1461) ► Mevlâ Şemseddin el-Fenârî (v. 834/1431) ► Şeyh Ekmelüddîn (v. 786/1384) ► Şeyh Kıvâmüddin El-Kâkî (v. 749/1348) ► Hüsammedin es-Sıġnakî (v. 711/1311) ► Şeyh İmam Hafizüddin el-Kebîr el-Buhârî (v. 693/1294) ► Şemsü'l-e-imme el-Kerderî (v. 642/1244) ► Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr el-Merġinânî (ö 593/1197) ► Necmüddin en-Nesefî (v. 537/1142) ► Ebû'l Yüsr el-Pezdevî (v. 493/1100) ► Ebû Ya'kûb es-Seyyârî (v.?) ► Ebû İshâk en-Nevkadî (v.?) ► Ebû Ca'fer el-Hinduvânî (v. 362/973) ► Ebû'l-Kâsım es-Saffâr (v. 326/938) ► Nasr b. Yahya (v. 268/282) ► Muhammed b. Semâa (v. 233/847) ► Ebû Yûsuf (v. 182/798) ► Ebû Hanife (v. 150/767).

Kemalpaşazâde'nin talebesi Karayılan'ın talebesi olduğunu söyleyen Hasan Kâfî Akhisârî'ye göre Peygamberimizden Kemalpaşazâde'ye kadar ulaşan fikhî silsile ise şöyledir:

Peygamberimiz (s.a.s) (v. 11/632) ► Abdullah b. Mesûd (v. 32/652) ► Kâdî Şüreih b. el-Hâris el-Kindî (v.79/698) ► Alkame b. Kays (v. 62/681) ► Mesrûk b. el-Ecdâ'(v. 63/682) ► İbrahim en-Nehâî (v. 96/714) ► Hammâd b. Ebî Süleyman (v. 120/738) ► İmâm-ı Âzam Nu'mân b. Sâbit (v. 150/767) ► Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805) ► Ebû Hafs Ahmed el-Buhârî (v. 216/831) ► Ebû Hafs Abdullah b. Ahmed (v. 264/877) ► Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî (v. 340/952) ► Muhammed b. el-Fadl el-Kümârî (v. 381/991) ► Hüseyin b. Hızır en-Nesefî (v. 424/4033) ► Abdülaziz b. Ahmed el- Halvâî (v. 448/1050) ► Ebû Bekir Muhammed es-Serahsî (v. 483/1090) ► Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (v. ?) ► Es-Sadru'ş-Şehîd (v. 536/1141) ► Ali b. Ebî Bekir el-Merġinânî (v. 593/1197) ► Muhammed el-Kerderî (v. 642/1244) ► Muhammed b. Muhammed Hafizuddin el-Kebîr (v. 693/1294) ► es-Sıġnakî (v. 711/1311) ► Kıvâmüddin el-Kâkî (v. 749/1348) ► Ekmelüddin el-Bayburtî (v. 786/1384) ► Şemsüddin el-Fenârî (v. 834/1431) ► Molla Yegân (v. 865/1461) ► Kâdî Hızır Bey (v. 863/1459) ► Hatipzâde Mehmed b. Tâceddin (v. 901/1496) ► Muslihiddin el-Kastallânî (v. 901/1496) ► Şeyhu'l Hâfikayn Müftî's-Sekaleyn Üstâdü Üstâdinâ el-İmâm Kemalpaşazâde Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa (v. 940/1534) ► Karayılan Şeyh Hacı Efendi (v. 983/1575) ► Hasan Kâfî Akhisârî (v. 1024/1615).¹⁴¹

¹⁴¹ Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Taġyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*, s. 133.

F. Kemalpaşazâde'nin Mülâzemeti, Evlenmesi ve Çocukları

Kemalpaşazâde'nin hangi hocasından mülâzemet¹⁴² aldığı kesin değildir. Kâtib Çelebi'ye göre Muarrifzâde'nin, Hüseyin Hüsameddin'e göre Molla Kestellî'nin mülâzımıdır. Kemalpaşazâde, amcası Halil Bey'in oğlu İbrahim Bey'in kızıyla evlendi. Bu evlilikten biri kız biri erkek olmak üzere, iki çocuğunun olduğu bilinmektedir. "İbrahim Çelebi" ismindeki oğlu, âlim kadılardandır. "Safiye Hatun" ismindeki kızını ise, hâmisî Müeyyedzâde'nin oğlu ve kendisinin muîd'i¹⁴³ olan Abdülvehhab Efendi (v. 970/1562) ile evlendirmiştir.¹⁴⁴

G. Kemalpaşazâde'nin Görevleri

Kaynaklardan Kemalpaşazâde'nin kronolojik sırayla; Edirne Taşlık (Ali Bey) Medresesi, Üsküp İshak Paşa Medresesi, Edirne Halebî (Halebiyye) Medresesi, Edirne Üç Şerefeli Medresesi, İstanbul Sahn-ı Semân Medreseleri, Edirne Bâyezid Medresesi Müderrislikleri, Edirne Kadılığı, Anadolu Kazaskerliği, Edirne Dâru'l-Hadîs Medresesi, Edirne Bâyezid Medresesi Müderrislikleri, Şeyhülislâmlık ve İstanbul Bâyezid Medresesi Müderrisliği yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

¹⁴² "Lüzum masdarından türeyen mülâzemet sözlükte "bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir işte devamlı olmak" mânasına gelir. Terim olarak medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını ifade eder. Ancak mülâzemet sadece ilmiyeye has bir terim olmayıp yine "staj" anlamında Osmanlı idarî ve askerî teşkilâtında da kullanılmıştır. İlmiye teşkilâtı içerisinde mülâzemet sistemine başvurulması imparatorluk coğrafyasının gerilemesine paralel biçimde medrese sayısının artması ve bu eğitim kurumlarının müderris ihtiyacı ile bağlantılıdır. Zamanla medrese mezunlarının çoğalması birikmelere yol açınca tayin için bekleme zorunluluğu doğmuş, böylece medreseden mezun olan dânişmendlerin âdil bir şekilde göreve başlamalarını sağlamak üzere mülâzemet ve nöbetin düzene konulması gerekmiştir." İpşirli, Mehmet, "Mülâzemet", DİA, 31/537.

¹⁴³ "Medreselerde müderris yardımcısına verilen ad. Sözlükte "tekrarlayan" anlamına gelen muîd kelimesi, medreselerde müderrisin verdiği dersi arkadaşlarına tekrar eden ve müderrise yardımcı olan öğretim elemanıdır. Muîdlik görevi iâde terimiyle ifade edilirdi. Muîd kelimesine yukarıdaki anlamda V. (XI.) yüzyıl öncesi kaynaklarında rastlanmaması, bu mesleğin Nizâmiye medreselerinin kurulmasıyla ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak geleneğin kaynağını Hz. Peygamber dönemine kadar götürülenler vardır. Rivayete göre Resûl-i Ekrem ders halkasından kalktıktan sonra ashaptan bazıları Abdullah b. Revâha'nın etrafında toplanır, Resûlullah'ın öğrettiği şekilde beraberce zikrederlerdi; Abdullah da onlarla dinî konuları müzakere ederdi." Sâmi es-Sakkâr, "Muîd" maddesi, DİA, 2006, 31/86-87

¹⁴⁴ Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*, s. 117-123.

¹⁴⁵ Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*, s. 133.

H. Kemalpaşazâde'nin Öğrencileri

Kemalpaşazâde, yaklaşık otuz yıllık müderrislik hayatı boyunca pek çok öğrenci yetiştirdi. Bunlardan tespit edilebilenler şunlardır:

Pîrîpaşazâde Muhyiddin Mehmed (Mahlası: Râzî) (v. 941/1534-35), Şânî (v. 941/1534-35), Aşçızâde Hasan Çelebi (v. 942/1535-36), Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi, Sa'dullâh b. İsa (v. 945/1539), Hidâyet Çelebi, Hidâyetullâh b. Yâr Ali Acemî (v. 948/1541-42 veya 949/1542-42), Mehmed Bey, Muhyiddîn Mehmed b. Abdullah (v. 950/1543-44), Emîr Şah (Mahlası: Kurbî) (v. 954/1547-48), Vizeli Abdülkerim (v. 961/1553-54), Derviş Çelebi, Derviş Mehmed (v. 962/1554-55), Ma'lûl Emîr, Mehmed b. Abdülkâdir (v. 963/1555-56), Hasan b. Zeyneddin Şâh el-Fenârî (v. 964/1556-57), Menteşeli Muslihuddîn b. Seydi (v. 964/1556-57), Emînzâde / Emîn Kösesi, Yahya Çelebi b. Emîn Nûreddin Hamza (v. 964/1556-57, 967/1559-60 veya Muharrem 968/Eylül-Ekim 1560), Kara Çelebi (Mahlası: Hicrî), Muhyiddîn Mehmed b. Hüsâmeddin (v. 965/1557-58), Dursun b. Hacı Murâd (v. 966/1559), Dönbekzâde Muhyiddîn Mehmed b. İbrâhim (v. 969/1562), Abdülvehhâb Çelebi b. Müeyyedzâde Abdurrahman (v. 970/1562), Saruhânî Ahmed Çelebi (Mahlası: Leâlî) (v. 970/1562-63), Celâlzâde Sâlih Çelebi (v. 973/1565), İmâmzâde Muhyiddin Mehmed (v. 973/1565), Ebü'l-Leys Ali'si, Alâeddin Ali el-Manâvî /el-Manavgâdî (v. 974/1567), Zırva Tâceddin, Tâceddin İbrâhim el-Manâvî (v. 974/1567), Mehmed b. Muhyiddin Mehmed b. Şeyh Torod (v. 975/1568), Abdülkerimzâde Efendi, Mehmed b. Abdülvehhâb b. Abdülkerim (v. 975/1568), Bostan Efendi, Muslihuddin Mustafa b. Mehmed Ali (v. 977/1570), Uzun Bâlî, Bâlî b. Mehmed (v. 977/1570), Zarîfî, Şeyh Hasan Zarîfî (v. 977/1569-70), Hacı Efendi (Kara Yılan / Muîd-i Kemalpaşazâde) (v. 983/1575-76), Pervîz Efendi (v. 987/1579), Zuhûrî (v. ?), Selman (v. ?), Civânî (v.?) Mahmûd b. Kansu el-Muhammedî el-Melekî el-Muzafferî (v. ?).¹⁴⁶

¹⁴⁶ Alak, *Kemâlpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*, s. 146-150.

I. Kemalpaşazâde'nin Fukahâ Tasnîfi

Kemalpaşazâde'nin İslâm hukuk literatüründeki en çok ses getiren çalışması fakihler hakkında yaptığı yedili tasniftir. Daha önceleri “müstakil-gayri müstakil”, “mutlak-müntesib”, “mutlak-mukayyed” veya “şeriatta müctehid-mezhepte müctehid” şeklinde genellikle fakihlerin liyakatına göre yapılan ikili tasnîf kabul edilmiştir.

Hanefî âlimi Kâsım b. Kutluboğa'nın (v. 879/1474) Kudûrî (v. 428/1037) metni üzerine yazdığı *et- Tashîh ve't-Tercih*'in giriş sayfalarında; Müellif Kemalpaşazâde ise *Risâle fi duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûfi alâ evlâdi'l-evlâd* adlı risâlesinde kızın çocuklarına vakfin cevazı konusunu tartışır.

Bu tartışmayı yaptıktan sonra meselenin çözümünün ortaya çıkan görüşlerin sahiplerini tasnif etmek suretiyle derecelendirilebileceği fikrine varır ve fakihleri liyakatlarına göre şu yedi¹⁴⁷ sınıfa (*tabakâtü'l-fukahâ*) ayırır: “*Şeriatta müctehid*,

¹⁴⁷ “*İbn-i Kemâlpaşa bu tasnifi “Risâle fi duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûfi alâ evlâdi'l-evlâd” adlı risâlesi içerisinde zikretmiş, M. Zâhid Kevserî de Ebû Yûsuf’u anlattığı; “Husnû’ t tekâdî”sinde (Bkz. s. 25-27) bu kısa risâlenin tam metnini vermiştir. Daha sonra Kınalızâde (v. 979) ve Temîmî (1010/1601) de tabakât eserlerinin başlarında bu tasnife yer vermişlerdir. Temîmî bu tasnifin İbn-i Kemâlpaşa’nın risâlesine dayandığını belirtmiştir. (Bkz. Kınalızâde, “Tabakâtü'l-fukahâ”, s. 6-10; Temîmî, “et-Tabakâtü's-Seniyye, 1/32-34) Leknevî de “el-Câmi’u’s-sağîr”e yazdığı; mukaddimesinde bu tasnife yer vermiştir. (Bkz. Şeybânî, “el-Câmi’u’s-sağîr”, “Leknevî’nin mukaddimesi”, s. 8-10) Sonraki Hanefilerce genel kabul gördüğü anlaşılan bu tasnif şu şekildedir: 1- Şeriatte müctehidler: Dört mezhep imamı gibi 2- Mezhepte müctehidler: Ebu Yûsuf, İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe’nin ashâbı. Bunlar furû alanındaki hükümlerde Ebû Hanîfe’ye ters düşseler de, aslında onun tespit ettiği usûl üzere icihad ederler. 3- Mezhep ashâbından rivayet gelmeyen konularda müctehidler: Hassâf, Ebu Ca’fer et-Tahâvî, Ebu’l-Hasen el-Kerhî, Şemsü’l-eimme el-Hulvânî (v. 448/1056), Şemsü’l-eimme es-Serahsî (v. 483/1090), Fahu’l-İslâm el-Pezdevî (v. 482/1089), Fahrudîn Kâdîhân (v. 592/1196) vb. Bunlar ancak hakkında hüküm verilmemiş bir konuda, ortaya konan usûle göre icihad ederler. 4- Mukallidlerden tahrîc ashâbı: Cessâs er-Râzî ve ashâb gibi... Bunlar usûlü ve kaynakları iyi bildikleri için gelen farklı nakillerden, mezhebin genel yapısına uygun olarak tercihte bulunabilirler. 5- Mukallidlerden tercih ashâbı: Ebu’l-Huseyn el-Kudûrî, Merğînânî (v. 593/1197) vb. gibi. Bu tabakadakiler, “Bu (kıyasa) daha uygun, rivayet olarak daha sahih, insanlara daha elverişli/erfak’tır” gibi gerekçelerle bazı rivayetleri diğerlerine tercih ederler. 6- Kaviller arasında temyiz yapabilen mukallidler tabakası: Mütûn-i erbaa müellifleri gibi. Bunlar en kuvvetli, kuvvetli, zayıf; zâhiru’r-rivâye, zâhiru’l-mezheb, nâdir rivâyet gibi ayırımlar yapabilenlerdir. Böylece bunlar eserlerinde zayıf ve geçersiz görüşleri nakletmezler. 7- Salt mukallitler tabakası.” Güney, Necmeddin, “Kudûrî’nin “Şerhu Muhtasari’l-Kerhî” adlı eserinin ‘siyer’ bölümünün edisyon kritiği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Konya, 2006, s. 16.*

mezhepte müctehid, mesâilde müctehid, ashâbü't-tahrîc, ashâbü't-tercîh, ashâbü't-temyîz ve mukallid."

Bu tasnif adı geçen risâlenin ekidir. Aynı bir eser değildir. Aynı bir risâle gibi çoğaltıldığı için müstakil bir risale gibi algılanmış katologlara da bu şekilde kayıt edilmiştir.¹⁴⁸

Kategoriler arasındaki sınırların kolay çizilemeyeceği, ara sınıflar arasında geçişkenlikler ve benzerlikler bulunduğu için farkların belirgin bir biçimde ortaya konamayacağı, örnek olarak verilen isimlerin ilgili kategorinin altı ya da üstü için daha anlamlı olacağı gibi haklılık payı olan bazı sebeplerden dolayı bu tasnif eleştiriye tabi tutulmuştur.¹⁴⁹

İ. Kemalpaşazâde'nin İlmî Kişiliği ve Eserleri

Kemalpaşazâde, hadîs, fıkıh, tefsîr, gibi dini ilimler yanında tıp, gramer, felsefe, edebiyat sahasında da eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir.¹⁵⁰ Özellikle tarihçiliği ve hukukçu¹⁵¹ kimliği ile öne çıkmıştır.

Birçok farklı idâri görevde bulunmasına rağmen tadrîs ve te'liften asla vazgeçmemiş çok kıymetli eserler vererek kendisi gibi zirve kişiler ortaya çıkarmıştır. Çocukluğunda aldığı eğitimle beraber askeriyeden ayrıldığı tarih olan 1492 yılı ile 1503 yılları arasında Anadolu'nun kıymetli âlimlerinden çeşitli dersler almıştır. Bu derslere kendi şahsi yeteneklerini de eklemiş ve genç yaşlarda kendinden önceki zirve âlimler ile kıyaslanabilecek bir duruma gelmiştir. Kendisinden sonraki âlimler ondan stayışle bahsetmektedir.¹⁵²

¹⁴⁸ Özen, Şükrü, "Kemâlpaşazâde", *DİA*, 25/241.

¹⁴⁹ Yaman, Ahmet, *Fetva Usulü ve Adabı*, İstanbul, 2017, s. 41.

¹⁵⁰ Brockelmann, eserinde Kemâlpaşazade'yi Ansiklopedist âlim olarak niteler. Brockelmann, *GAL (Geschichte der arabischen Litteratur)*, 2/449

¹⁵¹ Bunda Tarihçi olarak görevlendirilmesi ve bugün bile tartışılan zor meselelerin çözümünde imzasının olmasının büyük etkisi vardır.

¹⁵² Sarıkaya, "Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem", s.55; Taşköprülüzade, Şekâik, s.378-379

Kemalpaşazâde elinden kalemi hiç düşmeyen, aklına gelen her şeyi yazan ve vaktinin tamamını ilme harcayan bir kişiliğe sahiptir.¹⁵³ Vermek istediğini az ve öz anlatan, ihtimalli ifadelere yer vermeyen, engin bir bilgi ve kültüre sahiptir. Bilgisine güvenen ve gerektiğinde meydan okuyan bir tarzı vardır.¹⁵⁴

Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde ve çok sayıda ve hemen hemen her konuda eserler yazmıştır.¹⁵⁵ Eserleri sayesinde, 16. Yüzyıl başlarındaki Osmanlı hayatının en güçlü temsilcisi durumundadır. Akî ve dinî ilimlerde öncüdür. Münâzaracı kimliği sayesinde zor meseleleri halletmiş, diğer âlimlerin çekindiği çetrefilli konuları gündeme almış, cevaplamış, kendinden önceki âlimlerin eserlerini de eleştirebilmiştir.¹⁵⁶

Kemalpaşazâde, Fahreddîn Râzî ekolüne mensup bir düşünürdür.¹⁵⁷ O Haksızlık karşısında susmayan, tartışmayı seven, görüşlerini açıkça söyleyen, ama bunları belli saygı, sevgi, kuralları içerisinde yapabilen, siyasi ve idari yönü çok kuvvetli olan bir âlimdir. Yavuz Sultan Selim tarafından çeşitli iltifatlara mazhar olması bunun göstergesidir. Zeki, şakacı, nazik ve hazır cevap bir tabiatı vardır. Dindar, takva sahibi, zâhid ve kanaatkârdır,¹⁵⁸

Eserlerinin çokluğu yüzünden Biyografi yazarlarından bazıları Mısırlı âlim es-Suyutî'yi Kemalpaşazâde ile kıyaslarlar. Her konuda eser vermesi sebebiyle Kemalpaşazâde'yi üstün tutarlar. Hadis ilminde ise Süyutî'yi öncelerler.¹⁵⁹ Durum böyle görünsede birbirlerine üstünlüklerini söylemek zordur.

¹⁵³ Yaşar, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 6/440-441.

¹⁵⁴ Taşköprülüzade, *Şekâik*, s. 378-379.

¹⁵⁵ Turan, Şerafettin, "Kemâlpaşazâde", *DİA*, 25/239.

¹⁵⁶ Sarıkaya, "Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem", s.56.

¹⁵⁷ Çelebi, İlyas, "Kemâlpaşazade: Kelama dair görüşleri", *DİA*, 15/242-243.

¹⁵⁸ Yaşar, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c.6/440-441.

¹⁵⁹ el-Leknevî, *el-fevâid*, Beyrut, 1906, s.22.

Sa'deddin et-Taftazânî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî¹⁶⁰ ile kıyaslanmış ve onlardan üstün olduğu kabul edilmiştir. Öğrencisi Ebussuud Efendi ile de karşılaştırılmış, ilmî kudretinden dolayı kendisi osmanlı uleması arasında “el-muallimü'l-evvel”¹⁶¹, Ebussuud efendi ise “el-muallimü's-sâni” ünvanı ile anılmıştır.

Eserlerinde geleneğe bağlı kalarak önceki eserlerden nakillerde bulunur, geleneksel metodları takip eder. Ancak; bazı yönlerden eserleri farklılık gösterir. Kendine özgü fikirlerini yazmaktan çekinmez, küçük ama önemli konuları günümüzdeki makale formatına uygun bir şekilde ele alır, kısa ve anlaşılabilir ifadeler ile net bir şekilde durumu anlatır. Konu dışına çıkmaz, konu ile alakası olmayan lüzumsuz bilgilere yer vermez.¹⁶²

Araştırmacılar tarafından eserleriyle ilgili iki yüz ile beş yüz arası rakamlar zikredilir. Ömrünün her gününe yirmi sayfa düştüğü iddiaları vardır. Faik Reşad'a göre üç yüz, Ayvansarayi'ye göre ise üç yüze yakın, Parmaksızoğlu'na göre üç yüzden fazla, Bazılarına göre dört-beş yüz civarındadır.

Şerafettin Turan'a göre İlmiyye Salnamesinde verilen iki yüz rakamı doğrudur. Nihal Atsız da kütüphanelerde onun iki yüz dokuz eserinin olduğunu tespit ettiğini söylemiştir. Yekta Saraç ise, yüz seksen iki Arapça, otuz üç Türkçe, altı Farsça olmak üzere toplam iki yüz on dokuz eseri olduğunu söyler.¹⁶³

Brockelmann'a göre 179, Cemil el-Azm Bey'e göre 220, el-Leknevî'ye göre 300'ü geçik, Bursalı Mehmed Tahir'e göre 300 civarındadır. Bu araştırmalar incelendiğinde bunların daha çok İstanbul Kütüphaneleri ile sınırlı olduğu

¹⁶⁰ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 2/ 671.

¹⁶¹ Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, 5/351.

¹⁶² Sarıkaya, “*Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*”, s. 68.

¹⁶³ İnanır, “*İbn-i Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*” s.22.

anlaşılmıştır. Dış koleksiyonlarında incelenmesi ile bu sayının kesin olmamakla beraber 400 civarında olduğu görülmektedir.¹⁶⁴

Seyit Bahcivan, *Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l-i'tikâdiyye* adlı çalışmasında Kemalpaşazâde'nin 340 eserini¹⁶⁵ kısaca tanıtmakta ve nüshalarının bulunduğu kütüphaneleri zikretmektedir. Ayrıca Kemalpaşazâde'ye âidiyeti şüpheli olan 48 esere de yer vermektedir.¹⁶⁶ Bu çalışma eserlerinin sayısının 400 civarında olmasını doğrular niteliktedir.

Türkçe ile beraber Arapça ve Farsça'ya olan çok ileri seviyedeki vukufiyeti sebebi ile bu üç dilde (Türkçe 37, Farsça 8, Arapça 347) olmak üzere toplam 392 eser vermiştir. Bu eserlerden 220 kadarı Türkiye kütüphanelerinde geri kalanları ise çeşitli ülke kütüphane ve koleksiyonlarındadır.

Bu sayının açılımını yaptığımız zaman Fıkıh ve Fıkıh Usulü ile ilgili 74, Akaid ve Kelam ilmi ile ilgili 57, Kuran İlimleri ile ilgili 35, Hadis İlimleri ile ilgili 20, Tasavvuf ve Ahlak ile ilgili 14, Arap Dili ile ilgili 26, Sarf ve Nahiv ile ilgili 18, Belağat ile ilgili 33, Edebiyat ile ilgili 7, Felsefe ve Mantık ile ilgili 49, Tarih ve Teracim ile ilgili 5, Tıbbî ilimler ile ilgili 5, Diğer ilimler ile ilgili 4 eseri karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁷

Kemalpaşazâde'nin Arapça eserleri, hacimli olanları şerh ve haşiye olarak kitap halinde, daha küçük boyutlarda olanları ise risâle ve tahkik olarak bizlere ulaştırmıştır.

Kemalpaşazâde'nin müellif hattı olan eserlerinden çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bunun sebebi olarak Babinger şöyle bir olay nakleder. Aslen alman olup sonradan Müslüman olan, Kemalpaşazâde'den yaklaşık elli yıl sonra vefat etmiş

¹⁶⁴ Sarıkaya, *Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*, s.71.

¹⁶⁵ İnanır, *İbn-i Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, s. 22.

¹⁶⁶ Bahcivan, Seyit, *Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l-i'tikâdiyye*, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005, s. 79-174.

¹⁶⁷ Sarıkaya, *Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*, s.72.

Kadı Hasan bey (984/1576) lakaplı nâdir eser ve müellif hattı koleksiyoncusu bir kişi Kemalpaşazâde'nin bütün müellif hattı eserlerini kütüphanesinde toplamış daha sonra bu kütüphane esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmuştur.¹⁶⁸ Bu durum Kemalpaşazâde'nin kendisine yakın olan nüshaları bulmaktaki zorluğu açıklama sebeplerinden birisi olmaktadır.

Kemalpaşazâde'nin eserlerinden günümüzde çok azı basılabilmıştır. Eserleri incelendiğinde aynı eserin kaynaklarda farklı farklı isimler ile anıldığı görülmektedir. Bu durum da eserler konusunda bazı sıkıntıları beraberinde getirmektedir.

Kemalpaşazâdenin eserlerindeki bazı isim karmaşaları konusunda, sebep olarak, müellifin eserlerine kendisinin isim koyma gibi bir alışkanlığının olmaması, müstensihlerin eserin çeşitli yerlerinden alıntı yapmaları veya direk kendi müdahaleleri ile isim koymaları veya müellifin özellikle risale boyutundaki çalışmalarını toplayan Mecmûa ve Resâil şeklindeki çeşitli çalışmaların sahiplerinin isimleri kendi anlayacakları şekilde yazmaları veya yanlış yazmaları gösterilebilir. Müstensihlerin ve Mecmûa sahiplerinin farklı isimlendirmeleri bu karmaşanın çıkmasına sebep olmuştur.¹⁶⁹

Kemalpaşazâde'nin eserleri arasında en fazla sayıya sahip olanı İslâm Hukuku ile ilgili olanlarıdır. Bunları medresede okutulan eserlere yazdığı şerh ve hâşiyeler ile güncel meseleleri ele aldığı tahkîk ve Risâleler oluşturur.¹⁷⁰ Biz burada konumuzla ilgili olması münasebetiyle islam hukukuna dair eserlerini liste halinde vermekle yetineceğiz. Eserleri incelediğimiz kaynaklarda aynı ama farklı isimlerle geçmekte olan bazı eserler olduğunu tespit ettiğimizden araştırmacılara kolaylık olması ümidiyle o isimleri bir arada yazmak suretiyle gösterdik.

¹⁶⁸ Özellikle Kemâlpaşazâde'nin müellif hattı eserlerini toplamak için çalışmıştır. Sarıkaya, “*Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*”, s.74.

¹⁶⁹ Sarıkaya, “*Kemâl Paşa-zâde'nin yabancı kelimelerin Araplaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*”, s. 69-70.

¹⁷⁰ İnanır, *İbn-i Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, s. 22.

J. Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Dair Metin, Şerh, Hâşiye, Tahkîk ve Risâleleri

1. *Mühimmâtü'l-Müftî*
2. *Risâle fi Edebi'l-Kâdî*
3. *Mesâilü'l-Fetâvâ*
4. *Fetâvâ bi'l-Lüğati'l-Arabiyye*
5. *Risâle fi Tahkiki Menşei İhtilâfi'l-Eimme*
6. *Tercihü'l-Mezhebi'l-Hanefiyyeti alâ Ğayrih / Risâle fî Tafzîli Mezhebi Ebî Hanîfe*
7. *Risâle fi Tabakat-i Mesâili'l-Hanefiyye*
8. *Nuru'n-Nîrayn fi İhtilâfi'l-Mezhebeyn*
9. *Muhtasar-u Menâkibi'l-Eimmeti'l-Hanefiyyeti ve'l-Fuhahâi's-Şafîyye*
10. *Risâletü'l-Es'ile ve'l-Ecvibe / el-Es'ile ve'l-Ecvibe*
11. *Risâle fi Takdîmi's-Şart alâ'l-Meşrût*
12. *Risâle fi Tezyîf-i Hücceti's-Şer'iyye*
13. *Îzâhü'l-İslâh / el-İslâh ve izâhü'l-Vikâye / El-İslah (islâhü'l-Vikâye fi'l-Fıkhı / et-Tavzîh fi şerhi't-Taslîh / Islahu'l-Vikâye el-Musemmâ bi'l-Îzâh / el-Îzâh ve'l-İslâh*
14. *Risâletün Müctemeatün min Kütübi'l-Mebsût*
15. *Ta'lika ala't-Tenkîhi'l-Münakkah mine's- Şerhi'l-Mevsûmi bi't-Tavzîh li-Sadri's-Şerîa / Ta'lika ala Şerhi'l-Vikâye li Sadri's- Şerîa el-Asğar Abdullah b. Mahmûd el-Mahbûbî / Ta'lik alâ Şerhi'l-Vikâye*
16. *Ta'lika alâ'd-Dürer ve'l-Ğurer li Molla Hüsrev*
17. *Hâşiye ala't-Telvîh / Hâşiye alâ Evaili't-Telvîh li't-Taftâzânî*
18. *Mecmeu'l-Bahreyn*
19. *Hâşiye alâ'l-Hidâye / Haşiye alâ Kitâbi'l-Hibe mine'l-Hidâye*
20. *Tağyîru't-Tenkîh / Tağyîru't-Tenkîh fi'l-Usûl*
21. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*
22. *Havâşî alâ Şerhi tağyîri't-Tenkîhi lehû*
23. *Tağyîr'u-s Sirâciyye / Şerhu Tağyîri's-Sirâciyye*
24. *İslâhu's-Sirâciyye fi'l-Ferâiz / Risâle fi İlmi'l-Ferâiz / Risâletü'l-Ferâiz / Şerhu'l-Ferâiz / Eşkâlü'l-Ferâiz / Cevâhirü'l-Ferâiz*
25. *Risâle fi Şurûti's-Salât*
26. *Risâle fi evkâti's-Salevâti'l-Hams*
27. *Risâle Safvetü'l-Menkûlât fi Şerhi Şuruti's-Salât*

28. *Risâle fî Secdet 'i-s Sehv / Risâle fî Sücûdi 's-Sehv*
29. *Risâle fî şerhi duâi 'l-Kunût*
30. *Risâle fî Teaddüdi 'l-Cevâmii li Edâi Salâti 'l-Cüm'a / Risâle fî Teaddüdi 'l-Cevâmii ve mâ hüve 'l-Hakku fihâ /Risâle fî İkâmeti 'l-Cümua fî Mevzi 'ayn*
31. *Risâle fî 'l-İstihlâfi 'l-Hutbeti ve 's-Salâti fî 'l-Cümua*
32. *Risâle fî Ta'yini 'l-Kible*
33. *Risâle fî kazâi 'l-Fevâit*
34. *Risâle fî mé 'l-Vuzû'*
35. *Risâle fî 'l-Mefrûzi ve Meshühû mine 'r-Ra's /Risâle fî Meshi 'r-Ra's / Risâle fî Mikdâri 'l-Mefrûzi fî 'l-Mesh*
36. *Risâle fî Beyâni Hükmi 's-Saleveti 'l-Hamsi / Risâle fî Beyâni Farziyyeti 's-Salevet 'l-Hamsi fî 'l-Evkâti 'l-Hamsi fî Yevmin ve Leyle / Risâle fî Furûzi ve Vâcibâti 's-Salât*
37. *Risâle fî 'l-Meshi alâ 'l-Huffeyn / Risâle fî Meshi 'l-Huff*
38. *Risâle fî İrsâli 's-Seccâde ile 'l-Mescid*
39. *Keşfü 'd-Desâis fî 'l-Kenâis*
40. *Risâle fî Âdabi 'l-Helâi li-Kazâi 'l-Hâceh*
41. *Risâle fî Tahareti 's-Sâbûn*
42. *Risâle fî 'z-Zilli ve 'z-Zevâl*
43. *Risâle fî Hıyâri 'r-Ru'ye*
44. *Risâle fî 'l Aşri Aşran fî Aşr*
45. *Risâle fî Hıdâb / Risâle fî Hıdâb 'i-l Lihye / Risâle fî 'l-Hıdâb*
46. *Risâle fî Dühûli Veledi 'l-Binti fî 'l-Mevkûfi alâ Evlâdi 'l-Evlâd (Tabakatü 'l-Fukahâ sonunda) ekli*
47. *Risâletü 'l-Velâ / Risâle fî 'l-Velâ*
48. *Risâletü 'r-Radâ' / Risâle fî 'r-Radâ'*
49. *Risâletün Mürettebetün alâ Mechûli 'n-Neseb / Risâle fî Mechûli 'n-Neseb*
50. *Risâle fî Velâyeti 't-Tezevvüci biğayri alâ Salâh*
51. *Risâle fî 'l-Bey'*
52. *Risâle fî Beyani 'r-Ribâ / Risâle fî Hakîkati 'r-Ribâ / Risâle fî 'r-Ribâ*
53. *Risâle fî Vakfi 'd-Derâhimi ve 'd-Denânir / Risâle fî Cevâzi Vakfi 'd-Derâhimi ve 'd-Denânir*
54. *Risâle fî 'l-İctihâd*
55. *Risâle fî Cevâzi 'l-İsti'câri alâ Ta'lîmi 'l-Kur'an / Risâle fî İstihsâni 'l-İsti'câri alâ Ta'lîmi 'l-Kur'an*

56. *Risâle fî 'z-Zekât*
57. *Risâle fî Enne'z-Zekâte Leyse Alâ's-Sabiyyi ve'l-Mecnûn / Risâle fî Enne'l-Mecnûne ve's-Sabiyye Leyse aleyhime'z-Zekât*
58. *Risâletün Ma'mûletün fî Ta'lîmi'l-Emri fî Tahrîmi'l-Hamr / Risâle fî mâ Yeteallaku bi'l-Hamr/ Risâle fî Tafsîli Hurmeti'l-Hamr / Risâle fî Ta'lîmi'l-Emri fî Tahrîmi'l-Hamr*
59. *Risâle li Beyâni Haddi'l-Hamri / Risâle li Beyâni Haddi Şâribi'l-Hamr*
60. *Risâle fî's-Sükri / Risâle fî's-Sekr*
61. *Risâle fî Tabîati Afyôn / Risâle fî'l-Haşîşeti ve Hükmi'i-s-Sekri bihê /*
62. *Risâle fî'l-Ğubeyrati ve Hukmi Eklîhê*
63. *Risâle fî'l-İhrâki ve'l-Hedmi ve't-Tekebbüs / Risâle fî Şerhi Kavli Sadri'Ş Şerîa fe inde Ebî Hanîfete yuazzeru bi emsâli hâzihi'l- Ümûri ya'ni el- İhrâke ve'l-Hedme ve't-Tenkîs / Risâle fî'l-Hedmi ve'l-İhrâk*
64. *Risâle fî'l-Lübbi bi's-Satranc*
65. *Risâle fî Haddi'l-Fe'l*
66. *Risâle fî İhtilâfi'l-Asri ve'z-Zemân*
67. *Risâle fî Ennehû Hel Yümkînü el-Eklü mine'l-Halâli fî hêze'z-Zemân*
68. *Risâle fî Meseleti'l-İstihkâk*
69. *Risâle fî Tahkîki'l-Hakkı ve İbtâli Sâiri's-Sûfiyye fî'r-Raksı ve'd-Deverân*
70. *Risâle fî'd-Dâireti'l-Hindiyye fî Şerhi'l-Vikâye / Risâle fî'd-Dâireti'l-Hindiyye*
71. *Risâle fî Beyâni's-Şehîd*
72. *Risâle fî Tahkîki'l-Münâsebeti ve'l-Mülâemeti ve't-Te'sir*
73. *Risâletü'r-Rüşveh / Risâle fî'r-Rişve*
74. *Risâle fî's-Şehâdeti'z-Zûr*
75. *Risâle fî mâ Yecibü alâ'l-Mükellefi Evvele Merratin mine'l-İmâni sümme min Ahkâmi'l-İslâm*
76. *Risâle fî's-Sebb*
77. *Risâle fî Beyâni Elfâzi'l-Küfr¹⁷¹*
78. *Suretü'l-Fetvâ fî Hakkı İbn-i Arabî*
79. *Risâle fî Kavmin Yaktaune't-Tarîka fe Ühizû gable en Ye'huzû şey'en*
80. *Risâle fî Medhi's-Sa'yi ve zemmi'l-Betâleti*

¹⁷¹ Saraç, M. Ali Yekta, “Şeyhülislâm Kemâlpaşazâde”, Şûle yayınları, İstanbul 1999, s. 22; Atsız, Nihal, “Kemâlpaşa-oğlu'nun Eserleri”, Şarkiyat Mecmuası, 1972, Sayı: 7, s. 98-99

K. Kemalpaşazâde'nin Vasiyeti ve Vefâtı

Kemalpaşazâde 940/1534 yılının Ramazan/Nisan ayından kısa bir süre sonra hastalandı. Hastalığı esnasında yazdırdığı vasiyeti şöyledir:

“Ba’dehû vasiyyet iderim ki muhtazır olduğumda vech-i mesnûn üzere kibleye teveccüh itdireler. Bir kimesne yanımda teennî ile ve teemmül ile Kur’ân okuya. Ve kelime-i şehâdeti yanımda tekrar ideler. Rûhum kabzolicak on dört kimesne tesbih çevirüb yetmiş bin kerre “Lâ ilâhe illallâh” diyub sevâbını bana bağışlayalar. Ol kimesnelere bin akçe tasadduk ideler. Ve dahi sulehâdan bir hiç meyyit yûmadık kimesne benim meyyitim yuya. Dahi yûnurken su salâsın itmeyeler. Ve her câmide salâ virdürmeyeler; Sultan Mehmed Câmii’nde salâ virdürmek hemân kifâyet ider. Ve dahi yûnurken ve götürürken cehrile zikretmeyeler. Ve bilcümle şöhet itmeyüb vech-i mesnûn olmayanı terk idüb dervîşâne götüreler.

Kabrüm mekâbir-i müsliminde yol üzerinde bir mürtefi’ce yirde ideler. Üzerin yüksek yapmayalar; alâmet için yonulmadık taşlar dikeler. Ve defnolduğumda üzerimde cüz okutmayalar; zira tahfîf-i Kur’ân olur. Ve kurban itmeyeler; fukarâya akçe üleşdüreler. Ve sulehâdan bazı kimesnelere bir mikdar akçe vireler; ânlar varub halvetlerinde hatm-i Kur’ân-ı Şerîf ideler. Ve yedi güne dek rûhum için taâm bişüreler. Ve yedi gün kabrüm bekleyüb duâ ve tesbîh ideler. Bu cümleye on bin akçe harc ideler.

Ve hac için dahi beş bin akçe vasiyyet itdüm; bir kimesneye virüb hac itdireler. Vasiyyetüm kabûl idüb tenfiz ideler. Ve’l-hamdü li’llâhi vahdeh.”¹⁷²

Kemalpaşazâde, 940 yılının Şevvâl ayının 2’si -yani Ramazan Bayramı’nın ikinci günü- Perşembe günü güneşin doğuşundan takriben iki saat sonra altmış yedi yaşında vefât etti (2 Şevvâl 940/16 Nisan 1534 Perşembe).¹⁷³ Vefâtına “Kemâl ile ulûm da (ilimler) öldü” mânasındaki “ارتحل العلوم بالكمال” İrtehal-e’l-ulûmü bi’l-Kemâl” sözü tarih düşürülmüştür.¹⁷⁴

¹⁷² Bahcivan, Seyit, “Şeyhülislam İbn-i Kemâlpaşa’nın Vasiyetnâmesi”, *Marife Dergisi*, 2001, Güz, sayı: 2, s. 209-214.

¹⁷³ Alak, *Kemâlpaşazâde’nin Şerhu Tağyîri’l-miftâh Adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*, s. 151.

¹⁷⁴ İbn-i Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman 7. Defter*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara, 1991, s. 14-16.

İKİNCİ BÖLÜM

KEMALPAŞAZÂDE’NİN ŞURÛTU’S-SALÂT VE SAFVETÜ’L-MENKÛLÂT’I

I. Kemalpaşazâde’nin Şurûtu’s-Salât Risâlesinin Tanıtımı

II. (VIII.) yüzyıldan itibaren İslâmî ilimlere dair kaleme alınan risâle şeklindeki muhtasar eserlerin ardından hacimli kitaplar yazılmış, telif hareketi daha sonra uzun şerhler ve hâşiyeler ile devam etmiştir. Âlimlere hitap eden bu kaynaklar dinî konuları ayrıntılı biçimde ele aldığı ve eğitim de daha çok hoca merkezli olup sözlü geleneğe dayandığından halka yönelik ihtiyaç duyulan temel konularda herkesin bilmesi gereken mecburi bilgileri, sade bir dil ve basit bir anlatımla ifade eden, ezber yapabilmeye uygun eserlere ihtiyaç duyulmuş, bunun sonucunda ilk ilmihal örnekleri Osmanlılar döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır.

İlmihal¹⁷⁵ geleneği ilk olarak; bazı Arapça eserlerin Türkçe’ye tercüme edilmesi ve görülen eksikliklerin ilave edilmesi ile başlamıştır. Muhtevâ olarak; Temel dinî bilgiler, akaid, ibadet, insanlar arası münasebet gibi konulardan hepsi veya bir kısmı seçilebildiği gibi bir mezhebe, bir tarikata veya bir zümreye hitap eden özel konular da seçilmiştir.¹⁷⁶

Tezimize konu olan risâlenin metni olan, *Şurûtu’s-Salât* isimli risâle de ilmihal tarzında kolay anlaşılabilir ve ezberlenebilen bir formda yazılmıştır. Eserde kısa ve öz bir şekilde namazın şartları, rükünleri, vacipleri, sünnetleri, müstehapları, mekruhları, abdest ve guslün nasıl olması gerektiği ele alınmıştır. Yazım şeklinden

¹⁷⁵ Sözlükte ilm-i hâl “davranış bilgisi” anlamına gelir. Terim olarak “inanç, ibadet, muâmelât (günlük yaşayış), ahlâk konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resûl-i Ekrem’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı” diye tanımlanabilir.” Kelpetin, Hatice “İlmihal”, *DİA*, 22/139-141.

¹⁷⁶ Kelpetin, “İlmihal”, *DİA*, 22/139-141

anlaşıldığı kadarıyla bir ilmihâl ve bir ezber kitabı şeklinde düşünülerek telif edilmiştir.

A. Eserin Âidiyeti ve Mevcut Yazma Nüshalarının Tespiti

Risâlemiz bütün yazma eser katalogları ve yazmalar.org adresinde Kemalpaşazâde adına kayıtlıdır. Risâlelerin baş ve giriş kısımlarında (هذا كتاب كمال) (باشا) Heze Kitab-ü Kemâlbaşa” vb. ifadeler yazılıdır. Bazı risâleler de müellif kaydının olmaması veyahut bazı kayıtlarda müellifi meçhul diye kayıt edilmesi müstensihlerin ve katalog yazıcıların ihmalinden olsa gerektir.

Bazı kayıtlarda Molla Fenârî’ye nispet edilmesi de tamamen yanlıştır. Çünkü Molla Fenârî’ye nispet edilen eser, (شروط الصلاة ستة) ”Şurûtu’s-Salât altı’dır.” ibaresi ile başlar. Kemalpaşazâde’ye nispet edilen risale ise (شروط الصلاة ثمانية) “Şurutu’s-Salât sekiz’dır.” ibaresi ile başlar. Bu durum âlimlerimizin kendi anlayışlarına göre verdikleri sayıları ifade eder. Meselâ Zâhidî’ye göre namazın şartları yedi’dir.

Müesseset-ü Âli’l-Beyt’in yayınladığı “el-Fihrisü’s-şâmil li’t-Türâsi’l-’Arabiyyi’l-İslâmî el-Mahtût: el-Fıkhü ve Usûlüh adlı muhtasar katalog’dan, GAL, www.yazmalar.gov adresinden, Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğu¹⁷⁷ndan, Şâmile programının Hızânetü’t-türâs vb. kısımlarından ve ulaşabildiğimiz diğer yazma eser kataloglarından “Şurûti’s-Salât” adı ile Ülkemiz kütüphanelerinde tesbît edebildiğimiz eserin yazma nüshâları şunlardır.

¹⁷⁷ “Bu Katalog, Sultan II. Mahmud Kütüphanesi, Selimiye Camii, Laleli Camii ve Kuzey Kıbrıs Millî Arşivi koleksiyonlarındaki İslâm el yazmalarıyla ilgili toplu bir katalogdur. Bu koleksiyonlardaki yazmaların toplam sayısı 2255’dir. Bunlardan 1948’i Arapça, 211’i Türkçe ve 96’sı Farsça’dır.” Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu, Derleyenler: Şeşen, Ramazan; İzgi, Cevat; Altan, Haşim, 1995.

1. “Şurûtu’s-Salât”ın İstinsâh Tarihi ve Müstensih Kaydı Olan Nüshaları

1- Milli Kütüphane-Ankara, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi: 26 Hk 693/3 arşiv numaralı, 97b-101b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1050 (1639), Müstensih: Talib İbrahim b. Abdullah, Diğer nüshalar: 116/8 (1135/1722; 200b-205b), 237, TÜYATOK. 18. 349.

2- Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi: 21 Hk 1218/17 arşiv numaralı, 98b-101b varak nolu, Kemâlpaşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543, İstinsâh Tarihi:1114 (1701), Müstensih: Mahmud ?. TÜYATOK 07 El. 1393.

3- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi: 37 Hk 1678/3 arşiv numaralı 19a-21b varak nolu İstinsâh Tarihi:1122 (1709), Müstensih: Seyfullah b. Sadık.

4- Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi: 05 Ba 1829/1 arşiv numaralı, 1b-10a varak nolu, İstinsâh Tarihi:1136 (1722), Müstensih: İbrahim b. Abdullah.

5- Milli Kütüphane-Ankara, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 1536/1 arşiv numaralı, 1b-5a varak nolu, İstinsâh Tarihi: 1140 (1726), Müstensih: Molla Mehmed.

6- Balıkesir İl Halk Kütüphanesi:10 Hk 1142/05 arşiv numaralı, 95b-116b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1144 (1730), Müstensih: Mehmed b. Hasan.

7- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 7396/2 arşiv numaralı, 37b-67b varak nolu, Müellifi: Kemâlpaşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleymân, İstinsâh Tarihi:1175 (1761), Müstensih: İbrahim b. Abdurrahman.

8- Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Hk 6712/1 arşiv numaralı, 1b-5a varak nolu, İstinsâh Tarihi: 1182 (1767), Müstensih: Mustafa b. İbrahim, TÜYATOK. 07/IV. 3240-3.

2. “Şurûtu’s-Salât”ın İstinsâh tarihi Olan, Müstensih Olmayan Nüshaları

9- Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Hk 7249/3 arşiv numaralı 55b-59a varak nolu, İstinsâh Tarihi:1078 (1666), Müstensih: yok. TÜYATOK 07/I:286.

10- Milli Kütüphane-Ankara Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi: 55 Vezirköprü 887/8 arşiv numaralı, 77a-83b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1093 (1682), Müstensih: yok.

11- Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu: 34 Atf 2795/12 arşiv numaralı, 117-127 varak nolu, İstinsâh Tarihi:1098 (1685), Müstensih: yok.

12- Milli Kütüphane-Ankara Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi: 55 Vezirköprü 518/8 arşiv numaralı. 71b-82b varak nolu. İstinsâh Tarihi:1107 (1696), Müstensih: yok.

13- Milli Kütüphane-Ankara, Samsun İl Halk Kütüphanesi 55 Hk 466/3 arşiv numaralı 57b-61a varak nolu, İstinsâh Tarihi:1109 (1698), Müstensih: yok.

14- Milli Kütüphane-Ankara, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi: 55 Vezirköprü 536 arşiv numaralı, 28 varak nolu, İstinsâh Tarihi:1118 (1707), Müstensih: yok.

15- Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 1201 arşiv numaralı, 89b-97b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1133 (1720), Müstensih: yok.

16- Milli Kütüphane-Ankara, Samsun İl Halk Kütüphanesi: 55 Hk 81/3 arşiv numaralı, 119a-124b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1142 (1730), Müstensih: yok. TÜYATOK 07/IV.3241.

17- Milli Kütüphane-Ankara, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi: 60 Zile 350/9 arşiv numaralı, 111b-114b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1159 (1745), Müstensih: yok

18- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 5136 arşiv numaralı, 10 varak nolu, İstinsâh Tarihi:1162 (1748), Müstensih: yok.

19- Balıkesir İl Halk Kütüphanesi:10 Hk 499/03 arşiv numaralı, 62b-73b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1171 (1757), Müstensih: yok.

20- Milli Kütüphane-Ankara, Samsun İl Halk Kütüphanesi: 55 Hk 566/2 arşiv numaralı, 20b-25a+I varak nolu, İstinsâh Tarihi:1171 (1758), Müstensih: yok. TÜYATOK 07/IV:324

21- Balıkesir İl Halk Kütüphanesi:10 Hk 440/05 arşiv numaralı, 91a-95b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1184 (1769), Müstensih: yok.

22- Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Hk 6727/2 arşiv numaralı 14b-22b varak nolu İstinsâh Tarihi:1199 (1784), Müstensih: yok, TÜYATOK. 07/I. 286

23- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 4548/7 arşiv numaralı, 127b-132a varak nolu, İstinsâh Tarihi:1213 (1798), Müstensih: yok.

24- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 1684/3 arşiv numaralı, 172b-181a varak nolu, İstinsâh Tarihi:1214 (1799), Müstensih: yok.

25- Milli Kütüphane-Ankara, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi: 60 Zile 222/2(a) arşiv numaralı, 29a-34b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1220 (1804), Müstensih: yok.

26- Milli Kütüphane-Ankara, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi: 55 Vezirköprü 817/7 arşiv numaralı, 57b-68a varak nolu, İstinsâh Tarihi:1223 (1808), Müstensih: yok. TÜYATOK, 10. s.255, b.646

27- Balıkesir İl Halk Kütüphanesi:10 Hk 566/06 arşiv numaralı, 35b-40b varak nolu, İstinsâh Tarihi:1244 (1823), Müstensih: yok.

3. “Şurûtu’s-Salât”ın İstinsâh Tarihi ve Müstensih Olmayan Nüshaları

28- Amasya, Beyazıt İl Halk Kütüphanesi: 05 Ba 885/1 arşiv numaralı, 1b-8b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

29- Çorum, Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 19 Hk 12993/4 arşiv numaralı, 67b-70b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok

30- Milli Kütüphane-Ankara, Adana İl Halk Kütüphanesi: 01 Hk 50/1 arşiv numaralı, 1a-28b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

31- Erzurum İl Halk Kütüphanesi: 25 Hk 20673-1/2 arşiv numaralı, 17b-20b varak nolu, müellifi: Kemâlpaşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543) İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK. 07/I. 284.

32- Milli Kütüphane-Ankara, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi: 60 Zile 360/1 arşiv numaralı, 1b-9b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok. TÜYATOK.

33- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi: 37 Hk 352/2(a) arşiv numaralı, 63a-65a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

34- Milli Kütüphane-Ankara, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi: 60 Zile 474/2 arşiv numaralı, 69b-73a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK 07/I. 286

35- Milli Kütüphane-Ankara, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi: 60 Zile 479/3 arşiv numaralı, 21b-25a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK 07/I. 286, TÜYATOK 07/IV. 3240-3

36- Milli Kütüphane-Ankara, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi: 50 Ür 382/6 arşiv numaralı, 140a-145b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok Müstensih: yok, TÜYATOK. 07/I. 286.

37- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi: 37 Hk 69 arşiv numaralı, 6 varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, 06 Mil. A. 1684/3.

38- Milli Kütüphane-Ankara, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi: 50 Ür 75/6 arşiv numaralı, 172a-176b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK. 07/IV. 3240.

39- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi: 37 Hk 68 arşiv numaralı, 6 varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok Müstensih: yok, 06 Mil. A. 1684/3

40- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 8130/2 arşiv numaralı, 24a-27a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK 07/I. 286.

41- İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi - Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi: 07 Tekeli 832/4 arşiv numaralı, 93b-98b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

42- Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 3068/4 arşiv numaralı, 60b-65b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK 07 Tekeli 3240-3243.

43- Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 3957/2 arşiv numaralı, 28b-35b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

44- Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 3227/5 arşiv numaralı, 139a-148b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok,

45- Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 3628/4 arşiv numaralı, 128b-135b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok, TÜYATOK. 07/IV. 3240-41.

46- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi: 37 Hk 2084/2 arşiv numaralı, 52b-60b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

47- Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi: 06 Hk 3957/2 arşiv numaralı, 28b-35b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

48- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 37 Hk 801/10 arşiv numaralı, 138b-145b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

49- Milli Kütüphane-Ankara, Samsun İl Halk Kütüphanesi 55 Hk 466/1 arşiv numaralı, 1b-14b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

50- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 6398/2 arşiv numaralı, 48b-55b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

51- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 6385/2 arşiv numaralı, 8b-13b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

52- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 4477/1 arşiv numaralı, 1b-9b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

53- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 4497 arşiv numaralı 12 varak nolu İstinsâh Tarihi: yok Müstensih: yok

54- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 2887/7 arşiv numaralı, 98a-107a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok Müstensih: yok.

55- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 2652/2 arşiv numaralı, 18a-23a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

56- Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil Yz A 744/5 arşiv numaralı, 81a-84a varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

57- Milli Kütüphane-Ankara, Yozgat İl Halk Kütüphanesi: 66 Hk 48/2 arşiv numaralı, 9b-14b varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

58- Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 1262/03 arşiv numaralı, 95b-99 varak nolu, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

59- Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi: 42 Yu 10594/1 arşiv numaralı, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

60-Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi: 42 Yu 10595/1 arşiv numaralı, İstinsâh Tarihi: yok, Müstensih: yok.

Burda aldıklarımızın dışında ülkemizde ve diğer ülke kütüphane ve koleksiyonlarında da risâleye sıklıkla rastlanmaktadır.

II. “*Safvetü’l-Menkûlât*”ın Tanıtımı

A. Eserin Adı

Eserin ismi bütün nüshaların giriş kısmında *Safvetü’l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti’s-Salât* diye geçer. Bazı el yazması katalog kayıtlarında *Şerh-i Şurûti’s-Salât* şeklinde geçmesi kayıt altına alan kişinin önündeki isme dikkat etmeden, yanlış kayıt yapması veyahut risâleye sahip olan kişinin risâle başına veya öncesine not olarak bu ismi yazmasından ibarettir.

Bazı kayıtlarda *Muavvenü’l-Menkûlât* veya *Men’ûtü’l-Menkûlât* şeklinde geçmesi ise *Safvet* kelimesinin kaydeden kişi tarafından okunamaması neticesi yapılan bir uyarlamadan veyahut müstensihin yaptığı bir hatadan ibaret olsa gerektir. Çünkü bu şekilde olduğu varsayılarak kayıtları yapılan eserlerin isim bölümünü büyüterek ve mercek ile yaptığımız incelemede kullanılan yazı çeşidinden dolayı, bunların “sâd” harfinin “mîm” harfi ile “fâ” harfinin ise “ayn” harfi ile karıştırılması neticesinde olduğu anlaşılmıştır.¹⁷⁸

B. Eserin Kemalpaşazâde’ye Aidiyetinin Kontrolü

Eser ulaşabildiğimiz yazma eser katologları ve yazmalar.gov. adresinde Kemalpaşazâde adına kayıtlıdır. Bazı risâlelelerin baş ve giriş kısımlarında (هذا كتاب كتبه) Heze kitabü Kemâlpaşa” (تأليف ابن كمال باشا) “Te’lif-ü İbn-i Kemâl Paşa” vb.

¹⁷⁸ Örnek verecek olursak; Milli Kütüphane Ankara’ya bağlı Adana İl Halk Kütüphanesinde bulunan 01 Hk 854/1 kayıt numaralı 1111-1698 tarihli nüsha Muavvenü’l-menkûlât diye kayıt edilmiştir. Ama bu tamamen kayıt edenin hatasıdır.

ifadeler yazılıdır. Bazı risâlelerde müellif kaydı yoktur. Bu sebeple bazı kayıtlarda müellifi meçhul diye kayıt edilmiştir.

C. Muhtevâsı, Üslûbu ve Önemi

Eser namaza ait genel şartlar ile namazın mukaddimâtı, farz (şart ve rükün), vâcip, sünnet, müstehap ve mekruh gibi hükümleri, abdest ve gusle dâir bazı detayları ve mezhepler arasında namazla ilgili ihtilaf sebebi olmuş konulardan oluşur.

Uslûp olarak ise herkesin ve özellikle mübtedî düzeyinde arapça bilenlerin rahatlıkla anlayabileceği, akıcı ve anlaşılır bir şekilde bir nevi ilmihal ve ezber kitabı olarak telif edilmiştir. Risâleye olan rağbetin artmasının sebebi belki de bu olsa gerektir. Dinimizin en temel ibadeti olan namaz hakkında kolay ve anlaşılır bir risâle olması onu önemli kılmış ve bir el kitabı olmasını sağlamıştır. Kütüphane ve kataloglarda çokça bulunuyor olması bunun göstergesidir.

D. Yazılma Sebebi ve Dayandığı Kaynaklar

Muhtasar olarak isimlendirdiği *Şurûtu's-Salât*'a tâlipleri arasında rağbetin çoğaldığını ve çok aranılan bir eser olduğunu ve buna faydalı bir şerh yazmak için bu eseri kaleme aldığını belirtir.

Müellif risalesinde mezhebe ait olan kaynakları, tabakat kitaplarını ve diğer mezheplere ait olan kaynakları zaman zaman kullanmıştır. Kullandığı kaynaklar mezhebe ve diğer mezheplere olan vukufiyetini gösterir niteliktedir. Risalede atıfta bulunulan kaynaklar risalede ifade edilen şekliyle kısaca şunlardır.

1- *Fetâvâ-i Kâdîhân* (فتاویٰ قاضی خان) : Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (v. 592/1196) Mezhepteki en muteber fetvâ kitaplarından birisidir. *Fetâvâ-i Kâdîhân* veya *el-Fetâva'l-Hâniyye* diye de bilinir.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 64-65; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mûdiyye*, 2/ 37.

2- *Zahiru'r-rivâye* (ظاهر الرواية): İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805) tarafından yazılan ve Hanefî mezhebinin başlangıç aşamasındaki temel görüşlerini içine alan *el-Asl*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *es-Siyerü'l-kebîr*, *es-Siyerü's-sağîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı altı eserin ortak adıdır.¹⁸⁰

3- *el-Hidâye* (الهداية): Burhâneddin el-Mergînânî'nin (v. 593/1197) Hanefî mezhebi ile ilgili kendi yazdığı, *Bidâyetü'l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir.¹⁸¹

4- *El-Kâfi* (الكافي): Hâkim eş-Şehîd'in (v. 334/945) İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *Zâhirü'r-rivâye* kitaplarını bir araya topladığı eseridir.¹⁸²

5- *Zâdü'l-fukahâ* (زاد الفقهاء): Şeyhu'l-islam Ebü'l-Meâlî Bahaüddin Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-İsbicâbî'nin Kudurî'nin muhtasarına yaptığı şerhtir.¹⁸³

6- *Fetâvâ-i Hâkâniyye* (الفتاوى الحاقانية) : Kâdîhân'a nispet edilmiş bir eserdir.

7- *Dürerü'l-hukkâm Şerh-u ğureri'l-ahkâm* (درر الحكم شرح غرر الأحكام) : Molla Hüsrev (v. 885/1480)¹⁸⁴ in kendi eseri *Ğurerü'l-Ahkâm*'a yazdığı şerhtir.

8- *ez-Zehîra* (الذخيرة): Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî (v. 616/1219)'nin kendi eseri olan *el-muhîtu'l-burhânî*'ye özet olarak yazmış olduğu eserdir.¹⁸⁵

9- *Hulâsa* (خلاصة الدلائل في تنقيح المسائل): İmam Hüsamüddin Ali b. Ahmet b. Mekkî er-Râzî 598 (m. 1201)'nin Kudûrînin muhtasarı üzerine yazdığı nefis bir şerhtir.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zunûn, 2/ 962-964; Kaya, Eyüp Said, "Zahiru'r-rivâye", *DİA*, 44/101-102.

¹⁸¹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 141-142; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1/14.

¹⁸² Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mûdiyye*, 2/ 441.

¹⁸³ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mûdiyye*, 2/ 55.

¹⁸⁴ Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zunûn, 2/1199.

¹⁸⁵ Uzunpostalıcı, Mustafa, "Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) el-Buhârî", *DİA*, 6/435-437; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mûdiyye*, 2/ 363.

¹⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mûdiyye*, 1/ 353.

10- *es-Sirâciyye* (السراجية): Muhammed b. Muhammed b. Abdü'r-Raşid b. Tayfûr Siracüddin Ebû Tâhir es-Secâvendî (v. 596/1200)'nin miras hukuku alanında yazmış olduğu eserdir.¹⁸⁷

11- *Fethu'l-Kadîr* (فتح القدير على الهداية شرح بداية المبتدي): İmam Kemalüddin b. Muhammed b. Abdülvahid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm (v.861-1457)'in *hidaye* için yazdığı şerhtir.¹⁸⁸

12- *el-Gunye* (القنية): Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmîni (v. 658/1260)'nin *Münyetü'l-Fukahâ* için yaptığı bir ihtisâr çalışmasıdır.¹⁸⁹

13- *el-Mültekat* (الملتقط): Mustafa b. Kasım et-Trablûsî el-Halebî (v.?)'nin eseridir.

14- *Bezzâziyye* (الفتاوى البيزانية): Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (v. 827/1424)'nin ilk ve sonraki dönem hanefî âlimlerin görüşlerini ve muteber fetvâlarını derlediği eseridir.¹⁹⁰

15- *el-Muğni* (المغني في أصول الفقه): Hanefî fakîhi Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî (v.691/1292)'nin usulü fikha dair eseridir.¹⁹¹

16- *el-Ecnâs* (الأجناس والفروق): Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî et-Taberî (v.446/1054) Hanefî fikhında benzer meselelerin ve aralarındaki farkların muhtasar bir şekilde anlatıldığı eserdir.¹⁹²

17- *el-Mühîtu'l-burhânî* (المحيط البرهاني في الفقه النعماني): Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz es-Sadru's-Şehîd el-Buhârî el-Mergînânî (v. 616/1219)'nin eseridir.¹⁹³

¹⁸⁷ Zirikli, Hayrettin, *Siyer-i Â'lâmi'n-nübelâ*, 7/27.

¹⁸⁸ Zirikli, *Siyer-i A'lâmi'n-nübelâ*, 6/ 255.

¹⁸⁹ Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, 44/81-85.

¹⁹⁰ Özel, Ahmet, "Bezzâzî", *DİA*, 6/113-114; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, c. 11, s. 224.

¹⁹¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müdiyye*, 1/398.

¹⁹² Özcan, Tahsin, "Nâtîfî", *DİA*, 32/438-439; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müdiyye*, 1/113.

¹⁹³ Uzunpostalcı, "Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) el-Buhârî", *DİA*, 6/435-437; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-müdiyye*, 2/363.

18- *el-Fevâidü'z-Zahîriyye* (الفوائد الظهيرية): Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Kâzî Ebû Bekr El-Buhârî Zahîru'd-Dîn (v.619) tarafından Sadru's-Şehîd Hüsameddin Ömer b. Abdilaziz'in *Câmiu's-sağîr* şerhinde kapalı olan yerleri açmak için yazdığı şerhtir.¹⁹⁴

E. Eserin Değerlendirilmesi

Müellif eserine mu'tad olduğu üzere besmele, hamdele ve salvele ile başlamıştır. Hamdele'de *وجعل العباداة سبباً لفلاح الإنسان* (İbadeti, insanın felahına sebep kılan), Salvele'de *الذين اتبعوا بأحكام القرآن* (Kur'an'ın hükümlerine tabi olanlar) diyerek, eserine belağattaki sanatlardan Berâat-i istihlâl¹⁹⁵ ile başlamıştır. Daha sonra Muhtasar olarak isimlendirdiği *Şurûtu's-salât*'a tâlipleri arasında rağbetin çoğaldığını ve buna faydalı bir şerh yazmak için bu eseri kaleme aldığını belirtir. Bu şerhe kendisinin *Safvetü'l-menkûlât fi Şerhi Şurûti's-salât* adını verdiğini söyler.

Şerh kısmında, ilk olarak namazın şartlarını ele alır. Müellife göre bunlar sekizdir: Vuzû' (abdest), elbisenin necâsetten temiz olması, namaz kılınan mekânın temiz olması, bedeninin temiz olması, setr-i avret, istikbâl-i kible, niyet ve namaz vaktinin bilinmesidir. Bu sekiz madde tek tek ele alınarak îzâh edilmiştir.

Abdest'te vuzû'nun lügavî (sözlük) ve şer'î/istilâhî (terim) anlamı, kendisi ile hades giderilen mâ-i mutlak ve mâ-i mukayyed, teyemmümün sözlük ve terim anlamı, yapılışı, imamlar arasındaki ihtilaflara göre nelerle caiz olduğu, şartları ve teyemmümde niyet konuları ele alınmıştır.

Elbisenin necâsetten temiz olması maddesinde, necâset-i ğalîza ve hafifeler sıralanmış ve namaz için affedilebilecek miktarlar belirtilmiştir. Namaz kılınan mekânın temiz olması bahsinde, secdede yere temas eden uzuvların bulunduğu mekândaki necâsetlerin hükümleri anlatılmıştır. Bedenin temiz olması kısmında

¹⁹⁴ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mûdiyye*, 2/20.

¹⁹⁵ Bir esere konuyla ilgili ifadeler kullanarak güzel bir üslûpla başlamak anlamında edebiyat terimi. Hacimüftüoğlu, Nasrullah, "Berâat-i istihlâl", *DİA*, 5/470.

menî, mezî, vedî ve bedene bulaşma ihtimali olan necasetlerin tarif ve hükümlerine yer verilmiştir.

Setr-i avret'te tafsîl edilen erkek, kadın ve kölenin avretidir. İstikbâl-i kible başlığında Mekke'de ve dışarıda olanların kıblesi ile kiblede niyet meselesi anlatılmıştır.

Niyet konusunda müellif, niyetin asıl yerinin kalp olduğunu, dil ile söylemenin müstehap olduğunu, niyetle tekbirin yakın olmasını ve niyette namazı tayin meselelerini açıklamaktadır.

Namazın son şartı olarak, zikredilen namaz vaktinin bilinmesi kısmında, namaz vakitlerini, bu vakitlerin tayinindeki imamların ihtilaflarını ve namaz için müstehap olan vakitleri ayrıntılarıyla îzâh etmektedir. Müellif *Şurûtu's-salât* bahsini, bu şartları bilerek veya hata ile terk edenin namazının sahih olmayacağı hükmünü belirterek bitirir.

İkinci olarak ele alınan, namazın rükünleri bahsinde, erkân-ı salât altı olarak sayılmaktadır. Bunlar: İftitâh tekbiri, kıyâm, kırâat, rükû', sücûd, ka'de-i ahîre'dir.

İftitâh tekbirinde farzın kendisi ile meydana geleceği lafızlar, imâm ve muktedînin tekbirleri anlatılmıştır. İkinci rükünde, kıyamın nafilerde değil, farz namazlarda rükün olduğu, özür sahibinin özrünün şiddetine göre namazı nasıl kılması gerektiği ele alınmıştır. Kırâat maddesinde, farz namazların hangi rekâtlarında kırâatın farz olduğunu ve namazın sıhhati için kâfi kırâat miktarı misallerle îzâh edilmiştir. Rükû' kısmında tarifî ve rükû'da yapılan tesbîhât beyan edilmektedir. Sücûd bahsinde anlatılan, hangi azaların secdede yere temasının şart olduğu, izdiham halinde nasıl edâ edilebileceğidir. Ka'de-i ahîrede ka'denin miktarı, terk edenin namazının hükmü anlatılmıştır.

Bu bahis, mezkûr rükünlerden birini terk eden üzerine isti'nâfın (yeniden kılma) vacip olduğu hükmü ile noktalanır.

Namazın rükünlerinden sonra müellif, namazın vaciplerine yer vermektedir. Vacipler; İlk iki rekâta fatiha ile beraber bir sûre tayin etmek, ka'de-i ûlâ, teşehhüd

okumak, cehrî (sesli) yerlerde kırâati cehrî okumak, sirrî (gizli) yerlerde kırâati gizli okumak, vitirde kunût okumak ve ta'dîl-i erkân olarak yedi kısma ayrılmıştır.

İlk iki rekâta fatiha ile beraber bir sûre tayin etmek, vacibinde, fatiha okumanın hükmü ile ilgili ihtilaflara ve kırâatin tayin edileceği rekâtlar üzerinde durulmuştur. Ka'de-i ûlâ'da îzâhı yapılan, erkek ve kadının ka'desinin şekli ve şehâdetlerde parmağı hareket ettirmenin hükmüdür. Teşehhüd okumak kısmında, teşehhüd duası, birinci oturuşta sehven ne kadarlık ilavede sehiv secdesinin gerekeceği konusundaki ihtilaflar ve salli-bârik dualarının hükmüne yer verilmiştir.

Cehrî (sesli) yerlerde kırâati cehrî okumak ve sirrî (gizli) yerlerde kırâati gizli okumak maddelerinde kıraatin sesli ve sessiz okunacağı namazlar ile sessiz kıraatin tanımını yapmıştır.

Vitirde kunût okumak bahsinde, kunûtun hükmü ve kunût duası anlatılmaktadır. Ta'dîl-i erkânın hükmü üzerindeki ihtilafları anlattıktan sonra bu yedi kısımdan birini sehven terk edene sehiv secdesinin vacip olduğunu, kasten terk edene bir şey lazım gelmeyeceğini ve namazının noksan olacağını söyleyerek bu kısmı tamamlar.

Namazın vaciplerinden sonra müellif namazın sünnetlerine yer vermektedir. Sünnetler; Ellerin kaldırılması, sağ elin sol el üzerine konulması, sena, teavvüz, tesmiye, te'min, tesmi', tehmid, rükû' tesbihleri, secde tesbihleri, üç ve dört rekâtlı namazlarda ilk oturuşta teşehhüt okumak, son iki rekâta fatiha okumak, iftitâh tekbirinin haricindeki tekbirler, selam ve dua olmak üzere on dört olarak sayılmıştır.

Ellerin kaldırılması bölümünde; özellikle genel kabulün zıddına olarak ellerin tekbirle beraber kaldırılmaya başlayıp tekbirin bitimi ile indirilmesi hükmünü ve devamında; ellerin kaldırılması ile ilgili diğer hükümleri izah etmektedir.

Sağ elin, sol el üzerine konulması kısmında; ellerin bağlanması ile ilgili hükümleri anlatmış, Allahın senâ edilmesi kısmında; sübhâneke duasını okumanın keyfiyetini, teavvüz ve besmele kısmında; istiâzenin ve besmele çekmenin hükümlerini, rükû' ve secde tesbihleri bölümünde; buralarda okunması gereken

tesbîhâtı anlatmış, te'min, tesmi', tahmîd bölümünde; bu kavramların nasıl yapılacağını anlatmıştır.

Üç ve dört rekâtlı namazlarda, ilk oturuşta teşehhüt okumak bölümünde; teşehhüdün nasıl yapılacağını ve işaret parmağının nasıl kaldırılacağını, tekbîrât ve teslîm bölümlerinde; iftitâh tekbirinin haricindeki tekbirler ve selam vermenin nasıl olması gerektiğini, son olarak ta; namazın sünnetlerinin terk edilmesi durumunda terettüp edecek hükümleri anlatarak namazın sünnetleri bölümünü bitirir.

Müellif namazda yapılması müstehap olan şeyleri; Kıyamda namaz kılanın bakışlarının secde mahallinde olması, rükûda bakışların ayakların üzerinde olması, secdede bakışların burnun iki tarafına olması, teşehhüt esnasında bakışların diz kapaklarında olması, namazda yapılan kıraatin fatiha dışında üç ayet olması, cemaatin tekbirlerinin elifleri uzatmadan ve gizli olarak yapması, ellerin teşehhüt esnasında parmaklar açık olarak dizlerin üzerinde olması, rükû esnasında sırtın dümdüz olması, baş ve boyunun aynı seviyede olması, rükûdan kalkarken tesmi' ile beraber başın kaldırılmaya başlanması, secdeye gidilirken önce dizlerin sonra ellerin konulması, secdede yüzün yere konulması, secdede ilk olarak burnun yere değdirilmesi, burun konulduktan sonra alnın yere konulması, secdede dirseklerin yerden yüksekte tutulması, secdede uylukların karından uzak tutulması, ayak parmaklarının kibleye dönük olması, secdede tesbihin üç kez tekrar edilmesi, başın tekbir ile beraber secdeden kaldırılması, ellerin baş secdeden kaldırıldıktan sonra kaldırılması, önce ellerin sonra dizlerin kaldırılması, teşehhüt esnasında sol ayağın yere yatay bir şekilde konulup üzerine oturulması, sağ ayağın dikilmesi, teşehhüt esnasında ellerin uyluklar üzerinde normal bir şekilde dağınık olarak bulunması, bu sayılanların hepsini yaptıktan sonra sağa ve sola selam verilmesi şeklinde yirmi beş olarak saymıştır. Bunların dışında namazın bitmesi ile beraber elleri yüze sürmek gibi, bazı âdâp olduğunu da belirtir.

Namazda müstehap olan şeylerin terk edilmesinin, namazı bozmadığını ve sehiv secdesi icap ettirmediğini, fakat yapılmasının iyi ve güzel olduğunu, Allah'ın

emrine uyma açısından en güzel yol olduğunu, bunları yapmayı terk edenlerin kötü bir iş yapmış olacaklarını belirtir.

Müellif namaz da mekruh olan şeyleri; Bağdaş kurmak, okunan ayetlerin elle ve dille sayılması, dirseklerin secde de yere konulması, gözlerin sağa ve sola çevrilmesi, özürsüz olarak gözlerin kapatılması, secdeye mani olmayan çakıl taşı gibi şeylerin secde mahallinden temizlenmesi, gerinmek, esnemek, her hangi bir şey ile oynamak, cemaat ile namaz kıldığı halde safta tek başına durmak olarak on adet ile sınırlanmış fakat daha başka mekruhlarının olduğu bu risâlede yazılmasının şık olmayacağı belirtilmiştir. Bu sayılanların namazda yapılmasının namazın şanına uygun olmadığı söylenmiştir.

Müellif namazı ifsâd eden şeyleri; herhangi bir özür ve zaruret olmaksızın çeşitli şekillerde boğazın temizlenmesi, hapşırın kişiye Allah rahmet etsin denilmesi, İmamdan başka bir kişiye fatihlik yapılması, dışarıdan gelen bir cümleye cevap olarak herhangi bir şey denmesi, avret mahallinin zaruret kabul edilen miktardan fazla açılması, kendisine isabet eden bir sıkıntı veyahut bedenindeki bir acıdan dolayı yüksek sesle ağlanması, ameli kesir olacak şekilde selam alınması, sahibi tertib olan kişinin geçirdiği bir namazı hatırlaması, namaz esnasında yapılan namaz dışı hareketlerin ameli kesir kapsamına girmesi, insanların kelamı ile konuşulması, bir şey yenilmesi ve içilmesi, âhiret endişesi dışında inlenmesi ve âh! edilmesi, kakhaha ile gülünmesi, musallînin bayılması ve delirmesi olarak on dört kısımda ele almıştır.

Bunların bilerek veya unutarak yapılmasının bir farkı olmadığı, kesinlikle namazı bozacağı ve namazın iâde edilmesine sebep olacakları beyan edilmiştir.

Müellif ikinci kısma abdest kitabı ismini vermiş ve kısımlara ayırmış birinci bölümde abdestin farzlarını ele almıştır. Bunlar; yüzün kendisi için belirlenen sınırlarıyla beraber yıkanması, ellerin dirsekler ile beraber yıkanması, Mesh ile emir olunan miktarda, başın mesh edilmesi, ayakların topuklar ile beraber yıkanması şeklinde dört olarak sayılmış bu dört kısımdan birinin eksik yapılmasının bile namazın kabulüne mani olacağını ve namazın iade edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

İkinci bölümde abdestin sünnetleri on olarak belirtilmiştir. Bunlar; abdeste besmele ile başlanması, abdest kabına sokulmadan önce ellerin yıkanması, misvak kullanılması, mazmaza ve istinşâk'ın mübalağa ile yapılması, başı mesh etmek için alınan su ile kulakların da mesh edilmesi, parmaklar ile sakalın hilâllenmesi, abdest azalarının üçer kez yıkanması, büyüklüğü bir dirhem miktarına ulaşmamış necasetin giderilmesi için yıkanması, taş vb. şeyler ile usulüne uygun bir şekilde necasetin giderilmesi, olarak sayılmış, kadın ve erkek için uygulamada bazı değişikliklerin olabileceği belirtilmiştir.

Üçüncü bölümde abdestte müstehap görülen şeyler altı kısımda ele alınmıştır. Bunlar; niyyet edilmesi, müvâlât yani abdest uzuvlarının peş peşe yıkanması, abdeste sağ elin yıkanması ile başlanması, tertîbe yani abdest azaları için belirlenmiş olan yıkama sıralamasına riayet edilmesi, baş için $\frac{1}{4}$ olarak sınırlanan mesh işleminin başın tamamına (Kaplama mesh) uygulanması, ayette belirtildiği şekilde yıkama işlemine yüzden başlanması olarak açıklanmıştır.

Dördüncü bölümde abdestin âdâbı altı kısımda ele alınmıştır. Bunlar; abdest için nakledilen duaların dışında konuşulmaması, mazmaza ve istinşâk'ın sağ el ile yapılması, sümkürmenin sol el ile yapılması, istincâ'dan sonra avret mahallinin örtülmesi, istincâ esnasında kiblenin arkaya ve karşıya alınmasının terk edilmesi, istincâ esnasında güneş'in ve ay'ın arkaya ve karşıya alınmasının terk edilmesi olarak açıklanmıştır.

Beşinci bölümde abdestin nafileleri altı kısımda ele alınmıştır. Bunlar; parmakların dışı ile ensenin mesh edilmesi, el ve ayak parmaklarının hilâllenmesi, her uzvun yıkanması esnasında menkûl duaların okunması, damla vesvesesini gidermek için istincâdan sonra iç çamaşıra bir miktar su serpilmesi, istincâdan sonra elin bir şey ile silinmesi, yapılan bu silme işleminden sonra ellerin su ile yıkanması olarak açıklanmıştır.

Altıncı bölümde abdestin mekruhları altı kısımda ele alınmıştır. Abdestin mekruhları; şiddetli bir şekilde suyun yüze çarpılması, sağ el ile sümkürülmesi, sol el ile mazmaza ve istinşâk yapılması, istincâ esnasında konuşulması, bevl ve gâita

üzerine tükürülmesi, helâda avret mahalline, idrar ve ğâitaya bakılması olarak açıklanmıştır.

Yedinci bölümde abdestin yasakları altı kısımda ele alınmıştır. Bunlar; üç ritil ölçü biriminin üzerinde su israf edilmesi, abdestte yıkanması farz olan azaların üç defadan fazla yıkanması, çıplak ayağa mesh yapılması, abdest esnasında avret mahallinin açılması, sağ el ile istinca yapılması, suya idrar ve gaitanın yapılması olarak açıklanmış ve bunların zaruret halleri dışında olduğu belirtilmiştir.

Sekizinci bölümde abdesti bozan şeyler yedi kısımda ele alınmıştır. Bunlar; ön ve arka tabîî yollardan her hangi bir şeyin çıkması, ağız dolusu kusulması, kişinin mütemekkin olarak kabul edilmeyeceği bir şekilde uyuması, kahkaha ile gülünmesi, abdestli kişinin delirmesi, bayılması ve islam dininden çıkması olarak açıklanmıştır.

Müellif üçüncü bölüme gusül kitabı ismini vermiş ve kısımlara ayırmıştır. Birinci kısımda guslün farzlarını ele almıştır. Guslün farzları; mazmaza, istinşâk ve bütün bedeninin tepeden tırnağa yıkanması olarak belirtilmiş, bunlara ait keyfiyet anlatılmıştır.

İkinci kısımda guslün sünnetleri altı bölümde ele alınmış bunlar; ilk olarak ellerin yıkanması sonra avret mahallinin yıkanması, vücut üzerinde bulunan necasetin giderilmesi, namaz için alınan abdest gibi, bir abdest alınması, bedeninin diğer kısımlarına su dökülmesi, bütün âzaların yıkanmasından sonra ayakların yıkanması olarak açıklanmış ve bu gusül işleminin avret mahallinin açılması tehlikesine binaen insanların göremeyecekleri bir ortamda olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Üçüncü kısımda guslü gerektiren durumlar iki bölüme ayrılarak incelenmiştir. Birinci bölümde vurmak ve düşmek gibi sebeplerin dışında, şehvet ile fişkırarak ferici ve zekeri terk eden menî, hakîkî sebep olarak zikredilmiş, ikinci bölümde ise uyandığı zaman ihtilâm olduğunu hatırlamadığı halde, elbisesinde menî veya mezî bulan kimsede ihtiyâten hükmedildiği gibi, şer'i şerifin guslün vacip olmasına hükmettiği sebepler hükûmî olarak kabul edilmiş, arkasından mezî ile ilgili değişik hükümlere yer verilmiştir.

Dördüncü kısımda sünnet olarak kabul edilen guslü; Cuma ve bayram günleri yapılan gusül, Arafat vakfesi ve ihram için yapılan gusül olarak dört başlık altında

incelemiş ve bu konuda mezhepler arasında ve mezhep içindeki bazı hükümleri zikretmiştir. Müzdelife vakfesi, Mekke ve Medine'ye duhûl ve Peygamber efendimizi ziyaret için yapılan guslün mendûp olduğunu belirtmiştir.

Müellif risâlesini; Allah'tan bütün müminlerin, Mekke ve Medineye kavuşmalarını ve peygamber efendimizi ziyaret edebilmelerini kolaylaştırmasını, sonumuzun emân, îmân ve islâm üzere olmasını isteyerek ve peygamber efendimize salât ve selâm ederek bitirmiştir.

III. Nüshaların Belirlenmesinde Takip Edilen Yöntem

Yazma eserlerin tahkik edilmesindeki en önemli aşamalardan birisini üzerinde çalışma yapılan eserin mevcut tüm nüshalarının araştırılması ve tahkike esas alınacak nüshaların tespit edilmesi oluşturmaktadır. Müellifin kendi yazdığı nüshaya ulaştığımızda tahkikli neşre gerek kalmamaktadır. Bu nüshaya ulaşamadığı takdirde müellif nüshasına olan yakınlık derecelerine göre nüshalar sıralandırılmaktadır. Bu sıralama müellifin kendi yazdığını nüsha, müellife arz edilerek kontrol edilmiş, onaylatılmış nüsha, müellif nüshasından temize çekilmiş nüsha, müellif nüshasıyla mukâbele edilmiş, karşılaştırılmış ve ondan istinsâh edilmiş nüshalar şeklindedir.¹⁹⁶

¹⁹⁶ “Farklı bilim dallarında kaleme alınan el yazması eserler; Kültür mirasımızın önemli ürünleri olmakla beraber, yazıldığı dönem ve yere ait temel bilgileri bünyesinde toplayan, ilim ve sanat dünyasının ilk elden kaynaklarını oluşturmaktadır. Yazma kitap, adından anlaşılacağı üzere, el ile yazılan kitap demektir. Basma kitaplardan en büyük farkı budur. Onu yakından incelemeye başlarsak diğer özellikleri de ortaya çıkar. Mesela, yazar ve eser adı, basma kitaplarda olduğu gibi belirli bir yerde değil, ilk yapraklarda satır aralarındadır. Yazma kitaplar, sayfa adedi ile değil, yaprak adediyle belirtilir. Bir yazma kitap genellikle şu bölümlerden oluşur: Eser Besmele ile başlar. Allah'a hamd ve Peygamberimize salâtü selâm ile devam eder. Sonra eserin giriş kısmı gelir. Burada müellif kendi adını ve şöhretini bildirir. Kitabı ne amaçla kaleme aldığını ve içeriğini açıklar. Eserine verdiği ismi de bu kısmın sonunda kaydeder. Esas metin ondan sonra başlar. Metin bittiğinde ketebe kaydı/istinsâh kaydı adı verilen kısım gelir. Burada kitabı bir başka nüshadan kopya eden ve müstensih denilen şahıs; Adını, baba adını, bazen de hocasının adını, Kitabı yazdığı/çoğalttığı tarihi (istinsâh tarihi), Nerede/hangi şehirde yazdığını kaydeder. Bu kayıtlarda araştırmacılar için en önemli unsur istinsâh tarihidir. O tarih ne kadar eski olursa, yani müellifin eseri ortaya koyduğu ilk tarihe ne kadar yakın olursa kitap o kadar değer kazanır. En değerli nüsha müellifin elinden çıkan nüshadır. Araştırmacılar ilmî çalışmalarında bu nüshaları bulmağa çalışırlar. Edebiyatçılar, üzerinde tez hazırlayacakları şâirin divanının en eski nüshasına, tarihçiler inceleyecekleri eserin önce müellif nüshasına, bu olmazsa ona en yakın tarihli bir

Bu nüshalardan birine ulaşamadığı durumlarda ise, müellifin yaşadığı döneme en yakın tarihte yazılan nüshalar ve bu nüshalar içinde de herşeyi ile tamam olan nüshalar tahkik için tercih sebebidir. “*Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-Salât*” çok sayıda el yazma nüshası bulunabilen bir eserdir. Aşağıda da temas edileceği gibi kendisine hemen hemen bütün yazma eser kataloglarında rastlamak mümkündür. Çeşitli kütüphanelerden elde ettiğimiz nüshaların bazılarında istinsâh ve müstensih kaydı olmakla birlikte bazılarında ne yazık ki istinsâh tarihi ve müstensih bulunmamaktadır. Bunun öncelikli sebebi olarak ise risale olması sebebiyle, müstensihlerin birçok risaleyi bir arada yazıp, en son yazdıkları risaleye ferağ kaydını düşmelerini gösterebiliriz.

Nüsha seçiminde zaman bakımından temin edebildiğimiz en eski ve daha düzenli yazılmış olan nüshaları tercih ettik. Diğer nüshaları incelemekle yetindik. Okuyamadığımız kelime vb. şeyleri okuyabildiklerimiz ile aynı kabul ettik.

IV. Eserin Mevcut Yazma Nüshalarının Tespiti

Dünyadaki meşhur on line kataloglarda ve internetteki arama motorlarında yaptığımız aramalardan, Risalenin basıldığına, çalışıldığına veyahut yayınlandığına dair hiçbir ize rastlayamadık. Bazı mahtûtaların araplar tarafından internet üzerinde satışa sunulduğunu gördük. Risalemiz hakkında yapılan tek çalışmanın Dr. Sâmîr Sultan Muhammet Kübeysî tarafından yapılan (*أحاديث صفوة المنقولات شرح شروط الصلاة دراسة حديثة*) *تحليلية* adlı risalenin tahrir çalışması olduğunu gördük. Bu sebeple hemen tez teklifimizi verip çalışmalara başladık.

Müesseset-ü Âli'l-Beyt'in yayınladığı ve 12 cildini Fıkıh ve Fıkıh Usulü ilimlerine ayırdığı “*el-Fihrisü's-şâmil li't-Türâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî el-Mahtût: el-Fıkhü ve Usûlüh*” adlı katalogdan, GAL, www.yazmalar.gov. İnternet adresinden,

nüshaya ulaşmak isterler. İslam ilimleri, dilbilim, biyografi, sosyal bilimler ve diğer konulardaki araştırmacılar da çalışmalarında aynı uğraşı gösterir.” Bayraktar, Nail. “*Yazma Kitapların Güvenliği*” Türk Kütüphaneciler Derneği 40. Yıl Kütüphanecilik Kurultayı (30 Kasım–1 Aralık, 1989-Ankara) Bildiriler/Yayına Hazırlayan: Doğan Atılğan, Fahrettin Özdemirci, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1990. s. 101.

Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğundan, Şâmile programının *Hızânetü't-türâs vb.* kısımlarından, *Câmiu'l-Mahtûtâti'l-İslâmiyye*, *Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-İslâmiyye* ve ulaşabildiğimiz diğer yazma eser kataloglarından *Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-salât vb.* adlar ile İstanbul ve dış ülkelerin kütüphanelerinde tesbît edilen eserin yazmaları şunlardır.¹⁹⁷

A. İstinsâh Tarihi ve Müstensihî Belli olanlar

1) Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi: 1. Nüsha 2026-2/456, İstinsâh Tarihi: 1077/1666, Müstensih: Muhammed b. Mustafa, 2. Nüsha İstinsâh Tarihi: 1086/1675.¹⁹⁸

2) Ankara-Milli Kütüphane: 03 Gedik 18298/3, İstinsâh Tarihi: 1089/1677, Müstensih: Mahmud b. Halil b. İsmail, Diğer nüshalar: 18011/14 (Bekir b. Ahmed; 150b-171a), 18320, 17386. TÜYATOK. OI/III. 1516; GAL. II. 602, S. III. 1306/673.

3) İstanbul Feyzullah Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: 1/766-811, İstinsâh Tarihi: 1091/1680, Müstensih: Ebu Bekir b. es-Seyyid et-Tâhir el-Cürmûkî.¹⁹⁹

4) Ankara-Milli Kütüphane: 06 Mil Yz A 141, İstinsâh Tarihi: 1114/1702, Müstensih: İbn-i Ali, Sırtı kahverengi meşin, kapakları ebru kâğıt kaplı, miklepli mukavva cilt. Söz başları kırmızıdır.

5) Strazburg Üniversitesi: A 558, 1/166, İstinsâh Tarihi: 1194/1780.²⁰⁰ Müstensih: Abdülhamid b. Abdillah.

6) Şam Zahirîyye Kütüphanesi: 8107, Müstensih: Ni'metullah b. Mollâ Seyfullah, İstinsâh Tarihi: 1292/1875.²⁰¹

¹⁹⁷ Müstensih, İstinsâh Tarihi, Varak ve Sahife adedi tesbît edilebilenler yazılmıştır.

¹⁹⁸ *el-Fihrisü 'ş-şâmil: el-Mahtût el-fikhu ve Usûlüh*, I-XII, Amman 2003, 6/19.

¹⁹⁹ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/19.

²⁰⁰ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/20.

²⁰¹ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/21.

B. İstinsâh Tarihi Belli Olup Müstensihî Belli Olmayanlar

7) Ankara-Milli Kütüphane: 18 Hk 390/1, İstinsâh Tarihi: 1094/1682, Müstensih: Yok, TÜYATOK. 10. 606.

8) Kudüs Üniversitesi Dava ve Usûlüddin Fakültesi: 13/93, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1099/1687.²⁰²

9) Strazburg Üniversitesi: B 1799, 1/166, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1105/1693, 2. Nüsha: A 554 1/166 Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²⁰³

10) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 44 Dar 271/4, İstinsâh Tarihi: 1122/ 1709, Müstensih: Yok, Ciltsiz ve Söz başları kırmızıdır. TÜYATOK. 01/II, 1516.

11) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 15 Hk 989/9, İstinsâh Tarihi: 1138/1725, Müstensih: Yok.

12) ABD Los Angeles Kütüphanesi: A736, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1146/1733.²⁰⁴

13) Tahran Üniversitesi: 11-12/283, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1146/1733.

14) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 1034/7, İstinsâh Tarihi: 1165/1751, Müstensih: Yok.

15) Ankara-Milli Kütüphane: 55 Hk 605/4, İstinsâh Tarihi: 1171/1758, Müstensih: yok, kendinden çiçek desenli, kâğıt kaplı, bordo deri cilt. Eser sondan noksandır. 26a-28a sayfaları boştur. Dibacede Kemâl Paşazâdeye ait Şurutis salat ibaresi varsa da bu eser o risâle ile aynı değildir. Lâdik'te Şeyhul-İslam Mehmet Efendi Medresesi Kütüphanesine ait 1115/1703 tarihli mühür vardır.

16) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 536/2, İstinsâh Tarihi: 1199/1784, Müstensih: Yok.

17) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 1011/01, İstinsâh Tarihi: 1199/1784, Müstensih: Yok, TÜYATOK III/588.

18) Tahran Üniversitesi: 11-12/283, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1214/1799.²⁰⁵

²⁰² *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/19.

²⁰³ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/19.

²⁰⁴ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/19.

²⁰⁵ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/20.

19) İngiltere Birmingham Üniversitesi Selly Oak Kampüsü: 2/923-1241, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1216/1801.²⁰⁶

20) Strazburg Üniversitesi: B 3599, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1222/1807.²⁰⁷

21) Kahire Mektebu'l-Külliyati'l-Ezheriyye: 231 Halebi 33192, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: 1300/1882.²⁰⁸

C. Müstensihi Belli Olup İstinsah Tarihi Belli Olmayanlar

22) Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Ak Ze 650/3, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Mehmed b. Hüseyin, Sırtı ve sertabı kahverengi meşin, üzeri bej rengi şemseli kâğıt kaplı, miklebli mukavva cilt. Cetveller, söz başları ve keşideler kırmızıdır. TÜYATOK. 18.321.

23) Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Hk 1575/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Nasrullah b. Hüseyin, Sırtı ve bazı köşeleri dökülmüş, çahar kuşe kahverengi meşin, üstü aşınmış ebru kâğıt kaplı, miklebi değişmiş, şirazesı dağınık mukavva ciltli, yapraklar rutubet lekeli, söz başları ve keşideler kırmızıdır. TÜYATOK. 05/2298. Sağ kapak içinde bir ilaç tarifi vardır.

24) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 1142/4, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Mehmed b. Hasan.

D. İstinsâh Tarihi ve Müstensihi Belli Olmayanlar

25) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 32 Hk 1779/3, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Üst cilt kapağı şemseli bordo meşin, alt ciltkapağı ebru kâğıt kaplı, miklebli, mukavva bir cilt içerisinde. Diğer nüshalar: 32 H. K. 671/4 (34b-67b) TÜYATOK. 01/11. 1516.

26) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 286/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Diğer nüshalar: 10 Dur. 74/5 (1197/1782; 72b109a), 10 Ed. 83/1 (Hâmid b. Abdelmecîd; 1169/1755; 1b19b), 536/2 (31b60a), 1011/1 (1199/1784; 1b46b), 1034/7 (1165/1751; 132b-155b). 1142/4 (Mehmed b. Hasan; 67a-95b). TÜYATOK. 03. 588.

27) Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Ak Ze 5878/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Sırtı vişnerengi meşin, üstü ebru kâğıt kaplı mukavva bir cildi vardır. Keşideler kırmızıdır. TÜYATOK 05/IV. 2298., TÜYATOK 10. 606.

²⁰⁶ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/21.

²⁰⁷ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/21.

²⁰⁸ *el-Fihrisü 'ş-şâmil*, 6/21.

28) Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 19 Hk 4284, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Sırtı siyah bez, Çaharkuşe mukavva ciltlidir. Sözbaşları ve cedveller kırmızıdır. TÜYATOK 01/II.1516.

29) Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 19 Hk 4371/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Sırtı sarı bez, üztü ebru kapıt kaplı mukavva ciltlidir. Söz başları ve cedveller kırmızıdır.

30) Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 19 Hk 4614/3, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Siyah meşin mavi kâğıt kaplı mukavva ciltlidir. TÜYATOK 01/II. 1516.

31) Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 1196/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Sırtı, kenarları, sertabı bordo deri, desenli kâğıt kaplı mukavva. Söz başları kırmızı, söz üstleri kırmızıyla çizilidir. Yaprak kenarları haşiyeli olup, Merdiye medresesinden gelmiştir. 06 Mil. a. 4268/1.

32) Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Hk 1582/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Şemseli, zencirekli, miklebli, sırtı kırmızı meşin, kahverengi meşin ciltli, çizgiler kırmızı ve siyahtır. TÜYATOK. 01/II. 1516.

33) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 15 Hk 810/6, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Söz başları ve keşideler kırmızıdır. Miklebli, kahverengi meşin bir cilt içindedir. Aynı isimde farklı nüsha: 989/9 (1138/1725; 133b165b)TÜYATOK. 18. 321.

34) Ankara-Milli Kütüphane: 06 Hk 4599/1, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Sırtı siyah meşin ebru desenli kâğıt kaplı mukavva ciltlidir. Söz başları kırmızı, keşideler siyahtır. 1a ve sonunda 1251/1835 tarihli Bende-i ezeli Seyit Ali yazılı bir mühür vardır. 1a da Mehmet Hilmi'ye ait 1254/1838 tarihli mülkiyet kaydı vardır. Bora Tekelioğlu'ndan satın alınmıştır. TÜYATOK. 01/II. 1516.

35) Manisa İl Halk Kütüphanesi: 45 Hk 2922/2, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Sırtı sertabı ve sağ ön kenarı vişne rengi meşin üstü ebru kâğıt kaplı miklebli mukavva cilt. Söz başları sarıdır. 135a da konuyla ilgili bir açıklama var. TÜYATOK 07/IV. 3172-3173.

36) Ankara-Milli Kütüphane: 06 Mil Yz, A 7129/14, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, Eser; Namazla ilgilidir. Eserin sonu eksiktir. Kaynaklar: TÜYATOK, 03. 588a.

37) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 286/01, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, TÜYATOK III/588.

38) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 10 Hk 536/02, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, TÜYATOK III/58831b-60a k.

39) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 32 Hk 671/4, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok.

40) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 42 Kon 5586/18, İstinsâh Tarihi: Yok, Müstensih: Yok, TÜYATOK 05/IV2298 Yusuf Gürel EŞEN E. No 88

Miklepli, yeşil bez kaplı, mukavva cilt Fiziksel Tanım: Yk.235b-263b-St.15 - 208x143-155x100mm.²⁰⁹

41- Bağdat İbrâhim el-Hayyât Koleksiyonu: 1/29. Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁰

42- ABD Los Angeles Kütüphanesi: A756, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹¹

43- Tahran Üniversitesi: 11-12/519, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹²

44- Abu Dabi Daru'l- Kütüb'l- Vataniyye: 5B 18/304 Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹³

45- ABD Los Angeles Kütüphanesi: F170, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁴

46- ABD Los Angeles Kütüphanesi: A3080, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁵

47- ABD Los Angeles Kütüphanesi: A410, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁶

48- Strazburg Üniversitesi: B 3521, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁷

49- Riyad Melik Suud Üniversitesi: 674-6/150, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.

50- Kahire Mektebu'l-Külliyati'l-Ezheriyye: 297/5545, 2-203, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁸

51- İskenderiye Belediye Kütüphanesi: 1/2284d, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²¹⁹

52- Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi: 07-905/6, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁰

53- Bağdat Üniversitesi Kütüphanesi: 10/621-300, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²¹

²⁰⁹ https://www.yazmalar.gov.tr/detayli_arama.php. Erişim Tarihi: 30.03.2016.

²¹⁰ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/19.

²¹¹ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/20.

²¹² *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/20.

²¹³ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/20.

²¹⁴ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/20.

²¹⁵ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/20.

²¹⁶ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/20.

²¹⁷ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/21.

²¹⁸ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/21.

²¹⁹ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/21.

²²⁰ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/21.

²²¹ *el-Fihrisü's-şâmil*, 6/21.

54- Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi: 914-1/71, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²²

55- Bağdat Kadiriyye Medresesi Kütüphanesi: 4/375, 2/165, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²³

56- Kudüs Üniversitesi Dava ve Usûlüddin Fakültesi: 25/95, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁴

57- İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi: 3987- E.H.797, 2/537, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁵

58- Kıbrıs Lefkoşa Sultan Mahmut Kütüphanesi: 3/1625 M, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁶

59- Strazburg Üniversitesi: A 1432, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁷

60- Strazburg Üniversitesi: 30 B 438, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁸

61- Strazburg Üniversitesi: B 2435, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²²⁹

62- Strazburg Üniversitesi: B 3058, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²³⁰

63- Strazburg Üniversitesi: B 4202, Müstensih: Yok, İstinsâh Tarihi: Yok.²³¹

Çalışmamızın konusu olan risâle yukarda sıralaması yapılan bütün nüshalarda *Safvetü'l-Menkûlât fî Şerhi Şurûti's-salât* olarak geçmekte ve hepsinde Kemalpaşazâde'ye nispet edilmektedir. *el-Fihrisü's-ş-şâmil*'de de belirtildiği gibi hem metin olan *Şurûti's-salât* hemde şerh olan *Safvetü'l-menkûlât*'ın müellifi Kemalpaşazâde'dir. Birkaç yerde Birgivi gibi başka isimlere nispet edilmiş bazı yerlerde ise müellifi meçhul diye yazılmıştır. Genel kabule (Telakkî bi'l-kabul) göre müellif Kemalpaşazâde'dir.

²²² *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²³ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²⁴ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²⁵ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²⁶ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²⁷ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²⁸ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²²⁹ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²³⁰ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

²³¹ *el-Fihrisü's-ş-şâmil*, 6/22.

E. Metin Tahkîkinde Takip Edilen Yöntem ve Eserin Edisyon Kritiği

Yazma eserlerin tahkikinde genellikle iki yöntem takip edilir. Birincisi en eski tarihli olma, eserin yazıldığı alanda söz sahibi birisine ait olması, mukabele edilmiş olması, yazısının okunabilirliği gibi kıstaslardan biri veya bir kaçını esas alınarak bir nüshanın esas kabul edilip onun üzerinden diğer nüshalarla karşılaştırma yapmaktır. Diğer yöntem ise, çalışılan metni en doğru şekilde ortaya koyabilmek için nüshalardan tercihlerde bulunarak, tabiri caizse metni yeniden inşa etmektir.²³²

İnceleme fırsatı bulduğumuz *Safve*'nin yetmiş'e yakın nüshasında maalesef müellif nüshasına veya müellif nüshasına mukabele edilmiş nüshaya rastlayamadık. İncelediğimiz nüshalar, 'asl' kabul edilebilecek özelliklere sahip olmadığı için, nüshalardan birini esas alma yerine, 'tercih prensibini' kullanmaya karar verdik. Böylece ilk nüsha'yı diğer iki nüshayla karşılaştırarak, en uygun olan ibare seçilerek üst metne yerleştirildi ve nüshalar arası farklar dipnotta belirtildi. Nüshalar arasında tercih yaparken tereddüt ettiğimiz hususlarda, ibarelerin yer aldığı hadis ve fıkıh kitapları gibi başka kaynaklara müracaat ettik.

Bu sebeple Ankara-Milli Kütüphane: 03 Gedik 18298/3, Demirbaş nolu İstinsâh Tarihi: 1089/1677, Müstensihî: Mahmud b. Halil b. İsmail olan, 19 satırdan oluşan 12 varaktan müteşekkil, bölüm başları kırmızı, yazısı gayet düzgün ve nizamî olan nüshayı bulabildiğimiz tam nüshalar içerisinde müellife en yakın ve en okunaklı olması sebebiyle ana metni oluşturmak için seçtik.

Bu nüsha ile mukabele ettiğimiz birinci nüsha Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi BY00002155/4 Demirbaş nolu, müstensihî Ahmed b. Mustafa ve istinsâh tarihi 1126 olan 19 satırdan oluşan 23 varaktan müteşekkil, bölüm başları kırmızı, yazısı gayet düzgün ve nizamî olan nüsha'dır.

²³² Karaca, Mustafa, "*ez-Zâhidî'nin el-Müctebâ Adlı Eserinin Kitabü'n-Nikâh Bölümünün Edisyon Kritiği ve Değerlendirmesi*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012. s. 16.

İkinci Nüsha olarak Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinden temin ettiğimiz BY00006569/1 nolu, müstensihî Ahmet Birkin (Ahmed b. Muhammed) ve istinsâh tarihi 1226 olan 26 satırdan oluşan 13 varaktan müteşekkil, bölüm başları kırmızı, yazısı çok iyi ve nizamî olmayan rutubet lekeli olan nüsha'dır.

Aşağıdaki maddeler, tenkitli metni oluştururken esas aldığımız kuralları ihtiva etmektedir:

1) İncelediğimiz nüshaların çok azı hariç sayfaları tamdır. Bazı varaklarda silinti, dağılma, kaybolma ve kurt yenikleri söz konusudur. Risalenin rivayet senedi veya icazeti yoktur. Nüshalardaki farklar yazımsal farklılıklardan ibarettir. İçeriğin aynı olmasına rağmen, nüshaların varak sayılarının 12, 23 ve 13 olmasında, her varaktaki satır sayısının yanı sıra kullanılan kâğıt ve yazı boyutları da etkili olmuştur.

Tenkitli neşirde esas aldığımız 03 Gedik 18298/3 nolu nüsha Kâf (ك) , bu nüsha ile karşılaştırdığımız diğer nüshalardan BY00002155/4 nolu nüsha Gâf (ق) Y00006569/1 nolu nüsha Hemze (ن) harfiyle gösterildi.

2) Nüshalar arasındaki farkları belirtmek için ilgili nüshanın rumuzu yazıldıktan sonra iki nokta koyularak akabinde farklı olan ibareye yer verildi.

3) Nüshalardan birindeki fazla olan ibareyi belirtmek için, nüshanın rumuzu yazıldıktan sonra (ق ، ن) sonra (+) işareti konularak fazla olan ibareye yer verildi. Mesela bir nüshada fazla olarak قال kelimesi geçiyorsa bu قال + : ن şeklinde gösterildi.

4) Nüshalardan birindeki eksik olan ibareyi belirtmek için yine nüshanın rumuzu (ق ، ن) yazıldıktan sonra (-) işareti konularak eksik olan ifadeye yer verildi. Mesela bir nüshada قال ifadesi geçmediyse bu قال - : ن şeklinde ifade edildi.

5) Tek harf değişiklikleri dahi dipnotta gösterilmeye gayret edilerek, ana metnin orijinalliğinin korunmasına mümkün mertebe gayret edildi. Mesela فن yerine diğer nüshalarda و ان kullanılmasının dipnotta gösterilmesi buna örnek olarak verebilir.

6) Fazla ya da eksik olan bir ifade çok uzun olsa dahi eksik veya fazla olan kısım aynı şekilde dipnotta gösterildi.

7) Şayet metinde konu ile alakalı ayete değinilmişse ayetin hangi surede geçtiği ve kaç numaralı ayet olduğu da dipnotta gösterildi. Ayetler istenilen formata uygun olarak yazılmış ve sûre/ayet dipnotta belirtilmiştir. Ayetlerin yazılışlarındaki hatalar, müstensih dikkate alınmadan düzeltilmiştir. Gerekli görülen yerler duruma göre harekelenmiştir.

10) Risâlede geçen hadislerin kaynakları dipnot olarak gösterilmiştir. Risalenin sonuna hadislerin tahriri eklenmiştir. Diğer bazı nüshalarda açıklama mahiyetinde geçen bazı hadisler teberrüken alınarak dipnotta gösterilmiştir.

11) Ana metindeki bölümlendirmeler ve ibarelerde gerekli gördüğümüz kelimelerin harekelenmesi tarafımızdan yapılmıştır.

12) Tenkitli metinde geçen şahısların hayatları hakkında da bilgi verilmiştir.

13) Varakların ön yüzü ‘ / a’, arka yüzü ‘ب/ b’ harfleriyle gösterilmiştir. Asıl nüsha olan Ankara-Milli Kütüphane: 03 Gedik 18298/3, Demirbaş nolu İstinsâh Tarihi: 1089/1677, Müstensihi: Mahmud b. Halil b. İsmail olan nüshanın, varak atlama yerleri, metinde parantez içinde [ب/ا] şeklinde belirtilmiştir.

14) Yazma eserler düz yazıdan ibaret olup, metin düzensiz ve birbirine girmiş durumdadır. Bu sebeple paragraf, noktalama vb. işaretler bulunmamaktadır. Çalışılan metindeki paragraf ve noktalamalar tarafımızdan belli bir düzen ve sıralama içerisinde yapılmıştır. Asıl nüshadaki fiil fail uyumsuzluğu gibi bazı durumlar nüsha rumuzu ile dipnotta belirtilmiştir.

15) Kelimelerin yazımında modern imlâ esas alınmıştır.

16) Müellifin eserde atıfta bulunduğu kaynaklar risalenin sonunda mesadır bölümünde kısaca tanıtılmıştır.

17) Risalede şahıs isimlerinden sonra geçen رحة الله عليه vb. ifadeler nüsha farkı gözetilmeden yazılmıştır.

17) Eserin arapça edisyon kritikli şekli çalışmamızın sonuna ilave edilmiştir.

V. Safvet'ül-Menkûlât ile Benzerlik Arz Eden Eserlerin Tasnif Edilmesi

Kullanılan ve hayata geçirilen bilgi güçtür. Kullanılmayan, hayatımıza dâhil edilmeyen, toprak altında çıkartılmayı bekleyen madenler gibi²³³ raflara mahkûm edilmiş bilgi kaynaklarının, o haliyle bir güç ifade etmediği aşîkârdır.

Bunların ilim dünyasına kazandırılması, tâlipleri ile buluşturulması, onlara ulaştırılması gerekmektedir. Kütüphanelerimizde ve şahsi koleksiyonlarda çok fazla bulunan fakat üzümlere söylemek gerekirse; kıymetini müsteşrikler kadar olsa dahî takdir edemediğimiz yazma eserlerimiz,²³⁴ birer bilgi hazinesidir.

“Ülkemiz, İslam medeniyetinin asırlarca en gözde merkezi olması sebebiyle, yazma eserler bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Buna rağmen maalesef ülkemizde bu kültür hazinelerinin modern neşir kurallarına uygun olarak sağlıklı bir biçimde ortaya konmasına gerekli önemin verildiğini söylemek zordur. Oysa bugün Bağdat kütüphanelerinin başına gelenlerin, yarın diğer yazma eser kütüphanelerinin de başına gelmeyeceğine dair elimizde bir garanti yoktur. Bu sebeple, bu eserlerden neşre layık olanları, önem sırası göz önüne alınarak bir an önce neşredilmeli, böylece hem ilgili ilim adamlarının istifadesine sunulmalı, hem de bir şekilde yok olup gitmekten kurtarılmalıdır.

Öte yandan, başta Hanbelî ve Şâfiî mezhebi olmak üzere diğer mezheplerin temel kaynaklarının çoğunluğu tahkikli olarak yayınlanmışken, Hanefî mezhebi kaynaklarında bu oranın çok düşük kaldığını görmekteyiz. Hâlbuki Hanefî mezhebi, günümüze kadar tâbîlerini kaybetmemiş olan dört Sünnî mezhepten, târih itibarıyla ilkidir. Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden itibaren bu mezhep içinde ciddi ve hummalı bir yazım geleneği oluşmuş; günümüze kadar metin, şerh, haşiye, ihtisar ve talikât türünde

²³³ Benzer bir değerlendirmeyi sanat tarihçisi Talha Uğurluel şöyle dile getirmektedir: “Ülkemiz, Selçuklu ve Osmanlılardan devraldığı muhteşem bir kültürel eser zenginliğine sahip. Bu zenginliğin farkında değiliz. Bu zenginliğin farkında olmadığımızı alman türkolog Anne marie Schimmel, ‘hazine üzerine oturan dilenciler’ ifadesini kullanarak hatırlatıyor.” Kaynak: [http://www. Haberler.com › Güncel › Haber]. Erişim Tarihi: 05.12.2015.

²³⁴ Bununla ilgili müsteşrik J. Van Ess: “Dünyada yaklaşık iki milyon Arapça ve Farsça el yazması mevcut. 500.000’den daha fazlası sadece İstanbul’da. Bu metinlerin sadece küçük bir oranı muhtemelen yüzde altı veya yedisi- basılmış durumdadır ve bilinmektedir. Bunun geri kalanını, eğer katalogları gözden geçirecek kadar sabrınız varsa, isim başlıklarıyla bilebilirsiniz. Fakat bu başlıkların çoğu da bilinmiyor ve muhtevalarından hiç haberimiz yok” demektedir. Karaca, Mustafa, “ez-Zâhidî’nin el-Müctebâ Adlı Eserinin Tahkiki”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2015. s. 2.

onbinlerle ifade edilebilecek eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin nisbeten az bir kısmı –genellikle tahkiksiz de olsa- yayınlanma bahtiyarlığına erişmiş; bu kıymetli mirasın büyük çoğunluğu ise kütüphane depolarında, yayımlanacakları günü beklemektedir.”²³⁵

Bu sahada yazma eserlerin çok daha özel bir değeri ve önemi vardır. Süleymaniye Kütüphanesi eski müdürlerinden Nevzat Kaya yaptığı bir konuşmada “*Kültür ve medeniyetin ana kaynağı kitap, kitabın ilk kaynağı ise yazma eserdir*” diyerek yazma eserlerin önemini güzel bir şekilde ifade etmektedir.²³⁶

Biz de namaz’la ilgili araştırma yapmak isteyenlere kolaylık olması amacıyla tespit edebildiğimiz ilgili yazmaları konularına göre tasnif ettik.

A. Konusu Namaz ve Namaza Ait Genel Meseleler Olan Eserler

Bu bölümde bu konular ile ilgili çalışma yapacak olanlara kolaylık olması amacıyla, çalıştığımız eser ile aynı minvâlde yazılmış olan yazma eserleri, namaz ile ilgili kelime ve terimler ile Şâmîle Programının *Keşfü’z-Zunûn, Hediyyetü’l-Ârifin, el-Fihrist ve Fihrisü Âli’l-Beyt* bölümlerinden tarayarak tespit ettik. Yaptığımız bu tespitleri kendi içerisinde sınıflandırarak belirli başlıklar altında topladık. Bu başlıkları koyarken çok dağıtmamak için bazı konuları en yakın başlık içerisinde değerlendirdik.

Namaza dâir genel eserlerden namazın bölümleri ile alakalı ve namaza dair diğer meseleler ile ilgili olanları, buldukları bölüm ve numarası, kronolojik olarak müelliflerini ve eserin adı ile beraber yazdık. Bazılarının ayrı ayrı bölümlerde de olduğunu belirtmek için buldukları yer ve numarasını bir arada yazdık. Farklı isimlerde olanları ve içeriği isminden anlaşılmayanları dipnotta belirttik. Bu tespitlerimiz esnasında bazılarının tahkîk yapıldığını ve basıldığını, büyük çoğunluğunun ise henüz incelenmediğini gördük.

²³⁵ Güney, Necmeddin, *Kudûri’nin “Şerhu Muhtasari’l-Kerhî” adlı eserinin ‘siyer’ bölümünün edisyon kritiği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 3.

²³⁶ Keskinel, Berk, *Türkiye’de Yazma Eser Kütüphanelerinin Önemi ve Toplumsal Farkındalık Düzeyleri Bağlamında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinin İncelenmesi*, Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul, 2012, s. 8.

Bu bölümde çalışmamızı sınırlamak zorunda kaldık. Şöyle ki; buraya başlarken namaz ile alakalı olduğunu düşündüğümüz, bütün kelime ve terimler ile tarama yapmayı düşünürken, belli bir süre sonra bunun çalışmamızın çok üzerinde olduğunu ve çalışmamızın hacmini çok genişleteceğini gördük. Bu sebeple ilk etapta tespit ettiğimiz Üçyüzyirmi eserle çalışmamızı tamamladık. Müelliflerin vefat yılları tespitli olanları yazdık. Tespitli olmayanlardan ilk etapta bulabildiklerimizi yazdık. Diğerlerini ise zaman darlığından yazamadık. Geriye kalanların tespitini ise meraklılarına bıraktık.

1. Kitâbü's-Salât Konulu Genel Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
1	كتاب الصلاة	ابن عليّة أبو بشر إسماعيل بن إبراهيم بن شهم ابن مقسم الأزدى: 193 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/111 el-Fihrist 1/317
2	كتاب الصلاة	إسحاق بن يوسف أبو محمد الواسطي ويكنى المعروف بابن الأزرق: 195 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/105 el-Fihrist 1/319
3	كتاب الصلاة	عثمان بن عيسى أبو عمر والعامري الكلابي: 200 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/344
4	كتاب الصلاة والصيام	محمد بن يوسف بن واقد فريابي الكبير: 212 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/449
5	كتاب الصلاة	السجستاني حريز بن عبد الله الكوفي: 229 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/141
6	كتاب الصلاة	أبو ثور إبراهيم بن خالد بن اليمان 240 هـ	el-Fihrist 1/297
7	كتاب الصلاة والصلوات	الحلاج أبو مغيث الحسين بن منصور: 309 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/162
8	كتاب الصلاة	الطبري: محمد بن جرير بن يزيد بن خالد بن كثير أبو جعفر: 310 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/457
9	كتاب الصلاة	العايشي: محمد بن مسعود بن محمد بن عياش السلمى: 320 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/460
10	كتاب الصلاة	ابن الجباب أحمد بن خالد بن يزيد أبو عمرو القرطبي: 322 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/31
11	كتاب الصلاة	المصري 338 أبو الحسن علي بن محمد بن احمد البغدادي هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/360 el-Fihrist 1/263
12	كتاب صفة الصلاة	ابن حبان: محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ: 354 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/467
13	كتاب الصلاة	ابن سودكين إسماعيل بن سودكين بن عبد الله النوري التونسي 646 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/114 Keşfu'z-Zunûn 2/1433

14	كتاب الصلاة	الصنعاني: السيد يحيى بن الحسين بن الإمام قاسم بن محمد: 1083 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/224
15	كتاب الصلاة	ذهبي الرومي: الحاج محمد ذهبي بن محمد رشيد الأستانبولي الرومي: 1329 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/158
16	كتاب الصلاة	ابن السمان إسماعيل بن علي بن الحسين بن السمان	Hediyetü'l-Ârifîn 1/113
17	كتاب الصلاة	حسن بن علي بن أبي حمزة سالم البطايبي الكوفي	Hediyetü'l-Ârifîn 1/142
18	كتاب الصلاة	غلام خليل عبد الله بن أحمد بن محمد الباهلي	el-Fihrist 1/263 Hediyetü'l-Ârifîn 1/233
19	كتاب الصلاة	المهادي يحيى بن الحسين بن القاسم بن إبراهيم الحسيني	el-Fihrist 1/274
20	كتاب الصلاة	يونس بن عبد الرحمن	el-Fihrist 1/309
21	كتاب الصلاة	أبو عبد الله محمد بن خالد البرقي	el-Fihrist 1/310
22	كتاب الصلاة	حريز بن عبد الله	el-Fihrist 1/311
23	كتاب الصلاة	بندار بن محمد بن عبد الله	el-Fihrist 1/313

2. Mukaddimetü's-Salât Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
24	مقدمة الصلاة	نجم الدين ابو شجاع منكوبرس بن يالقليج المستنبري: 652 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/196
25	مقدمة الصلاة	شمس الدين محمد بن حمزة الفناري 751 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1802
26	شرح مقدمة الصلاة للفناري	باره باره زاده أحمد جلي الرسوي المعروف بطاشكيري زاده الحنفي: 968 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/77
27	شرح مقدمة الصلاة للكيداني	كافي البسنوي حسن بن عبد الله الآقحصاري: 1025 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/155

28	مفتاح الصلاة ومرقات النجاة	الشيخ محمد بن فضل اله بن محمود هدائي الرومي: 1038 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/166
29	مقدمة الصلاة	عبد الرحمن بن محمد عماد الدين بن محمد ابن محمد العمادي: 1051 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/290
30	مقدمة أبي الليث ²³⁷	نصر بن محمد السمرقندي الحنفي	Keşfu'z-Zunûn 2/1795

B. Şurûtu's-Salât Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
31	شروط الصلاة	السيواسي: عبد المجيد بن محمد بن أبي البركات 1049 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/328
32	الحياة في شرح شروط الصلاة	الآطه وي: مصطفى بن حمزة بن إبراهيم بن ولي الدين	Hediyetü'l-Ârifîn 2/176
33	منظومة في الصلاة وشروطها وأركانها	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 4/185

1. et-Tahâre ve'l-Vuzû' Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
34	كتاب الوضوء والصلاة	صفوان بن يحيى أبو محمد البجلي الكوفي السابري: 210 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/223

²³⁷ Bu kitabı namaz hakkında telif etmiştir.

35	كتاب الطهارة والصلاة	أحمد بن إبراهيم بن أحمد الشيعي أبو بكر العمي البغدادي العمي: 350 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/33
36	كتاب الطهارة والصلاة	محمد بن احمد بن يوسف الخوارزمي 380هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/470
37	التنزيلات المولية في أسرار الطهارة والصلاة والأيام المقدرة الأصلية	محمد بن علي بن محمد بن أحمد محيي الدين أبو عبد الله المعروف بابن عربي الشيخ الأكبر: 638 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/5
38	عيون المسائل الخلاقية فيما لا بد منه من مسائل الصلاة والطهارة الأبدية	عبد الله بن صالح بن جمعة بن علي بن أحمد ابن ناصر السماهيجي البحراني: 1135 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/250
39	كشَف الرُّؤْي، عن بيان المسح على الجُزْرَيْن (فقه حنفي)	أحمد بن محمد بن إسماعيل [الطهطاوي] 1231هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 9/132
40	كشَف السُّتار، على صلاة القابض على المُسْتَحْمَر بالأحجار	أحمد بن أحمد بن يوسف [الحسيني] 1332هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 10/132
41	جناح النجاح ²³⁸	محمود بن فخر الدين المقدسي	Keşfu'z-Zunûn 1/606

²³⁸ Bu eser sadece namaz ve taharet hakkında on bölüm olarak yazılmış bir muhtasardır.

2. Setru'l-Avret Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
42	ستر العورة	أحمد بن سليمان الزبيري البصري 317 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/979
43	ستر العورة	المعافري: محمد بن عبد الله بن محمد المعروف بابن المغربي 543 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/491

3. Kible İle İlgili Meseleler Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
44	كتاب القبلة	الرازي: سلمة بن الخطاب أبو الفضل البراهستاني الأزديرقاني 270 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/207
45	استخراج سمت القبلة على غاية التحقيق	ابن المهيم: محمد بن الحسن بن المهيم 430 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/479
46	الأجوبة والأسئلة لتصحيح سمت القبلة	البيروني: محمد بن أحمد أبو الريحان 440 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/478
47	تلافي عوارض الزلّة في كتاب دلائل القبلة	البيروني: محمد بن أحمد أبو الريحان 440 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/478
48	دلائل القبلة في أحوال الأرض	ابن المناري: أحمد بن جعفر بن محمد بن عبد الله 443 هـ	el-Fihrist 1/32
49	شفاء العلة في سمت القبلة	أبو الحسين أحمد بن علي الغساني 563 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1050

50	شفاء العلة في سمت القبلة	ابن عسكر: محمد بن علي بن الخضر بن هارون الغساني هـ 636	Hediyetü'l-Ârifîn 2/4
51	صفات القبلة	العراقي الشاعر: محمد بن علي بن المفضل هـ 642	Hediyetü'l-Ârifîn 2/9
52	معرفة أدلة القبلة	اليافعي عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان هـ 698	Hediyetü'l-Ârifîn 1/242
53	الفوائد الجلية في مسألة اشتباه القبلة	قاسم بن قطلوبغا الحنفي هـ 879	Keşfu'z-Zunûn 2/1296 Hediyetü'l-Ârifîn 1/439
54	رسالة في جهة القبلة	مصلح الدين مصطفي القسطلاني هـ 901	Keşfu'z-Zunûn 1/859
55	تحفة المختصرات في معرفة القبلة وأوقات الصلاة	سبط المارديني: محمد بن محمد بن أحمد بن الشيخ بدر لدين هـ 902	Hediyetü'l-Ârifîn 2/62
56	رسالة سمت القبلة	القرماني: سليمان بن علي القرماني الرومي هـ 924	Hediyetü'l-Ârifîn 1/210
57	رسالة في القبلة ومعرفة سمتها	محمود بن قاضي زاده المعروف بميرم جلبي هـ 931	Keşfu'z-Zunûn 1/881- 1/872
58	رسالة في القبلة ومعرفة سمتها	ابن قاسم: محمد بن القاسم بن يعقوب بن أحمد الأماس هـ 940	Keşfu'z-Zunûn 1/882
59	ثقة أهل الإيمان في قبلة عراق العجم وخرسان	العاملي: عز الدين الحسين بن عبد الصمد بن محمد الحارثي هـ 984	Hediyetü'l-Ârifîn 1/169
60	الجواهر واليوقيت في كمعرفة القبلة والمواقيت	السويدي: أبو الفوز محمد أمين بن الشيخ علي بن محمد سعيد هـ 1246	Hediyetü'l-Ârifîn 2/137
61	كتاب القبلة والزوال	أبو حنيفة الدينوري وهو أحمد بن داود من أهل الدينور	el-Fihrist 1/116
62	كتاب سمت القبلة	النيريزي وهو أبو العباس الفضل بن حاتم النيريزي	el-Fihrist 1/389

4. Vakit ve Ezânı Konu Alan Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
63	الأوقات المشتملات على الصلاة والصيام والفتور	اليافعي عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان 698 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/242
64	التلخيص في معرفة أوقات الصلاة وجهة القبلة عند عدم آلات	الخليلي: شرف الدين أبو عمران موسى بن محمد بن عثمان 805 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/197
65	اليواقيت المضية والمواقيت الشرعية	ابن خطيب الدهشة: نور الدين أبو الثنا محمود بن أحمد 834 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/6
66	مراصد الصلوات في مقاصد الصلاة	مصالح الدين مصطفى القسطلاني 901 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1652
67	لباب الاختيارات في تعيين الأوقات	الواعظ الهروي حسين بن علي البيهقي 910 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/168
68	فتح الكرم لواجد في إنكار تأخير الصلاة على أئمة المساجد	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/288
69	الحكمة في كون خمس صلوات مخصوصة بهذه الأوقات	ابن الوزير الملطي: عبد الباسط بن خليل بن شاهين 920 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/257
70	ثلاث رسائل في استخراج أوقات الصلاة بالأعمال الفلكية بلا آلة	خطاب الرعيبي: محمد بن محمد بن عبد الرحمن بن حسين الأندلسي 954 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/75

71	رفع الغشاء عن وقت العصر والعشاء	زين العابدين بن إبراهيم المعروف بابن نجيم المصري 970 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/910
72	الهداية من الضلالة، في معرفة الوقت والقبلة بغير آلة	أحمد بن أحمد بن سلامة [القليوبي] (أبو العباس) 1069 هـ	el-Fihrist 25/196
73	الهداية من الضلالة في معرفة الوقت والقبلة بغير آلة	القليوبي: أحمد بن أحمد بن سلامة 1070 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/87
74	الفجر المنير، في الرد على من أبطل صلاة الجُم الغفير فقه مالكي	محمد بن الطالب بن علي، الفاسي التاودي أبو عبد الله 1209 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 15/116
75	صلاة العشاء	عبد النصير بن إبراهيم القورصاوي 1227 هـ	el-Fihrist 96/11
76	كشفت الغشاء، في فضل تأخير صلاة العشاء	محمد بن عبد الله بن أحمد [التيحاني] 1227 هـ	el-Fihrist 14/132
77	رسالة في صلاة الظهر في العصر الأول	بحري الرومي: يوسف 1245 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/243
78	النصر في أحكام صلاة العصر	أحمد بن السيد زيني دحلان 1304 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/103
79	النصرين في تأييد الصلاة العصر على المثلين	الدهلوي: رحمة الله بن خليل الرحمن الهندي 1306 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/192
80	الكواكب الدرية والطرق السننية في	العلامة تقي الدين الراصد	Keşfu'z-Zunûn 1/255

	الآلات الروحانية ²³⁹		
81	معيار الأوقات ²⁴⁰	الشيخ إسماعيل فهميم بن الشيخ إبراهيم حقي الأضرومي	Hediyetü'l-Ârifîn 1/119
82	الثَّصَح النافع، في التأذِين عند طلوع الفجر الصادع	أحمد بن محمد [الجرافي]	el-Fihrist 206/19
83	السيوف البواتر لمن يقدم صلاة الصبح على الفجر الآخر	عبد الله بن عمر بن أبي بكر ابن يحيى	el-Fihrist 70/48
84	سلم الأنوار ونقل الانتصار في الرد على من أسقط صلاة العشاء من أهل بلغار	عبد الله بن عبد الرحمن سراج	el-Fihrist 70/3

5. Niyet Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
85	كتاب الأنواء	الأصمعي: عبد الملك بن قريب 215 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/330
86	كتاب النية	المصري أبو الحسن علي بن محمد بن احمد 338 هـ	el-Fihrist 1/263
87	شروط الأكرمي ²⁴¹	شمس الدين الأكرمي	Keşfu'z-Zunûn 2/1047

²³⁹ Bu eserin yazılış gayesi insanlara namaz vakitlerini öğretmektir

²⁴⁰ Türkçe yazılmış bir eserdir.

²⁴¹ Bu esere namazda niyyet, Cuma hutbesi ve bayram namazlarını eklemiştir.

C. Namazın Rükünleri Konulu Eserler

1. İftitâh Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	YERİ
88	افتتاح الصلاة	الرازي: سلمة بن الخطاب أبو الفضل البراهي الأزدقاني 270 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/207

2. Kırâat Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
89	كتاب جواز الصلاة بالفارسية	جعل البصري الحسين بن علي بن إبراهيم بن الكاغدي 399 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/163
90	الإنصاف فيما بين العلماء من الاختلاف ²⁴²	لحافظ أبي عمر يوسف بن عبد الله بن عبد البر النمري القرطبي 463 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/182
91	الجهر بالبسملة	جلال الدين محمد بن أحمد المحلي الشافعي 864 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/623
92	رسالة في وجوب القراءة والنوافل	الخطيب العمري: محمد أمين بن خير الله بن محمود بن 1206 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/130
93	كتاب جواز الصلاة بالفارسية	أبو عبد الله البصري	el-Fihrist 1/294

²⁴² Bu eserde namazda bismelenin çekilmesi ile ilgili ulemanın ihtilafına yer verilmiştir.

D. Namazın Vâcipleri Konulu Eserler

1. Teşehhüd Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
94	شرح التحيات لله	العراقي الشاعر: محمد بن علي بن المفضل 642 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/9
95	القول المشهود في ترجيح تشهد ابن مسعود	ابن الوزير الملطي: عبد الباسط بن خليل بن شاهين 920 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/257
96	رفع التردد في عقد الأصابع عند التشهد	ابن عابدين: السيد محمد أمين عابدين بن السيد عمر عابدين 1252 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/257

2. Ta'dili Erkan Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
97	رسالة في تعديل الأركان للصلاة	الواعظ البروسوي: حسن بن كوسج عمر 1016 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/154
98	رسالة في تعديل الأركان للصلاة	حسن أفندي الواعظ والإمام بجامع القلعة ببروسا	Keşfu'z-Zunûn 1/853
99	القائمة والجلسة رسالة	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt35/129
100	فائدة في الأحاديث الواردة في صلاة المسيء صلاته	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 3/125

E. Mesâilü's-Salât Konulu Eserler

1. Namazla İlgili Çeşitli Konularda Yazılmış Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
101	صلاة الأثر	هشام بن عبد الله الرازي المازني السني الحنفي: 201 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/211
102	تعظيم قدر الصلاة	لإمام الاجتهاد محمد بن إدريس الشافعي 204 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/422
103	شرح الصلاة	محمد بن صالح بن مهران بن النطاح الهاشمي ابن النطاح: 255 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/451
104	نوادير الصلاة	سلمة بن عاصم الكوفي الفقيه النحوي أبو محمد 310 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/207
105	صلاة الأثر	القرطبي: أبو الوليد هشام بن عبد الرحمن بن هشام الأردني 606 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/212
106	منية المصلي وغنية المبتدي	الشيخ الإمام سديد الدين الكاشغري 705 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1886
107	مرشد المصلي	شمس الدين محمد بن حمزة الفناري 834 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1655
108	أسرار الصلاة	علي بن داود بن سليمان الأصبهاني صائن الدين الأصبهاني: 836 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/388
109	الهداية في فقه الصلاة	ابن فهد الحلبي أحمد بن شمس الدين محمد بن فهد جمال الدين الحلبي 841 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/66
110	رسالة في الأفعال التي تفعل في الصلاة على المذاهب الأربعة	زين العابدين بن إبراهيم المعروف بابن نجيم المصري 970 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/847
111	رسالة معدل الصلاة	محمد بن بير علي المعروف ببركلي 981 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1737
112	تلخيص معدل الصلاة	هوائي البرسوي: مصطفى جلبي 1017 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/175
113	مفتاح الصلاة ومراقبة النجاة	محمود الأسكنداري 1040 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1762
114	بذل الصلوات في	عبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني بن إسماعيل ابن أحمد	Hediyetü'l-Ârifîn 1/312

	بيان الصلاة	النايلسي: 1143 هـ	
115	سفينة النجاة في معرفة الله وأحكام الصلاة	القافوجي: أبو المحاسن السيد محمد بن خليل بن إبراهيم 1305 هـ	Hedyyetü'l-Ârifîn 2/150
116	سلم النجاة على سفينة الصلاة للحضرمي	الجاوي: محمد نويز بن عمر بن عربي بن علي النووي 1315 هـ	Hedyyetü'l-Ârifîn 2/155
117	شرح الصلاة المختصر للشيخ الأكبر	الأرلمي: عبد القادر بن الشيخ محيي الدين الصديقي 1315 هـ	Hedyyetü'l-Ârifîn 1/320
118	فتوى في الرد على من يقبض في صلاة الفرض	أحمد بن محمد بن عمر ابن الخياط أبي العباس 1343 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 26/115
119	حفظ الصلاة ووسيلة حصول الصلوات	محمد بن عوض المفسر	Keşfu'z-Zunûn 1/671
120	رسالة الصلاة	الشيخ الرئيس أبي علي حسين بن عبد الله بن سينا	Keşfu'z-Zunûn 1/876
121	صلاة الجلالي	أبو محمد طاهر	Keşfu'z-Zunûn 2/1081
122	مشكاة العقول المقتبسة من نور المنقول ²⁴³	محيي الدين بن عربي	Keşfu'z-Zunûn 2/1695
123	الغنية في مسائل الصلاة ²⁴⁴	لبعض المتأخرين	Keşfu'z-Zunûn 1212/2
124	نوادير الصلاة	الإمام أبي بكر محمد بن يوسف المرغاسوني الحنفي	Keşfu'z-Zunûn 2/1979
125	تحفة المصلي	الشيخ أبي الحسن المالكي	Keşfu'z-Zunûn 1/374
126	تحفة الصلوات	حسين بن علي الكاشفي الواعظ	Keşfu'z-Zunûn 1/368
127	حفظ الصلاة	محمد بن عوض المفسر	Keşfu'z-Zunûn 1/671

²⁴³ Bu eser dokuz fasıldan oluşup, 2. 3. ve 4. bölümleri namaza ait mesâilden bahseder.

²⁴⁴ Bu eser Münyetü'l-müsallî'den daha kapsamlı bir eserdir.

	ووسيلة حصول الصلوات		
128	شرح الصلاة ²⁴⁵	الحكيم الترمذي	Keşfu'z-Zunûn 2/1042
129	فتوى في (شأن) الصلاة في الطائرة	أبّ بن أخطور الحكيم	Fihrisü Âli'l-Beyt 31/115
130	أبواب السعادة في مسائل الصلاة Fârisî	الشيخ عثمان بن محمد الغزنوي	Keşfu'z-Zunûn 1/1

2. Namazda Ellerin Kaldırılması Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
131	رفع اليدين في الصلاة	ابن قيم الجوزية: محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد هـ 751	Hediyetü'l-Ârifin 2/30
132	رفع اليدين في الصلاة	ابن قيم الجوزية: محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد هـ 751	Keşfu'z-Zunûn 1/911
133	رسالة في رفع اليد عند الركوع وعند رفع الرأس منه في الصلاة وعدم جوازها عند الخنقية	قوام الدين أمير كاتب بن أمير عمر الأتقناني هـ 758	Keşfu'z-Zunûn 1/868
134	إيضاح أقوى المذهبين في رفع اليدين	ابن البارقي: زين الدين عمر بن عيسى بن عمر هـ 764	Keşfu'z-Zunûn 1/208
135	إثبات سنة رفع اليدين عند الإحرام والركوع والاعتدال	ابن زياد البمني: عبد الرحمن بن عبد الكرم بن أحمد ابن زياد هـ 975	Hediyetü'l-Ârifin 2/288

²⁴⁵ Namazın illetlerini tespit için yazılmış bir eserdir.

3. Kasru's-Salât Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
136	طلیعة الفتح والنصر فی صلاة الخوف والقصر	الشیخ تقی الدین علی بن عبد الکاظم السبکی 756 هـ	Keşfü'z-Zunûn 2/1115
137	أرواح الأشباح فی الکلام علی الأرواح أزهار الفلاة فی آیه قصر الصلاة	الکرمی: مرعی بن یوسف بن أبی بکر بن أحمد بن أبی بکر 1033 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/173
138	لوامع أنوار حلیة الفقر من مطالع أسرار مسافة القصر	الدوعنی: أحمد بن عبد القادر بن عمر 1052 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/86
139	النصر فی القصر (فقه حنفی)	عمر بن یوسف [الأغما] من علماء القرن 11 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 19/206
140	رسالة فی حد السفر الذی یجب معه قصر الصلاة	الشوکانی: أبو عبد الله محمد بن علی بن محمد بن عبد الله 1250 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/138
141	القول السافر، فی کیفیه صلاة المسافر فقه شافعی	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 45/127

4. Hükmü Târiki's-Salât Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
142	الرد علي من يكفر تارك الصلاة	القطبي: علي بن الحسين الأصابي القطيعي اليمني 657 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/377
143	قضاء صلاة الفوائت رسالة في فقه حنفي	أحمد بن سليمان ابن كمال باشا 940 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 1/126
144	نُصْرَةُ الْقَبْضِ، وَالرُّدُّ عَلَى مَنْ أَنْكَرَ الْمَشْرُوعِيَّةَ فِي صَلَاةِ الْقُرْضِ (فقه مالكي)	محمد بن أحمد [ابن المِشْنَائِي] (أبو عبد الله) 1136 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 20/206
145	رسالة التهديد والوعيد لتارك الصلاة	محمد بن علي بن محمد بن خالد الموازني المعروف بالزاهد الأصبهاني	Keşfu'z-Zunûn 1/857
146	مَنْ تَرَكَ صَلَاةً وَاحِدَةً عَمْدًا (رسالة في)	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 14/180
147	قضاء الصلاة التي أُدِّيَتْ مَعَ الْكِرَاهَةِ	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 1/126
148	قضاء الفوائت، وسجدة السنه (باب من مجموع)	(فقه حنفي) مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 1/126

5. Sehiy Secdesi Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
149	رسالة في سجود السهو	ابن كمال: أحمد بن سليمان شمس الدين 940 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/871

6. Mesbuk'un Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
150	استفتاء الحقوق في المتخلف والمسبوق	الأسدي المقدسي: محمد بن محمد بن خضر بن سمري 808 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/40
151	مواهب الكرم الفتح في المسبوق والمشتغل بالاستفتاح	الشيخ نور الدين علي بن عبد الله السمهودي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1896 Hediyetü'l-Ârifîn 1/393
152	الصلاة الربانية في حكم من إدراك ركعة من الثلاثية والرابعة	القنوي: نوح بن مصطفى القنوي المفتي 1070 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/207
153	الكلام المسبوق لبيان مسائل المسبوق الكلمات الشريفة	القنوي: نوح بن مصطفى القنوي المفتي 1070 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 2/207

7. Namaz ve Sonrasında Okunacak Dualar Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
154	أذكار الصلاة	زين المشايخ أبي الفضل محمد بن أبي القاسم البقالي الخوارزمي الحنفي 562 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/1
155	رسالة في التشبيهات الواقعة في دعاء الصلاة	الدواني: محمد بن أحمد وقيل اسعد الصديقي البكري 908 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/66
156	رسالة في أدعية الصلاة المفروضة	لمصطفى بن محمد المعروف بخواجكي زاده 998 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/844
157	بلوغ الأوطار في الصلاة الممزوجة بالدعاء والأذكار	مشحم الكبير: محمد بن أحمد بن جار الله الصعدي 1181 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/123
158	سؤال وأجوبة حول الجهر بالذكر بعد كل صلاة	مجهول	el-Fihrist 70/28

8. Namaz ve Adabı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
159	تعظيم الصلاة	المروزي: محمد بن نصر أبو عبد الله 294 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/454

9. Tertîbü's-Sufûf Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
160	رسالة بسط الكف في إتمام الصف	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/245
161	الفصل المعول في الصف الأول	القاري الهروي: علي بن سلطان محمد القاري الهروي نور الدين 1014 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/400

10. Namazda Huşû' konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
162	رسالة في الخشوع في الصلاة وما يتعلق بها	الخادمي: محمد بن مصطفى بن عثمان الحسيني المفتي 1176 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/121

F. Cuma Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
163	كتاب الجمعة	النسائي: أحمد بن علي بن شعيب بن علي 303 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/29
164	كتاب عيد الجمعة	ابن عبدون: أبو عبد الله أحمد بن عبد الواحد 423 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/38
165	كتاب الجمعة	النحاشي: أحمد بن علي بن أحمد بن العباس بن محمد 450 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/41
166	الشهاب الثاقب في وجوب صلاة الجمعة	الكلوذاني: محفوظ بن أحمد بن الحسن بن أحمد 510 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/447

167	رسالة في الجمعة	الشيخ رسلان: وقيل أرسلان بن يعقوب بن عبد الرحمن 540 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/193
168	الكلم الطيب في الركعتين اللتين تصنع قبل الجمعة	ابن تيمية: أحمد بن شهاب الدين عبد الحكيم 728 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/56
169	رسالة في الجمعة وعدم جواز الصلاة في مواضع متعددة	قوام الدين أمير كاتب بن أمير عمر الاتقناني 758 هـ	Keşf 1/858 Hediye 1/443
170	رسالة في جواز الجمعة في موضعين	الطرسوسي: إبراهيم بن علي بن أحمد بن عبد الواحد ابن عبد المنعم 758 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/8
171	سؤال: متى فرضت صلاة الجمعة بمكة أم بالمدينة؟ وعليها الجواب	سليمان بن إبراهيم بن عمر العلوي أبو الربيع 825 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 70/26
172	لمعة في تحقيق الركعة لإدراك الجمعة	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/286
173	جواز صلاة الجمعة في الموضعين	ابن كمال: أحمد بن سليمان شمس الدين 940 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 46/10
174	اللمعة في عينيه صلاة الجمعة	الكركي السيد حسين بن ضياء الدين حسن بن أبي جعفر محمد الموسوي 1001 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/170
175	القول المفيد ببيان فضل الجمعة اليوم المزيد	المرشدي المكّي: حنيف الدين بن عبد الرحمن بن عيسى 1067 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/179
176	تحفة أعيان الفنا بصحة الجمعة والعيدين في الفنا	الشرنبلالي أبو الإخلاص حسن بن عمار بن يوسف الوفائي 1069 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/156
177	سبب إيجاب أربع ركعات بعد صلاة الجمعة	القونوي: نوح بن مصطفى القونوي المفتي 1070 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 71/2

178	رسالة في المنع من صلاة الجمعة حال الغيبة	تجلى الشيرازي: علي رضا بن محمد الشيرازي نزيل أصبهان 1085 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/404
179	اللمعة في حكم صلاة الأربع بعد الجمعة	ابن بيري إبراهيم بن حسين بن أحمد بن محمد ابن بيري الحنفي 1099 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/18
180	فتوى في (شأن) صلاة الجمعة في سنسندي	محمد بن المختار بن أحمد (الكني) أبي عبد الله 1241 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/31
181	خطب الجمعة والجماعة	الدمشقي: عبد الفتاح بن عبد القادر بن صالح 1305 هـ	Hediyetü'l-Ârifîn 1/315
182	صلاة الجمعة	أبو بكر بن محمد البكري 1310 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 96/2
183	فتوى في صلاة الجمعة	علي بن عمار بن أحمد الأرواني 1322 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/31
184	فتوى في عدم لزوم صلاة الجمعة بمضى لمن ليس من أهل منى	محمد محمود بن أحمد بن محمد، التركيزي الشنقيطي 1322 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 34/115
185	النصح لمن سلب من التعصب والإعنات، وتحكيم الأهواء والعادات، في بيان بطلان صلاة الجمعة بقرية وولاتا (فقه مالكي)	محمد يحيى بن محمد المختار [الولاتي] 1330 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 19/206
186	إصابة عين الصواب في تحرير صلاة المقتدي الجمعة في الطرق والرحاب	عبد العزيز بن محمد بن أحمد البناني أبو رافع 1347 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 3/11

187	جواب محمد أمين القره داغي في جواز صلاة الجمعة في جامع النبي يونس في نينوى	محمد أمين القره داغي كان حياً 1349هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 45/31
188	هداية المستفيد، في حكم صلاة الجمعة مع العيد	جمع إبراهيم المختار بن أحمد [الجبيري] كان حياً 1351هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 25/196
189	فتوى في (شأن) صلاة الجمعة	محمد بن عبد اللطيف بن عبد الرحمن ابن عبد اللطيف 1367هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/31
190	قلائد الدر والجوهر في فرض الجمعة واتخاذ المنبر	البوتيجي: عبد المتعال بن عبد الملك بن أبي حفص	Hediyetü'l-Ârifîn 1/327
191	أحسن القرى في صلاة الجمعة في القرى	محمد نجيب الحنفي	Fihrisü Âli'l-Beyt 3/11
192	صحة صلاة الجمعة في المسجد الجديد مع المساجد المتعددة	سليمان بن محمد	Fihrisü Âli'l-Beyt 97/3
193	قَوْل الشَّافِعِيَّة، في تعدّد صلاة الجُمُع (رسالة في) (فقه شافعي	الشيخ مصطفى	Fihrisü Âli'l-Beyt 129/4
194	فتوى في (شأن) صلاة الجمعة في بوجيبة (جمهورية مالي)	محمد الهادي بن الطالب سرك (الأرواني)	/115 Fihrisü Âli'l-Beyt31
195	فتوى في صلاة الجمعة	لأبي بكر بن عبد الله الأحساني	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/31

196	فتوى في صلاة الجمعة	محمد بن مالك التواني	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/31
197	فتوى في (شأن) صلاة الجمعة	محمد بن مالك التواني	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/31
198	إعادة صلاة الجمعة بعد الظهر	إبراهيم بن محمد ابن جمعان	Fihrisü Âli'l-Beyt 14/3
199	تعليق على رسالة نفي وجوب صلاة الجمعة	محمد السراب	Fihrisü Âli'l-Beyt 36/41
200	حكم تعدد صلاة الجمعة في المساجد وما يتعلق بإعادتها ظهراً جماعة	إبراهيم المأموني	Fihrisü Âli'l-Beyt 58/30
201	صلاة الجمعة	محمد بن أحمد الصغير ابن حمى الله	Fihrisü Âli'l-Beyt 96/1
202	الرّد على الاستفسارات على التعليق على رسالة نفي وجوب صلاة الجمعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 69/17
203	شرح صلاة الجمعة ووقتها	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 79/44
204	شروط صحة صلاة الجمعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 91/9
205	صلاة الجمعة ووجوبها على كل مُكَلَّف	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 96/8
206	المصافحة بعد صلاة الجمعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 169/15
207	مسائل في صلاة الجمعة	جمع مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 166/12

208	حاشية على الرملي في باب صلاة الجمعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 51/4
209	الحث على صلاة الجمعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 56/39
210	نفي تحريم صلاة الجمعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 15/208/

G. Salat-ı Vüsta Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
211	كشف الغطا عن الصلاة الوسطى ²⁴⁶	عبد المؤمن الدمياطي 705 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1492
212	منظومة عينية في صلاة الوسطى	ابن الشحنة: أبو الفضل محمد بن الوليد محمد بن محمد 890 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 59
213	اليد البسطى في تعيين الصلاة الوسطى	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/2050
214	كشف الغطا عن صلاة الوسطى	مرتضى الزبيدي: السيد محمد بن محمد بن محمد بن عبد الرزاق 1205 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/129
215	غاية النَّصْر، في كون الصلاة الوسطى صلاة العَصْر	محمد (الفلاحى) (أبو عبد الله)	Fihrisü Âli'l-Beyt 2/104

²⁴⁶ Kitabın ismi Hediyetü'l-Ârifin'de كشف المغطى في فضل الصلاة الوسطى olarak geçmektedir. 1/333

H. Cenaze Namazı konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
216	الفوائد المتكاثرة في الأخبار المتواترة في الفوائج الممتازة في صلاة الجنائز ²⁴⁷	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1302 Hediyetü'l-Ârifin 1/284
217	صلاة الجنائز	عبد البر بن محمد بن محمد ابن الشُّنَّة 921 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 96/8
218	صلوات الجوائز في صلاة الجنائز	القاري الهروي: علي بن سلطان محمد القاري الهروي نور الدين 1014 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/400 Fihristü Âli'l-Beyt 42/127-97/24-1/25
219	النظم المستطاب، لبيان حكم القراءة في صلاة الجنائز بأمر الكتاب (2) (فقه حنفي)	الشرنبلالي أبو الإخلاص حسن بن عمار بن يوسف الوفائي 1069 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/156 Fihristü Âli'l-Beyt 1/207
220	كراهية صلاة الجنائز في المسجد (رسالة في) (فقه حنفي)	عالم محمد بن حمزة، الأديني [الكُوَزَل حِصَارِي] كان حياً 1118 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 39/135 - 39/131
221	غاية الإجازة في تكرار الصلاة على الجنائز	النايلسي: عبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني بن إسماعيل ابن أحمد 1143 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/314
222	السؤال عن إجازة صلاة الجنائز في المسجد الحرام من غير كراهة	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 70/18

²⁴⁷ Kitabın ismi Hediyetü'l-Ârifin'de الفوائد المتكاثرة في الأخبار المتواترة الفوائج الممتازة في صلاة الجنائز olarak geçmektedir.
1/284

I. Vitr Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
223	كتاب الوتر	العسكري: الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعيد 395 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/145
224	كتاب الوتر	الذهبي: محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني 748 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/28
225	كشف الستر عن حكم الصلاة بعد الوتر	ابن جر العسقلاني: أحمد بن علي بن محمد بن محمد ابن علي 852 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/69
226	كشف الستر عن فريضة الوتر	النايلسي: عبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني بن إسماعيل ابن أحمد 1143 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/312
227	مبحث في الخلاف الواقع بين أبي حنيفة والشافعي في صلاة الوتر	عثمان بن موسى الملاطيوي	Fihrisü Âli'l-Beyt 23/156
228	جواز صلاة الوتر خلف المخالف	عثمان الحنفي	Fihrisü Âli'l-Beyt 11/46
229	سجدة بعد صلاة الوتر	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 7/71

İ. Kunut konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
230	كتاب القنوت	الخطيب البغدادي: أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد 463 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/41

231	رسالة الثبوت في ضبط ألفاظ القنوت	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/521
232	شرح القنوت	ابن كمال: أحمد بن سليمان شمس الدين 940 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 1/76
233	السنة والسنة في أحكام القنوت	ابن كمال: البرزنجي: محمد بن السيد عبد الرسول بن قلندر 1103 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 1/106
234	إمداد المهتر في حق القنوت	طريقتهجي أمير: السيد مصطفى بن السيد عبد الله الرومي 1186 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 2/184

J. İktidâ ve İmamet Konulu Eserler

1. İmamet Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
235	حث الإمام على تخفيف الصلاة مع الإتمام	السمعاني: عبد الكريم بن أبي بكر محمد بن المنصور ابن محمد بن عبد الجبار 562 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 1/322
236	المطلب الأسني في إمامة الأعمى	الخويي: محمد بن أحمد بن خليل بن سعادة 693 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 2/18
237	كتاب الأستبانه في إمامة الصلاة	المسناوي: محمد بن أحمد الدلائي أبو عبد الله 1136 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 2/113
238	القول التام، في حكم بغض صلاة الرجال خلف النساء (فقه حنفي)	محمد طاهر بن محمد سعيد، المكي [سُنْبُل] 1218 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 41/127

239	در الكنوز للعبد الراجي أن يفوز 248	حسن بن عمار بن علي الشرنبلالي الحنفي	Keşfu'z-Zunûn 1/732
-----	--	--------------------------------------	------------------------

2. İktidâ Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
240	انعقاد صلاة المأموم بصلاة الإمام	ابن تيمية: أحمد بن شهاب الدين عبد الحكيم 728 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 18/26
241	رسالة الاقتداء في الصلاة للمخالف	القاري الهروي: علي بن سلطان محمد القاري الهروي نور الدين 1014 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 1/400
242	عمدة الوصف في الصلاة خلف المخالف	البرهانبوري: محمد بن يار محمد بن نوحاجة محمد 1110 هـ	Hediyyetü'l-Ârifin 2/107
243	صلاة المفترض خلف المفترض، مع اختلاف الفرضين	هاشم بن يحيى بن أحمد الشامي 1158 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 96/14
244	القول المفهوم، على الدّر المنظوم، بشرح شروط الإمام والمأموم (1) (فقه شافعي	مصطفى الرفاعي الخطيب المرحومي كان حياً 1196 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 32/129
245	شرح ضبط المسائل المستثناة من قاعدة:	لأحمد بن موسى بن أحمد البيلي أبي العباس 1213 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt

²⁴⁸ Bizim risalemize benzer şekilde namaz ile ilgili bütün konuları içerir bir şekilde yazılmıştır.

	كل صلاة بطلت على الإمام بطلت على المأموم بلا اشتباه		79/45
246	تنبيه ذوي الإتهام على حكم التبليغ خلف الإمام	ابن عابدين: السيد محمد أمين عابدين بن السيد عمر عابدين 1252 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/257
247	كتاب الاقتداء	محمد بن علي البصري المعروف بابن عبدك	Keşfu'z-Zunûn 2/1395
248	سؤال عن طلب تحقيق صحة صلاة المفترض خلف المنتفل مع الجواب	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 70/20

3. İstihlâf Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
249	الاستخلاف في صلاة الجمعة وخطبتها	ابن كمال: أحمد بن سليمان شمس الدين 940 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 8/28
250	فتح الجليل على عبدة الذليل في استخلاف الجمعة	القونوي: نوح بن مصطفى القونوي المفتي 1070 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/207
251	رسالة في حق الاستخلاف لدفع ما أورده ابن كمال	الخادمي: محمد بن مصطفى بن عثمان الحسيني المفتي 1176 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/121

4. Cemâat Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
252	فضائل الجماعة	الجزاعي: أحمد بن محمد الجزاعي الأنطاكي 399 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/36
253	البضاعة لمن احب صلاة الجماعة	اليميني: محمد بن عبد الله بن اسعد بن محمد بن موسى 675 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/15
254	الطاعة في فضيلة الجماعة	ابن الساجي: أبو المحاسن محمد بن سعيد بن محمد النخجواني 732 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/24
255	رسالة في الربع الجماعة	محمود بن قاضي زاده المعروف بميرم جلي 931 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/165
256	إتحاف أهل الطاعة بفضيلة صلاة الجماعة	مشحم الكبير: محمد بن أحمد بن جار الله الصعدي 1181 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/123
257	تكرار صلاة الجماعة	الشيخ عاصم	Fihrisü Âli'l-Beyt 38/28
258	الترغيب في صلاة الجماعة	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 35/34
259	سؤال في صلاة الرجل في بيته بعد سماع النداء: هل تصح صلاته أم لا؟	مجهول	Fihrisü Âli'l-Beyt 70/24

K. Namazın Fazileti Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
260	فضائل الصلاة	الكماري: محمد بن الفضل 381 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/471
261	معدن المعاني مكتوبات الأعلام بفضل الصلاة والصيام	مجد الدين البغدادي: شرف بن المؤيد بن محمد بن أبي الفتح 616 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/217
262	تحصيل المرام في تفضيل الصلاة على الصيام	الحفار: محمد بن طلحة بن الحسن بن محمد 652 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/11 Keşfu'z-Zunûn 1/360
263	تحفة الصلاة Fârisî	الواعظ المحروي حسين بن علي البيهقي 910 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/168
264	حديقة الصلاة التي هي رئيس العبادات في شرح تلخيص الصلاة لابن كمال	كافي البسنوي حسن بن عبد الله الآقحصاري 1025 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/155
265	سلاح أهل الإيمان في محاربة الشیطان بالصلاة وتلاوة القرآن	المكناسي عبد الله بن عبد الرزاق المغربي 1027 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/246
266	لب النواة في حقيقة القيام إلى الصلاة	البوسنوي عبد الله عبيدي بن محمد البوسنوي الرومي 1054 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/248
267	شرح الصدور بالصلاة على الناصر المنصور	أحمد بن عبد الفتاح بن يوسف بن عمر المجيري 1181 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/96

268	روح الصلاة	طريقته امير: السيد مصطفى بن السيد عبد الله الرومي 1186 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/126
269	الانتباه في فضل الصلاة	الكردي المدني: الشيخ محمد بن سليمان 1194 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/126
270	زبدة الصلاة	عاكف الصوفي: عبد الله عاكف بن مرتضى ابن بركات الأرزن الرومي 1217 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/254
271	تحفة الصلاة منظومة	البرزنجي: السيد عبد الصمد بن حسن بن محمد بن علي 1220 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/303
272	زينة الصلاة	الشيخ جعفر بن الأسترابادي 1263 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/137
273	كشف الصلاة	شرف الأدرنه وي: الشيخ شرف الدين شعيب بن عبد الله 1329 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/219
274	Fârisî مفتاح الجنان في فضائل الصلاة	ضياء الدين صاحب المغني	Keşfu'z-Zunûn 2/1760

L. Terğîbü's-Salât Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
275	ترغيب الصلاة	الإمام أحمد البيهقي 384 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/400
276	ترغيب الصلاة	النحاشي: أحمد بن علي بن أحمد بن العباس بن محمد 450 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/41
277	ترغيب الصلاة ²⁴⁹	محمد بن أحمد الزاهد	Keşfu'z-Zunûn 1/399

²⁴⁹ Farsça olarak yazılan bu eser namaz ve abdestle ilgili her şeyi kapsar bir şekilde yazılmıştır.

M. Çeşitli Namazlar ve Hükümleri Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
278	كتاب النوافل	ابن الكلبي: أبو المنذر هشام بن أبي النصر محمد بن السائب 204 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/212
279	كتاب النوافل	ابن عدي الكوفي: أبو عبد الرحمن الهيثم 207 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/213
280	القول الفاصل بين ما يكره ويستحب من النوافل	الحندي: محمد بن أحمد الحندي المكي 920 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/68
281	أنيس الزاهد في النوافل	الشيخ جعفر بن الأسترابادي 1263 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/137
282	رسالة في جواز أداء النوافل بالجماعة	النوي أوحد الدين: عبد الأحد النووي ابن مصلح الدين مصطفى بن إسماعيل بن أبي البركات السيواسي 1263 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/257

1. Reğâib Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
283	ردّ الرسالة في صلاة الرغائب	عثمان بن عبد الرحمن بن عثمان ابن الصلاح أبي عمرو 643 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 69/16
284	صلاة الرغائب	عبد العزيز ابن عبد السلام 660 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 69/9
285	الغرائب في مجاورة أبطال صلاة الرغائب	الملطي سريحا بن محمد بن سريحا زين الدين المصري 788 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/201
286	تحفة الحبايب بالنهي عن صلاة الرغائب	قطب الدين محمد بن محمد الخيضر الشافعي مفتي الشام 894 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/365

287	ردع الراغب عن صلاة الرهايب ²⁵⁰	علي بن غانم المقدسي 1004 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/840
288	رسالة في الرهايب وعدم جوازها بالجماعة Fârisî	محمد بن مصطفى الشهرير بقاضي زاده 1044 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/868
289	صلاة الرهايب	أبو طالب المكي	Keşfu'z-Zunûn 2/1081
290	الرد الصائب على مصلى الرهايب	إبراهيم بن فتيان الحنفي المقدسي	Keşfu'z-Zunûn 1/837
291	منع صلاة الرهايب	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 25/185

2. Tesbih Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
292	فضل صلاة التساييح	السمعاني: عبد الكرم بن أبي بكر محمد بن المنصور ابن محمد بن عبد الجبار 562 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/322 Keşfu'z-Zunûn 2/1279
293	الترجيح لحديث صلاة التساييح	ابن ناصر الدين: محمد ن أبي بكر عبد الله بن محمد الحافظ 842 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/49
294	التصحيح لصلاة التساييح ²⁵¹	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/411
295	القول الجامع النجيح في أحكام	السقاف علوي بن السيد أحمد بن عبد الرحمن السقاف	Hediyetü'l-Ârifin

²⁵⁰ Kitabın ismi Hediyetü'l-Ârifin'de ردا عن الواغب عن الجمع في صلاة الرهايب olarak geçmektedir. 1/398

²⁵¹ Kitabın ismi Hediyetü'l-Ârifin'de التصحيح لصلاة التساييح olarak geçmektedir. 1/279

	صلاة التسايح	الشافعي 1080 هـ	1/352
296	منهاج التوضيح، لمسائل صلاة التسبيح فقه مالكي	الهاشمي بن محمد بن عبد الله السكوي 1170 هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 32/185
297	تُبَدَّه توضيح، في صلاة التسبيح	محمد عبد العظيم [المكي]	Fihristü Âli'l-Beyt 21/204
298	سؤال: هل تستحب صلاة التسبيح؟	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 70/27
299	رسالة في صلاة التسبيح	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 97/38

3. Duha Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
300	رسالة في صلاة الضحى	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfü'z-Zunûn 1/876

4. Teravîh Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
301	قيام شهر رمضان والاعتكاف	الطوطاقي: عبد الله بن فرج 386 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/233
302	كتاب التراويح	الصدر الشهيد: عمر بن برهان الدين الكبير عبد العزيز 536 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/415
303	كتاب التراويح	التمرتاشي: أحمد بن أبي ثابت إسماعيل بن محمد 601 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/46
304	كتاب الفضائل ²⁵²	الزاهدي: نجم الدين أبو لارجا مختار بن محمود 658 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1446 Hediyetü'l-Ârifin 2/415
305	نور المصاييح في صلاة التراويح ²⁵³	لشيخ تقي الدين علي بن عبد الكافي السبكي 756 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1983 Fihrisü Âli'l-Beyt 8/28
306	فتوى في صلاة التراويح	لشيخ تقي الدين علي بن عبد الكافي السبكي 756 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 115/30
307	المصاييح، في صلاة التراويح فقه شافعي	جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي 911 هـ	Keşfu'z-Zunûn 2/1702 Fihrisü Âli'l-Beyt 169/10
308	صلاة التراويح (رسالة في) فقه شافعي ²⁵⁴	عبد الرحمن بن عبد الكريم بن إبراهيم ابن زياد (أبو الضياء) 975 هـ	Fihrisü Âli'l-Beyt 37/97 Hediyetü'l-Ârifin 1/288

²⁵² İkinci kitabı gece ve özellikle teravîh namazı hakkındadır.

²⁵³ Fihris-ü âli Beyt'te eserin ismi "İşrâku'l-Mesâbih" diye geçmektedir.

²⁵⁴ Hediyetü'l-Ârifin'de eserin ismi İkametü'l-Burhân alâ Kemmiyeti't-Terâvîh diye geçmektedir.

5. İstihâre Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
309	كتاب الاستخارة	العياشي: محمد بن مسعود بن محمد 320 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/460
310	-رسالة -شرح الاستخارة	الشيخ الأكبر: محمد بن علي بن محمد بن أحمد محيي الدين أبو عبد الله المعروف بابن عربي 638 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/5-6
311	رسالة في الاستخارة	محمد بن محمود المغلوي الوفائي 940 هـ	Keşfu'z-Zunûn 1/844
312	الأسفار عن أصل استخارة أعمال الليل والنهار	الكوراني: إبراهيم بن الحسن الكوراني الشهرزوري 1101 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/844
313	مفاتيح الغيب في الإستخارات	مجلسي الأصبهاني: محمد باقر بن محمد تقي بن مقصود 1111 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 2/108
314	كتاب الاستخارة والاستشارة	قرة العين: زين تاج بنت ملا صالح القزويني 1264 هـ	Hediyetü'l-Ârifin 1/195
315	صلاة الاستخارة	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 97/36

6. Kandil Gecelerinde Namaz Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
316	صلاة الرغائب والبراءة وصلاة القدر	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 96/10

7. Kûsûf ve Husûf Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
317	صلاة الكسوف والخسوف على المذهب الشافعي	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 96/13

8. İstiskâ Namazı Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
318	منظومة في صلاة الاستسقاء	مختار بن أحمد بن أبي بكر [الكنتي] 1226هـ	Fihristü Âli'l-Beyt 4/185
319	صلاة الاستسقاء	مجهول	Fihristü Âli'l-Beyt 97/36

9. Salâtü'l-Havf Konulu Eserler

NO	ESER ADI	MÜELLİFİ	ESERİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NOSU
320	بيان أحكام مشروعية الجهاد وأحكام صلاة الخوف إذا تراءد	محمد بن محمد إديلي	Fihrisü Âli'l-Beyt 28/16

SONUÇ

Osmanlı devletinin en parlak zamanında askerî, siyâsî, idârî ve dinî alanda birçok görevi başarıyla yürütmüş olan Kemalpaşazâde; yazdığı eserleri ve yetiştirdiği önemli talebeleriyle yaşadığı döneme ve sonrasına büyük etkileri olan, büyük bir İslam âlimidir. İçinde bulunulan durumu çok iyi okuyabilen, ileri görüşlü, hızlı karar verebilen bir kişiliğe sahiptir. Askerî alt yapıdan gelmesi, kendisini emsalleri arasında cesur kişiliği ile ön plana çıkarmıştır. Her yönü ile çok güçlü bir ilmî alt yapıya sahiptir.

Osmanlı devletinin tercîhine uygun olarak, Hanefî-Mâturidî ekole göre yetişmesi ve bu mezheplerin ilerlemesi için her türlü gayreti göstermesiyle beraber, gerektiğinde Eşarî ve diğer ehlisünnet mezheplerden de istifade etmiştir. Siyâsî yapıyla arasını iyi tutmuş, onlara yardımcı olmuş, bu sebeple kendisine Yavuz Sultan Selim Han tarafından vefatından sonra, oğlu Kânunî Sultan Süleyman Han'a yardımcı olması vasiyet edilmiştir. Yavuz Sultan Selim Han döneminde Şîr-Kızılbashlık ve Memlûkler ile ilgili vermiş olduğu fetvâlar ve bulduğu çözümler devletin siyâsî hayâtını yönlendirmesi açısından önemlidir.

Her alanda eser verebilen birisi olması sebebiyle İmam Süyûtî ile karşılaştırılmıştır. Eserlerin sayısı hakkında iki yüz den dört yüz'e kadar çeşitli rakamlar telaffuz edilmektedir. Bizim incelememize göre dört yüz civarındadır. Eserlerinin bazıları, hacimli olsa da geneli: o günün ihtiyaçlarına uygun olarak risâle ve makâle formatında yazılmıştır. En parlak dönemde olması, birçok problem ile karşı karşıya kalmasına ve bu problemlere uygun eserler vermesine sebep olmuştur.

Eserlerinde sade ve anlaşılır bir dil kullanmış, Sünnîliği ön plana çıkarmış, tasavvufu tavsiye etmekle beraber, raks, semâ, devrân gibi şeylerle dînî istismâr etmek isteyenleri sert bir şekilde eleştirmiştir. O her yönüyle İslâm düşüncesini etkilemiş ve renklendirmiş bir şahsiyettir. Bulduğu dönemin özelliği olan şerh ve haşiye geleneğine uymuş, özgün eserler ile beraber bu türde de eserler vermiştir.

Fıkıhçı olarak ise günün ihtiyaçlarına uygun çözümler üretmiş, çetrefilli olarak görülen meselelerde cesur fetvalar vermiş, devletin ve milletin bekasına yönelik fetvalarda tereddüt göstermemiş, İslam'a zarar verecek her türlü oluşumun karşısında olmuştur. Fetvalarında ilk olarak, Hanefî Mezhebi'nin ercah kabul edilen görüşlerini, daha sonra ise sırası ile diğer görüşleri ve gerektiğinde hîle-i şer'iyye'yi kullanmıştır. Hanefî mezhebinde bulamadığı çözümler için ise diğer mezheplere başvurmuştur. Hadisler konusunda kaynaksız olan kullanımlarından dolayı eleştirilmiş ancak o bunları terğîb ve terhîb kapsamında yaptığını beyan etmiştir.

Taklit döneminin genel özelliklerini kendisinde bulundurmakla beraber fikhin güncellenmesinde önemli katkıları olmuş, onun döneminde Osmanlı hukuk sistemi statiklikten kurtulup dinamik bir kimliğe bürünmüştür. Yapmış olduğu fukahâ tasnifi büyük yankı uyandırmıştır. Müftiyü's-sekaleyn ve Şemseddîn denildiği gibi bazı fetvalarından dolayı zındıklık ve bidatçilikle isimlendirildiği de olmuştur.

Tahkîk için seçtiğimiz eser de Kemalpaşazâde'nin fikhî yönünü gösterebilecek olan bir eserdir. Kendisi önce Şurûtu's-salât isimli risâleyi daha sonra ise artan rağbetten dolayı ona şerh olarak *Safvetü'l-menkûlât*'ı yazdığını beyan eder. Risale namazın mukaddimâtı, farz (şart ve rükün), vâcip, sünnet, müstehap ve mekruh gibi hükümleri ile mezhepler arasında namazla ilgili ihtilaf sebebi olmuş konuları son derece sade ve anlaşılır bir dil ve üslup ile anlatır. Metin aralarında ayet, hadis ve bazı kaynaklara atıfta bulunulur. Bu risalenin tespitli yüzlerce nüshâsının olması, Osmanlı coğrafyasında ne kadar değer verildiğinin bir göstergesidir. Bir başucu kitabı niteliğinde olduğunu gösterir. Biz kendisine en yakın tarihli olarak seçtiğimiz dört nüshayı tahkîkimiz için kullandık ve risalenin neşre hazır hale gelmesini sağladık.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız özellikleri ile Kemalpaşazâde ve eseri hakkında yaptığımız çalışma sonucunda oluşan kanâat ve önerilerimizi ilim dünyasıyla paylaşmak istiyoruz:

Öncelikle bir toplumun sosyal ve kültürel mirasını incelemek istediğimizde olayları ve kişileri o günün şart ve süreçlerine göre değerlendirmek gerekir. Bugünkü

şartlara göre ele alırsak bazı haksızlıklarda bulunmak kaçınılmaz olur. Şerh ve Haşiye geleneğini eleştirenlerin buna göre düşünmesi gerekmektedir.

Geçmişin değerlendirilmesinde yazma eserler, çok önemli bir yere sahiptir. Toplumlara ait kültürlerin ortaya çıkarılmasında; yazma eserlerin rolü çok büyüktür. Bu sebeple ilim dünyasının bu konuya daha fazla rağbet göstermesi gerekmektedir. Çeşitli yerlerdeki yazma eserlerin gün yüzüne çıkartılması teşvik edilmelidir.

Yazma eserlerin ortaya çıkarılması için tahkik merkezlerinin ve tahkik için komisyonların kurulup bu işin sistematik bir şekle dönüştürülmesi ve hatta devlet tarafından desteklenmesi gerekmektedir.

Kemalpaşazâde hakkında çok fazla çalışma olduğu, buna rağmen eserlerinin birçoğunun yazma olarak kaldığı bilinmektedir. Yapılan çalışmalarında daha çok yüzeysel kaldığı ve müellifi her yönüyle yansıtmadığı görülmektedir. Bu eserlerinin derinlemesine ve tahkikli olarak neşredilmesi ve ilim dünyamıza kazandırılması gerekmektedir. Onunla ilgili gurup çalışmaları yapılmalıdır.

Yaptığımız bu vb. çalışmalar, düşünce mirasımızın ortaya çıkması adına küçük de olsa önemli bir adım, güzel bir gelişme ve ilim dünyamız için bir katkıdır.

Böyle çalışmaların yapılması çalışmayı yapan adına yabancı bir dildeki eseri incelerken dil adına önemli artılar kazanması, akademik bir disiplin içerisinde çalışması, yazma eserlere âşinâlık kazandırması ve ona önemli katkılar sağlaması açısından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA

- AÇIKGÖZ, Namık, “Riyâzî”, *DİA*, 35/144.
- AKDAĞ, Mustafa, “*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Halkası; “Celali İsyanları”*”, Ankara, Bilgi yayın evi, 1975.
- AKPINAR, Turgut, “Hüseyin Hüsâmeddin Yaşar”, *DİA*, 18/551-552.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Çaylak Tevfik”, *DİA*, 8/240-244.
- _____, “Ahdî”, *DİA*, 1/509-514.
- _____, “Fâik Reşâd”, *DİA*, 12/103-109.
- AKSU, Hüsamettin, “Hurufilik”, *DİA*, 18/408-412.
- AKTEPE, Münir, “Çandarlı İbrâhim Paşa”, *DİA*, 8/212-21.
- ALAK, Musa, “*Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-miftâh Adlı eserinin tahkik ve tahlili*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- ARUÇI, Muhammed, “Hasan Kâfi Akhisârî”, *DİA*, 16/326.
- ATSIZ, Nihal, “*Kemâlpaşa-oğlu'nun Eserleri*”, Şarkiyat Mecmuası, sayı: 7, 1972.
- AYDIN, Bilgin, “Salnâme”, *DİA*, 36/51-54.
- BABİNGER Franz-KÖPRÜLÜ, Fuad, “*Anadolu'da İslâmiyet*”, haz. Mehmet Kanar, İstanbul 1996.
- BAHCIVAN, Seyit, “*Şeyhü'l-İslam İbn-i Kemâlpaşa'nın Vasiyetnâmesi*”, Marife, Yıl: 1, sayı: 2, s. 209-214.
- _____, “*Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l-i'tikâdiyye*”, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005, s. 79-174.
- BALTACI, Cahid, “*XV. ve XVI. Asırda Osmanlı Medreseler*”, İstanbul, İrfan Matbaası. 1976.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, 1999, “*İbrahim Efendi Peçevî, Peçevi Tarihi*” 2 Cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- BAYRAKTAR, Nail. “*Yazma Kitapların Güvenliği*” Bildiriler/Yayına Hazırlayan: Doğan Atılgan, Fahrettin Özdemirci, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1990.
- BURSALI, Mehmed Tâhir, “*Osmanlı Müellifleri*”, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333,
- CANIM, Rıdvan, “*Latîfî Tezkiretü’ş-şuarâ ve Tabsıratü’n-nuzamâ (İnceleme-Metin)*”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- CELÂLZÂDE, Mustafa, “*Selim-nâme*”, Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, İstanbul, MEB, 1997.
- CEMİL b. Mustafâ el-Azm’in (Cemil el Azm Bey), “*Ukûdu’l-cevher fî teracîmi men lehüm hamsüne tasnîfen fe mietün fe ekser*” Beyrut, 1326 -1908.
- COLİN İmber, “*Şeriattan Kanuna: Ebussuûd ve Osmanlı’da İslâmi Hukuk*”, Çev. Murtazâ Bedir, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004.
- CUPER, Jessica- CUPER, Adam, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Adres Yayınları, 2016, Ankara.
- CÜNDİOĞLU, Dücane, *Keşf’i Kadim / İmam Gazali’ye Dâir*, Gelenek Yayınları, 2004.
- ÇELEBİ, İlyas, “Kemâlpaşazade: Kelama dair görüşleri”, *DİA*, 15/242-243.
- ÇEVİK, Mümin, “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*”, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 2012.
- DALKIRAN, Sayın, “*İbn-i Kemâl ve Düşünce Tarihimiz*”, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV) Yay., İst., 1997.
- DEDEYEV, Bilal, “Safavî Tarîkatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy, 1-5, 2008.
- _____, “Safevî Tarîkatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy, 1-5, 2008.
- DÜZENLİ, Pehlül, “*Osmanlı Hukukçusu Ebussuûd Efendi ve Fetvaları*”, yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007.

el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabiyyi'l-islâmî el-Mahtût el-fikhu ve Usûlüh, I-XII, Amman 2003.

EMECEN, Feridun, "Osmanlılar-Siyasi Tarih", *DİA*, 2007, 33/487-496.

ER, Rahmi, "Risâle", *DİA*, 35/112-113.

EVLİYA Çelebi *Seyahatnâmesi Kitap I.* (yayıma hazırlayanlar Prof. Dr. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı). İstanbul: YKY, 2006, 3/250-51.

EYİCE, Semavi, "Hüseyin Ayvansarâyî", *DİA*, 18/528-530.

FAZLIOĞLU, İhsan, "Osmanlılar", *DİA*, 33/549-556.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "*Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*", Ankara, 1980.

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Kâtib Çelebi", *DİA*, 25/36-40.

_____ -ÖZEN, Şükrü, "*Molla Lutfî*", *DİA*, 30, 255- 258.

GÖNÜL, Behçet, "İstanbul Kütüphanelerinde eş-Şakâ'ik en-Nu'mâniye Tercüme ve Zeyilleri", *Türkiyât Mecmûası*, İstanbul, 1945.

GÜNEY, Necmeddin, Kudûrî'nin "*Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*" adlı eserinin 'siyer' bölümünün edisyon kritiği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Konya, 2006, s. 3.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, "Berâat-i istihlâl", *DİA*, 5/470.

HAMİD Vehbî, "*Meşâhîr-i İslâm*", 1301/1884, İstanbul: Mihran Matbaası, I-IV, s. 1/5.

HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, 1993.

HATİPOĞLU, İbrahim, "Mehmet Tahir, Bursalı", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2 Cild., Yapı Kredi yay. İstanbul, 1999.

İBN-İ ÂBİDÎN, Muhammed Emin, 1992, "*Reddu'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtâr*", (Tercüme eden: Ahmet Davutoğlu), İstanbul: Şamil Yayınevi.

İBN-İ HALDUN, Abdurrahman, "*Mukaddimet-ü İbn-i Haldun*", Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

İBN-İ KEMÂL, “*Resâili İbn-i Kemâl*”, Nâşir: Ahmet Cevdet Paşa, Cem ve tashih: Ahmed Râmiz eş-Şehrî, İkdâm Matbaası 1316, İstanbul.

İBN-İ KUTLUBOĞA, Ebü'l-Fedâ Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, Dımaşk,1992.

İLGÜREL, Sevim, “Hibrî, Abdurrahman Efendi “, *DİA*, 17/426-428.

İNANIR, Ahmet, “*İbn-i Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.

İPEKTEN, Haluk, “Atâî, Nev'îzâde”, *DİA*, 4/42.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Tâcü't-tevârîh”, *DİA*, 39/358.

_____, “Mülazemet”, *DİA*, 31/537.

_____, “İlmiyye Sâlnâmesi”, *DİA*, 22/145-146.

İSEN, Mustafa, “*Sehi Bey Tezkiresi Heşt Behişt*”, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1998, s. 3.

_____, “Beyânî”, *DİA*, 6/32.

_____, “Kınalızâde Hasan Çelebi”, *DİA*, 25/417.

İZGİ, Cevat, “Necmüddîn el-Gazzî”, *DİA*, 32/498.

KALAYCI, Mehmet, “Kemâlpâşâzâde'nin Eş'arîlik-Mâturîdilik İhtilafı Konusundaki Risâlesi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’, 2012.

KARA, İsmail, “Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan; Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, İstanbul, 2010.

KARACA, Mustafa, 2012, “*ez-Zâhidî'nin el-Müctebâ Adlı Eserinin Kitabü'n-Nikâh Bölümünün Edisyon Kritiği ve Değerlendirmesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, s. 16.

_____, “*ez-Zâhidî'nin el-Müctebâ Adlı Eserinin Tahkîki*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2015. s. 2.

KÂTİP Çelebi, Hacı Halife (Kalfa) Mustafa b. Abdullâh el-Kastamonî, 1941, “*Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*” (İzâhu'l-meknûn ve Hediyetü'l-ârifîn ile birlikte), 1-6, nşr. Ord. Prof. Dr. M.

Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası. 2/1098.

KAYA, Nevzat, “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, *DİA*, 24/381-383.

KARABULUT, Ali Rıza, *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El yazması Eserler Ansiklopedisi*, Mektebe Yayınları, 1995.

KAYA, Eyüp Said, “Zahiru’r-rivâye”, *DİA*, 44/101-102.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, Mu’cemu’l-müellifin: Terâcim-u musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye, Beyrut.

KELPETİN, Hatice “İlmihal”, *DİA*, 22/139-141.

KESKİNEL, Berk, “Türkiye’de Yazma Eser Kütüphanelerinin Önemi ve Toplumsal Farkındalık Düzeyleri Bağlamında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinin İncelenmesi” (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), İstanbul, 2012, s. 8.

KILIÇ, Filiz, *Âşık Çelebi, Meşâi’rü’ş-suarâ (İnceleme-Metin)*, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010, s. 764.

KILIÇ, Hulusi, “Bağdâtlı İsmâil Paşa”, *DİA*, 4/447-448.

KILIÇ, Mustafa, “İbn-i Kemâl’in Mısır Fethine Dair Bir Risâle-i Acîbesi”, *Diyanet Dergisi*, 1990, Ankara,

KIZILCIK, Abdullah, “Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb İbn-ü’l-İmâd el-Hanbelî”, *Şarkiyat mecmuası: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Şarkiyat Enstitüsü*, 2011.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, “Osmanlı Devletinin Şah İsmail’in Anadolu’yu Şifileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, *Osmanlı 1*, Ankara, 1999.

LEKESİZ, M. Hulusi, “Osmanlı İlmi Zihniyeti, Teşekkülü, Gelişmesi ve Gerilemesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Türk Yurdu Dergisi*, 11/49, Ankara, 1991

LEKNEVÎ, Muhammed Abdulhayy b. Muhammed, 1998, “*el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*”, Beyrut: Dâru’l-Erkam.

MEHMED Süreyyâ, 1308, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 5 Cild.

- MUALLİM Nâcî, “*Esâmî*”, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, s. 2.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “*Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*”, Timaş Yayınları, 2016.
- _____ “*Osmanlı İmparatorluğu da Marjinal Sufilik: Kalenderiler*”, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- _____ “Anadolu”, *DİA*, 3/110-116.
- _____ ”İslam Tasavvuf ve Tarikatlar Sosyal Tarih Perspektifinden Bakış”, *www. Tasavvuf. org.* 10.05.2017.
- ÖGE, Ali, *Şeyhü'l-islâm İbn-i Kemâl'in Sünnîlik anlayışı*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya, 2010.
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlılar-Sosyal Hayat”, *DİA*, 33/532-538.
- ÖZ, Mustafa, “Dâî” maddesi, *DİA*, 8/420-421.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Mehmed Çelebi, Ramazanzâde”, *DİA*, 28/450.
- ÖZCAN, Tahsin, “Nâtîf”, *DİA*, 32/438-439
- ÖZEN, Şükrü, “*Kemalpaşazâde*”., *DİA*, 25/241.
- _____ , “Zâhid”, *DİA*, 44/81-85.
- ÖZEL, Ahmet, “Bezzâzî”, *DİA*, 6/113-114.
- ÖZER, Salim, “*İbn-i Kemâl'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risâleleri*”¹, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991.
- ÖZTUNA, Yılmaz, “*Yavuz Sultan Selim*”, İstanbul Bâbiâli Kültür Yayınları, 2006.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, “*Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*”, İstanbul, MEB. Yayınları, 1971, 3/213- 214.
- SÂMÎ es-Sakkâr, “Muîd”, *DİA*, 2006, 31/86-87
- SARAÇ, M. Ali Yekta, “*Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*”, Şule yayınları, İstanbul 1999.

- SARIKAYA, Muammer, “*Kemâl Paşa-zâde’nin yabancı kelimelerin Arapçalaştırılması ve dil hataları konusunda izlediği yöntem*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004.
- SÖZEN, Kemâl, “*İbn-i Kemâl’de Metafizik*”, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001.
- SCHMİDT, Jan, “Kühü’l-ahbâr”, *DİA*, 2002, 26/555.
- ŞEMSEDDİN Sâmi, “*Kâmûsü’l-a’lâm*”, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314, 5 Cild.
- ŞEYHÜ’L-İSLÂM İbn-i Kemâl Sempozyumu (nşr. S.Hayri Bolay ve diğ.), Ankara, 1989, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- TANSEL, Selahattin, “*Yavuz Sultan Selim*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ebü’l-Hayr İsmâuddîn Ahmed Efendi (v. 968/1561), eş-*Şekâiku’n-nu’mâniyye fî ‘Ulemâi’d-devleti’l-osmâniyye (Şekâik)*, (nşr. Ahmed Subhi Furat), 1985, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- TOPAL, Seyit Ali, “*Celalzâde Salih Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri*”, *Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, Ekim, 2011, s. 120.
- TURAN, Şerafettin, “*Kemalpaşazâde*”, *DİA*, 25/239.
- _____, *İbn-i Kemâl, Tevârih-i Âl-i Osman 7. Defter*, Ankara, 1991.
- UÇMAN, Abdullah, “Muallim Naci”, *DİA*, 30/315-317.
- _____, “Şemseddin Sami”, *DİA*, 38/519-523.
- UĞUR, Ahmet, “*Yavuz Sultan Selim*”, Kayseri Erciyes Üniv. Sos. Bil. Yay., 1989
- UZUN, Mustafa. “Mecmûa”, *DİA*, 28/365-368.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*Osmanlı Tarihi*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa, “*Burhânüddîn (Burhânü’ş-Şerîa) el-Buhârî*”, *DİA*, 6/435-437

ÜZÜM, İlyas, “*Hatibzâde Muhyiddin Efendi*”, *DİA*, 16/463-464.

_____, “Molla Kâbız”, *DİA*, 30/254-255.

VELİKÂHYAOĞLU, Nazif, “Anadolunun İskâmı ve İslamlaşmasında Dervişlerin Rolü”, <http://Anadolu tarihi>, 11.06.2017.

YALTKAYA, M. Şerafeddin, “Bedreddin Simâvi”, *İA*, 2/444-445.

YAMAN, Ahmet, *Fetva Usulü ve Adabı*, İstanbul, 2017.

YAŞAR, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Amasya Belediyesi Yay., 1986.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, *DİA*, 40/151-152.

YAVUZ, Salih Sabri, “*Kestel*”, *DİA*, 27/314.

YILMAZ, Ahmet, “Müstakimzâde Süleyman Sadeddin”, *DİA*, 32/113-115.

YİĞİT, İsmail, “Memlükler”, *DİA*, 29/90-97.

YÜCEL, Ahmet, “*Silsiletü’z-zeheb*”, *DİA*, 37/209.

ZİRİKLÎ, Hayruddin (1396/1976), *el-A’lâm: Kamusu Terâcim*, 8 Cild, 1959, Kâhire.

İnternet Adresleri

- <http://www.haberler.com> › Güncel › Haber. (Erişim Tarihi: 05.09.2016)
- <https://tez.yok.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 06.05.2016)
- <https://tr.wikipedia.org>, (Erişim Tarihi: 05.09.2016)
- <https://www.yazmalar.gov.tr/> Erişim Tarihi: 30.03.2016.
- <http://Anadolu tarihi>, / Erişim Tarihi: 11.06.2017.
- [http://www.Tasavvuf.org./](http://www.Tasavvuf.org/), Erişim Tarihi: 10.05.2017

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Mustafa TOPCU	İmza:	
Doğum Yeri:	Ermenek		
Doğum Tarihi:	02.04.1980		
Medeni Durumu:	Evli		

Öğrenim Durumu

Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Başyayla İlkokulu		Başyayla	1992
Ortaöğretim	Açıköğretim O.O.		Ankara	2002
Lise	Açıköğretim Lisesi		Ankara	2005
Lisans	Ankara Üniv.	İlahiyat	Ankara	2009
Yüksek Lisans				

Becerileri	Arapça, Osmanlıca, Arapça Hat
İlgi Alanları:	Arapça, Osmanlıca, Arapça Hat, Tahkîk, Fıkıh, Tefsir, Kıraat
İş Deneyimi:	Diyanet İşleri Başkanlığı İmam Hatip ve Vaizlik
Aldığı Ödüller:	
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Prof. Dr. Orhan ÇEKER Yrd. Doc. Dr. Necmeddin GÜNEY
E-posta	Mahtop_70@hotmail.com
Tel:	0 507 577 22 66
Adres	Hüsamettin Çelebi Mahallesi Çevre Sokak Lale Sitesi No:4/2 Selçuklu / KONYA

جامعة نجم الدين أربكان

معهد العلوم الاجتماعية

كتاب

صفوة المنقولات

في شرح شروط الصلاة

للإمام العلامة كمال باشازاده شمس الدين أحمد بن سليمان بن كمال (١٧٣ هـ).
(دراسة وتحقيق)

رسالة مقدمة لنيل درجة الماجستير في الفقه الإسلامي

إعداد الطالب

مصطفى طويجي

إشراف

الأستاذ المساعد نجم الدين كوني

١٤٣٩ هـ - ٢٠١٧ م.

فهرست الكتاب

كتاب الصلاة

١ كتاب الصلاة
٢ باب شروط الصلاة
٢ فصل في الوضوء
٣ فصل في التيمم
٤ فصل في نية التيمم
٥ فصل في شروط التيمم
٥ فصل في طهارة الثوب
٧ فصل في طهارة المكان
٨ فصل في طهارة البدن
٨ فصل في ستر العورة
١٠ فصل في استقبال القبلة
١٢ فصل في النية
١٣ فصل في معرفة الأوقات
١٥ باب أركان الصلاة
١٥ فصل في تكبيرة الإفتتاح
١٦ فصل في القيام
١٧ فصل في قراءة القرآن
١٨ فصل في الركوع
١٩ فصل في السجدة

٢٠	فصل في القعدة الأخيرة.....
٢١	باب ما يجب في الصلاة.....
٢١	فصل في تعيين قراءة الفاتحة.....
٢٢	فصل في القعدة الأولى.....
٢٣	فصل في قراءة التشهد.....
٢٤	فصل في جهر القراءة.....
٢٤	فصل في مخافة القرآن.....
٢٥	فصل في قراءة القنوت.....
٢٦	فصل في تعديل الأركان.....
٢٧	باب سنن الصلاة.....
٢٨	فصل في رفع اليدين.....
٢٩	فصل في وضع يده اليمنى على اليسرى.....
٢٩	فصل في الثناء لله تعالى.....
٣٠	فصل في التعوذ.....
٣٠	فصل في التسمية.....
٣٠	فصل في التأمين والتسميع والتحميد.....
٣٢	فصل في تسيحات الركوع وتسيحات السجود.....
٣٢	فصل في قراءة التشهد في القعدة الأولى.....
٣٣	فصل في قراءة الفاتحة في الركعتين الأخيرين.....
٣٣	فصل في التكبيرات.....
٣٣	فصل في التسليم والصلاة.....
35	باب ما يستحب في الصلاة.....
٤٠	باب ما يكره في الصلاة.....
٤٣	باب ما يفسد في الصلاة.....

كتاب الوضوء

٤٩.....	كتاب الوضوء
٤٩.....	باب فرائض الوضوء
٥١.....	باب سنن الوضوء
٥٥.....	باب ما يستحب في الوضوء
٥٧.....	باب آداب الوضوء
٥٩.....	باب نوافل الوضوء
٦٢.....	باب كراهة الوضوء
٦٣.....	باب مناهي الوضوء
٦٥.....	باب نواقض الوضوء

كتاب الغسل

٦٨.....	كتاب الغسل
٦٨.....	باب فرائض الغسل
٦٩.....	باب سنن الغسل
٧١.....	باب المعاني الموجبة للغسل
٧٣.....	باب الغسل المستنون
٧٥.....	مصادر
٧٨.....	الأحاديث في الرسالة

[١/ب] هذا كتاب منقولات

كتاب الصلاة

الحمد لله الذي أنزل القرآن^١ وجعل العبادة سبباً لفلاح الإنسان، والصلاة والسلام^٢ على سيدنا

محمد وآله وأصحابه الذين اتبعوا بأحكام القرآن.

١ كان يوجد في هامش نسخة ق هذه الأحاديث، من أجل ذلك زيد: [١/أ] الحمد لله، رجل احتلم بالليل ولم ينزل، فلما طلعت الشمس نزل المني، وجب عليه الغسل وليس عليه إعادة الفجر، قاضي خان. قال النبي عليه السلام: « الطهارة مفتاح الصلاة والصلاة مفتاح الإيمان والإيمان مفتاح الجنة والجنة مفتاح المؤمنين » رواه الترمذي في (سنن الترمذي) (١٠/١ ، رقم ٤)، بلفظ "مفتاح الجنة الصلاة ومفتاح الصلاة مفتاح الإيمان والإيمان مفتاح الجنة والجنة مفتاح المؤمنين" رواه البيهقي في (الشعب) ٤/ ٢٣٩ برقم (٢٤٥٦)، بلفظ "مفتاح الصلاة الوضوء، ومفتاح الجنة الصلاة" قال البيهقي رضي الله عنه: " هذا الحديث بما فات يونس بن حبيب، عن أبي داود الطيالسي، فرواه عن رجل، عن أبي داود" قال النبي عليه السلام: « من رفع رأسه في الصلاة قبل الإمام يجعل الله رأسه يوم القيامة كراس الخنزير » رواه البخاري في (تاب إثم من رفع رأسه قبل الإمام) (١٤٠/١ ، رقم ٦٩١) ، بلفظ "أما يخشى أحدكم أو لا يخشى أحدكم إذا رفع رأسه قبل الإمام أن يجعل الله رأسه رأس خنزير أو يجعل الله صورته صورة خنزير" قال عليه السلام: « إن في بدن آدم تسعة الموان، أي نوع من النار، أوفها نار الشهوة، فنار الحرص، فنار اللسان، فنار البطن، فنار النظر، فنار الجهل، فنار الغفلة، فنار المعصية، فنار الفرج، و أما نار الشهوة لا تقطع إلا بقلة الأكل وكثرة الصوم، و نار الحرص لا تقطع إلا بذكر الآخرة و نار اللسان لا تقطع إلا بذكر الله و نار البطن لا تقطع إلا بأكل الحلال و نار النظر لا تقطع إلا بالتفكير و نار الجهل لا تقطع إلا بسماع العلم و نار الغفلة لا تقطع إلا بذكر العذاب و نار المعصية لا تقطع إلا بالتوبة و نار الفرج لا تقطع إلا بزواج الحلال. » قال النبي عليه السلام: « من ترك الصلاة متعمداً فقد كفر » رواه البيهقي (السنن الكبرى) (٣٠٤/٧، رقم ١٥١٧٤) ، بلفظ " من ترك الصلاة متعمداً فقد برئت منه ذمته الله" . رواه الطبراني في الأوسط (٣٤٣/٣ ، رقم ٣٣٤٨) ، بلفظ "من ترك الصلاة متعمداً فقد كفر جهاراً" . رواه أبو نعيم في الحلية (٢٥٤/٧) ، بلفظ "من ترك الصلاة متعمداً كتب اسمه على باب النار من يدخلها".

قال النبي عليه السلام: « من كان في قلبه غير الله، فخصمه في الدارين الله. » رواه البيهقي في (الشعب) ٩/ ١٩٠ برقم (٦٤٨٦)، بلفظ " لَوْ أَنَّ عَبْدًا آتَى بِإِفْتِقَارِ آدَمَ، وَرُغِدِ عَيْسَى، وَجَهْدِ أَيُّوبَ، وَطَاعَةِ يُحْيَى، وَإِسْتِقَامَةِ إِدْرِيسَ، وَوُدِّ الْحَلِيلِ، وَخُلُقِ الْحَبِيبِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، وَكَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ لِغَيْرِ اللَّهِ، فَلَيْسَ لَهُ فِيهِ حَاجَةٌ " قال النبي عليه السلام: « عز الدنيا بالمال و عز الآخرة بالأعمال. »

وقال النبي عليه السلام: «من صلى علي مرة لم يبق ذنوبه ذرة، مسألة «من شتم مؤمناً فقد كفر لأن النعم والأنف موضع القرآن. »

٢ ن، ق : نزل الفرقان

٣ ن، ق : + والسلام

٤ ن، ق : + سيدنا

وبعد فلمّا رأيت هذا المختصر متداولًا بين الطالبين، ولم يكن له شرحًا وافيًا، فشرحتَه بقدر

الإمكان بعون الله الملك المتّان.

وسمّيته: "صفوة المنقولات في شرح شروط الصلاة" وأسأل الله تعالى أن يجعله خالصًا لوجهه

الكريم، و مكفّرًا لذنوبي^٦ بفضلته وكرمه، وهو المعين على كلّ المراد^٧، وإليه المرجع والمعاد.

باب شروط الصلاة

قال المصنف رحمة الله عليه^٨: باب شروط الصلاة، وهي أي شروط الصلاة ثمانية.

فصل في الوضوء

الأول من شروط الصلاة الوضوء بالضمّ، وهو لغة: النظافة^٩ وشرعًا: غسل الوجه واليدين والرجلين

ومسح رُبعِ الرأس، والوضوء^{١٠} بالفتح، "الماء الذي يتوضأ به بالماء المطلق."

وهو ما يسمّى في العرف ماءً من غير حاجة إلى ذكر قيد كماء السماء وماء الأنهار وماء البحار

وماء العيون وماء الآبار.^{١١}

٥ ك : سبب

٦ ك : لذنوبه

٧ ك : - مراد

٨ ق، ك: + رحمه

٩ الطهارة لغة: النظافة. وشرعًا: النظافة عن النجاسة: حقيقية كانت وهي الخبث، أو حكمية وهي الحدث. وتنقسم بالإعتبار الثاني إلى الكبرى وإسمها الخاص الغسل، والموجب له الحدث الأكبر، وإلى الصغرى وإسمها الخاص الوضوء، والموجب له الحدث الأصغر. وبقي نوع آخر - وهو التيمم - فإنه طهارة حكمية يخلفهما معًا ويخلف كل منهما منفردًا عن الآخر. (اللباب في شرح الكتاب ٦/١)

١٠ ي : - الوضوء

١١ الوضوء بالفتح ما يتوضأ به. وقيل : يتعين الضم لأن البركة ونيل الثواب إنما يحصل بالفعل لا بنفس المأكول. (فتح القدير ٤/٤٢٦)

وتزول النجاسة بالماء المطلق حقيقة كانت أو حكمية، وقوله "المطلق" إحتراز عن الماء المقيد؛ لأنه لا تجوز طهارة النجاسة الحكمية بالماء المقيد، وهو ما يحتاج في تعريف ذاته إلى قيد زائد على^{١٢} لفظ الماء كماء الثمار وماء البطيخ وماء البقلاء.

وتجوز^{١٣} إزالة النجاسة الحقيقية من الثوب والبدن بالماء المقيد، بشرط أن ينعصر بالعصر كماء الثمار والأزهار، وتجوز^{١٤} أيضاً طهارة النجاسة الحقيقية والحكمية بماء خالطه شيء طاهر كالصّابون والرّعفزان، فغيّر أحد أوصافه بشرط أن يكون الغلبة للماء من حيث الأجزاء بأن يكون أجزاء الماء أكثر من أجزاء المخالط.^{١٥}

فصل في التيمّم

والتيمّم وهو في اللغة: القصد، وفي الشريعة: استعمال الصعيد بقصد التطهير على وجه مخصوص

لقوله ﷺ: «التيمّم ضربتان ضربة للوجه^{١٦} وضربة للذراعين^{١٧}»

وصورته أن يضرب يديه على الأرض أو على ما هو من جنس الأرض^{١٨} فينفضهما، ويمسح بهما

وجهه، ثم يضرب ضربة أخرى، ويمسح اليمنى باليسرى واليسرى باليمنى. يبدأ من رؤس الأصابع وينتهي إلى

المرفقين، والاستيعاب بالمسح في التيمّم واجب في **ظاهر^{١٩} الرواية^{٢٠}**.

١٢ الماء المطلق: وهو الذي تتسارع أفهام الناس إليه عند إطلاق إسم الماء كماء الأنهار والعيون والآبار وماء السماء وماء العُدران والحياض والبحار، فيجوز الوضوء بذلك كله سواء كان في معدنه أو في الأواني، لأن نقله من مكان إلى مكان لا يسلب إطلاق اسم الماء عنه، وسواء كان عذّباً أو ملحاً لأن الماء الملح يسمى ماءً على الإطلاق (بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ١٥/١)

١٣ ق : إلى

١٤ ك : ويجوز

١٥ ن : ويجوز

١٦ ن، ق : المخالطة

١٧ ن : على وجه

١٨ رواه البيهقي (في السنن الكبرى) (٢٠٧/١، رقم ١٠٣٥)، بلفظ "التيمّم ضربتان ضربة للوجه، وضربة للكفين إلى المرفقين"، و الطبراني في الأوسط (٢٤٥/٨، رقم ٧٩٥٩)، بلفظ "التيمّم ضربة للوجه وضربة للكفين".

فصل في نيّة التيمّم

عن أصحابنا والنيّة^{١٩} شرط فيه، لا يجوز بدونها حتى لو أصاب التراب وجهه ويديه لم يكن متممًا ما لم ينو التطهير.

والتيمّم في الجنابة والحدث سواء بلا فرق بالتراب وبكل ما كان من جنس الأرض كالرّمْل والحجر

والتزييح والكُحْل عند **أبي حنيفة**^{٢٠} و**محمد**^{٢١} رحمهما الله، [٢/١] وأما عند **أبي يوسف**^{٢٢} رحمة الله عليه لا يجوز إلا بالتراب والرمل.

ولا يجوز التيمّم بما ليس من جنس الأرض^{٢٣} كالذهب والفضّة والحنطة وسائر الحبوب،^{٢٤} وإن كان

على هذه الأشياء عبّارٌ يجوز عند **أبي حنيفة** رحمة الله عليه، ولو تيمّم بالملح^{٢٥} إن كان مائيًا لا يجوز، وإن كان جبليًا يجوز؛ لأنه من جنس الأرض عند عدم الماء أي عند عدم الوصول^{٢٦} إلى الماء الكافي للطهارة الكاملة.

١٩ فكل ما يخرق بالنار فيصير رمادا، كالحطب والحشيش ونحوهما أو ما ينطبع ويلين كالحديد والصفرة والنحاس والزجاج وعين الذهب والفضة ونحوها، فليس من جنس الأرض. (بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ٥٣/١)

٢٠ والتيمّم أن يضع يديه على الأرض ثم يرفعهما فينفضهما ثم يمسح بهما وجهه ثم يضعهما على الأرض ثم يرفعهما ثم يمسح بهما كفيه و ذراعيه إلى المرفقين ثم يصلي قلت رأيت إن مسح كفيه و وجهه ولم يمسح ذراعيه قال لا يجزيه ذلك قلت فإن مسح كفيه وذراعيه ولم يمسح وجهه قال لا يجزيه أيضا قلت فإن مسح وجهه وذراعيه ولم يمسح ظاهر كفيه قال لا يجزيه أيضا (كتاب الأصل ١٠٣/١)

٢١ وانقسمت مسائل الفقه عند الحنفية إلى ثلاثة أقسام: ١. الأصول: وقد جمعها الإمام محمد بن الحسن في كتب ستة تُعرف: بكتب ظاهر الرواية: ٢. النوادر: وهي مسائل مروية عن الإمام وأصحابه. لكن لا في الكتب الستة: ٣. الفتاوى: وهي ما أفتى به مجتهدوا الحنفية المتأخرون فيما لم يُرو فيه رواية عن الإمام وأصحابه، تخرّجًا على مذهبهم. وأول كتاب عرف في فتاوى الحنفية كتاب "النوازل" لأبي الليث السمرقندي. (الطبقات السنية ١٢/١)

٢٢ إن النية في اللغة العزم، والعزم: هو الإرادة الجازمة القاطعة، والإرادة صفة توجب تخصيص المفعول بوقت وحال دون غيرها، فالنية هو أن يجزم بتخصيص الصلاة التي يدخل فيها ويميزها عن فعل العادة إن كانت نفلًا، وعمّا يشاركها في أخص أوصافها وهو الفرضية إن كانت فرضًا (العناية ٤٣٤/١)

٢٣ هو نعمان بن ثابت، الإمام الأعظم، المجتهد الأقدم، أبو حنيفة، الكوفي البغدادي، ولد بالكوفة سنة ثمانين وتوفي ببغداد سنة خمسين ومئة. الحنيف: المائل عن كل دين باطل إلى دين حق، وحنيفة هو حي من العرب، وتاء حنيفة للمبالغة لا للتأنيث كناء خليفة وعلامة، من تصانيفه: رسالة إلى عثمان النبي قاضي البصرة، الفقه الأكبر مشهور وعليه شروح، كتاب الوصية، كتاب العالم والمتعلم، المسند في الحديث. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٢٥/١)

٢٤ هو ابن الحسن الشيباني، نسبة إلى شيبان قبيلة معروفة في بكر بن وائل، ولد بواسط، ونشأ بالكوفة، وتلمذ لأبي حنيفة، وسمع الحديث عن مسعر بن كدام وسفيان الثوري ومالك بن دينار ومالك بن أنس والأوزاعي وربيعة والقاضي أبي يوسف، وسكن بغداد، وحدث بها، وروى عنه محمد بن إدريس الشافعي وهشام بن عبيد الله الرازي وأبو عبيد القاسم بن سلام، وكان الرشيد وولاه إلى قضاء الرقة، فنصف هناك كتابا سماه بالرقبات ثم عزله فرجع إلى بغداد ولما خرج هارون الرشيد إلى الري أمره فخرج معه فقامت بالري سنة تسع وثمانين ومائة. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٧٥/١)

٢٥ هو الإمام المجتهد قاضي القضاة: أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم بن حبيب بن حبش الأنصاري، الكوفي. حدث عن: هشام بن عروة، ويحيى بن سعيد الأنصاري، والأعمش، وأبي حنيفة ولزمه وتفقه به، وهو أنبل تلامذه وأعلمهم. وتخرّج به أئمة، كمحمد بن الحسن، والمعللي بن منصور، وهلال الرأي، وابن سماعة وعدة آخرون. قال ابن معين: أبو يوسف حديث وسنة. قال الذهبي: بلغ أبو يوسف من رئاسة العلم مالا يزيد عليه، وكان الرشيد يباليغ في إجلاله. توفي سنة ١٨٢ هـ. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٥٠/١)

فصل في شروط التيمّم

واعلم أنّ شروط التيمّم خمسة: الأول النّيّة، والثاني المسح، والثالث الصعيد، والرابع كون الصعيد طاهراً، والخامس العجز عن استعمال الماء حتى أن المريض إذا خاف زيادة المرض بسبب الوضوء أو بالحركة أو باستعمال الماء جاز له^{٢٦} التيمّم.

فصل في طهارة الثوب

والثاني من شروط الصلاة طهارة الثوب أي طهارة ثوب المصلّي عن النجاسة الخفيفة كبول ما يُؤكل لحمه، وخرّو ما لا يؤكل لحمه من الطيور، والنجاسة الغليظة كالغائط والدمّ المسفوح ولحم الخنزير وخرّو الدّجاجة والبطن والأوز وبول ما لا يؤكل لحمه سوى الفرس والحمير.^{٢٧}

وأما الأرواث والأخشاء فكلها نجاسة^{٢٨} نجاسة غليظة عند **أبي حنيفة** رحمة الله عليه.^{٢٩} وأما^{٣٠} عند **صاحبه**^{٣١} رحمة الله عليهما خفيفة سوى خثي^{٣٢} الفيل.

٢٦ ن - الأرض

٢٧ ن، ق: الحبوبيات

٢٨ لو تيمم بالملح الجبلي يجوز في رواية، لأنه من جنس الأرض ولا يجوز في أخرى، لأنه بذوب ولو كان مائياً لا يجوز رواية واحدة كما لا يجوز بالماء المتجمد ويجوز بالاجر في ظاهر الرواية، وقال في المحيط إذا كان الخرف من طين خالص يجوز وإن كان من طين خالطه شيء آخر ليس من جنس الأرض (تبيين الحقائق ١/ ٣٩)

٢٩ ق - الماء أى عند عدم الوصول

٣٠ ن - له

٣١ ن، ق: حمار

٣٢ ق، ك، ن: نجسة

٣٣ ن - رحمة الله

٣٤ ن، ق: - أما

٣٥ أبو يوسف ومحمد هما صاحبا أبي حنيفة، وهما مختصان به. الشيخين: أبو حنيفة وأبو يوسف، الصحابين: أبو يوسف ومحمد، طرفين: أبو حنيفة ومحمد.

٣٦ ن - خثي

واعلم أن النجاسة إن كانت غليظة زائدة على قدر الدرهم يمنع جواز الصلاة، و ما دونه لا يمنع، لكن الغسل أولى إن وجد الماء، والدرهم مقدر بأن يكون مثل عَرَضِ مِقْدَارِ الْكَفِّ ، وهو داخل أصول الأصابع.

وقال الفقيه **أبو جعفر** رحمه الله عليه: ^{٣٧} يقدر الدرهم الوزني، وهو ما يبلغ وزنه مثقالاً، فالمعتبر في الكثيف وزن ^{٣٨} ذات النجاسة، وفي الرقيق محلّها وفي الخفيفة يعتبر رُبْعِ الثوب، ودونه لا يمنع كذا في **الهداية** ^{٣٩} **والكافي**.^{٤٠}

واختلف المشايخ في الربع، قال بعضهم ربع جميع الثوب الذي أصابته النجاسة،^{٤١} وقال بعضهم ربع الموضوع الذي أصابته^{٤٢} النجاسة، يعني إن كان ذئلاً فربع الذيل، وإن كان دِخْرِيصًا فربع الدخريص.

^{٣٧} الإمام أبو جعفر، أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي، ولد سنة تسع وعشرين، ومات سنة إحدى وعشرين وثلاث مائة، وله تصانيف جليلة معتبرة، منها أحكام القرآن، وكتاب معاني الآثار، ومشكل الآثار، وشرح الجامع الكبير، وشرح الجامع الصغير، وكتاب الشروط الكبير، وكتاب الشروط الصغير، والأوسط، وكتاب المحاضر والسجلات والوصايا والفرائض. (الجواهر المضوية في طبقات الحنفية ١ / ١٠٢)

^{٣٨} ك : - ذات

^{٣٩} علي بن أبي بكر بن عبد الجليل، الفرغاني، برهان الدين، المرغيناني، الرشداني، صاحب الهداية، وكتاب البداية، وكفاية المنتهى، في نحو ثمانين مجلداً، وكتاب التنجيسي والمزيد ومناسك الحج، مات سنة ثلث وتسعين وخمسائة، وله كتاب مختار مجموع النوازل وكتاب في الفرائض، وقد لقي المشايخ وجمع لنفسه مشيخة، ومن يسمى بهذا الاسم. (تاج التراجم ١ / ١٤)

وإن كانت مخففة كبول ما يؤكل لحمه جازت الصلاة معه حتى يبلغ ربع الثوب يروى ذلك عن أبي حنيفة رحمه الله لأن التقدير فيه بالكثير الفاحش والربع ملحق بالكل في حق بعض الأحكام وعنه ربع أدنى ثوب تجوز فيه الصلاة (الهداية ١ / ٣٦)

^{٤٠} كتاب الكافي للحاكم الشهيد، وهو كتاب معتمد في نقل المذهب، شرحه الإمام شمس الأئمة السرخسي وهو المشهور بمبسوط السرخسي، السرخسي أطلق على الكافي مختصراً وإن لم يسمه الحاكم الشهيد بالمختصر باعتبار أن الحاكم الشهيد جمع كتب ظاهر الرواية التي صنفها محمد بن الحسن، في كتابه المسمى بالكافي على وجه الاختصار بحذف المكرر وذكر المقرر، فأطلق عليه السرخسي مختصراً بهذا الإغْتِبَارِ . (الجواهر المضوية في طبقات الحنفية ٢ / ٤٤١)

«وروي عن محمد رحمه الله تعالى يعتبر بالربع» وهو مروى عن أبي حنيفة رحمه الله أيضاً وصححه في الهداية والكافي لأن الربع أقيم مقام الكل في كثير من الأحكام. (غنية المتمللي ١ / ١٠٢)

^{٤١} ق،ك،ن: أصابه

^{٤٢} ق : - و

^{٤٣} ق،ك،ن: أصابه

^{٤٤} ك،ن : إذا

فصل في طهارة المكان

والثالث من شروط الصلاة طهارة المكان الذي يصلّي فيه، ولو قام رجل وصلّى على شئ نجس

لا يجوز صلاته إذا كانت النجاسة قدرًا مانعًا عن الصلاة، وهو الزيادة على^{٤٥} قدر الدرهم.

وإن كان موضع قدميه وركبتيه طاهرًا، وموضع جبهتيه وأنفه نجسًا، فقد روي عن **أبي حنيفة** رحمة

الله^{٤٦} عليه حتى أنه يسجد على أنفه للضرورة، و"تجوز صلاته؛ لأن موضع الأنف أقلّ من قدر الدرهم خلقًا

لهما، فإن عندهما لا يجوز الاقتصار على الأنف في السجود بلا عذر في الجبهة.

وفي رواية عن **أبي حنيفة** رحمة الله عليه أيضًا لا تجوز، وهو الاصح^{٤٧} وإن كان موضع أنفه نجسًا وسائر

المواضع طاهرًا جازت صلاته بلا خلاف؛ فإنّ الاقتصار على الجبهة في السجود جائز بالاتفاق، فكأنه اقتصر

عليها في السجود ولم يضع الأنف، وموضع الأنف أقلّ من قدر الدرهم.

وإن كانت النجاسة في موضع الكفين والركبتين فالاصحّ أنه لا تجوز صلاته، وإن كان موضع إحدى

قدميه نجسًا لا تجوز صلاته إذا كان وضعها عليها، وإن كانت تحت كلّ قدميه أقلّ من قدر الدرهم فلو جمع

يصير أكثر من قدر الدرهم لا تجوز صلاته.

٤٥ ن، ق: + أي طهارة المكان

٤٦ ك - : رجل

٤٧ ن - : قدرًا مانعًا من الصلاة. وهو الزيادة على

٤٨ ن - : رحمة الله

٤٩ ن + : قال

٥٠ ق - : وهو الاصحّ

فصل في طهارة البدن

والرابع من شروط الصلاة طهارة البدن أي طهارة بدن المصلّي من المني^{٥١} والبول والغائط أي يجب على المصلّي قبل الشروع في الصلاة [٢/ب] أن يزيل النجاسة المانعة عن الصلاة من بدنه بالماء المطلق والمقيد وبكل^{٥٢} مائع طاهر يمكن إزالة النجاسة كالخلّ وماء الورد ونحوهما وما أشبهها أي ما أشبهه في الحكم إلى الثلاثة، وهو كونه من الأنجاس.^{٥٣}

فصل في ستر العورة

والخامس من شروط الصلاة ستر العورة أي ستر المصلّي موضع العورة من غيره؛ لأنه روي عن **أبي حنيفة** و**أبي يوسف** رحمهما الله^{٥٤} إذا كان المصلّي مَحْلُولَ الجَيْبِ فنظر إلى موضع عورته لا تفسد صلاته، وقال بعض المشايخ ستر العورة أيضًا شرط^{٥٥} من نفسه حتى قالوا إن كان المصلّي مَحْلُولَ الجَيْبِ و كَثِيفَ اللَّحْيَةِ بحيث^{٥٦} يستوعب لِحْيَتَهُ جَيْبُهُ^{٥٧} يجوز صلاته والأ فلا.

٥١ والمني، هو الماء الأبيض الغليظ، الذي ينكسر به الذكر و ينقطع به الشهوة، والمذيّ، الأبيض الدقيق الذي يخرج عند الملل اللعب والوديّ، هو الماء الذي يخرج بعد البول الأبيض، نقل من **زاد الفقهاء**. و زاد الفقهاء: فهذه مشاهير كتب المذهب، شرح مختصر القدوري. شيخ الإسلام، أبو المعالي بماء الدين، محمد بن أحمد بن يوسف الاسبيجاني: في الجواهر نسبت إلى اسفيجاب، بلدة كبيرة، من أعيان بلاد ما وراء النهر ، وفي الفوائد، أنها بلدة من ثغور الترك. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٢ / ٥٥)

٥٢ ن : وكل

٥٣ ق : النجاسة

٥٤ ق : - رحمهما الله

٥٥ ك،ن : - شرط

٥٦ ن،ق : - بحيث

٥٧ ك،ن : - جيبه

وعورة الرجل من تحت السرة إلى^{٥٨} الركبة، وعلم بهذا أنّ^{٥٩} السرة ليست بعورة، وأمّا الركبة فعورة

لقوله عليه السلام «الركبة من العورة»^{٦٠} ولو صلى في بيته في ليلة^{٦١} مظلمة عرياناً وله ثوب طاهر قادراً على اللبس لا تجوز صلاته بالإجماع.

وبدن النساء كلها عورة أي بدن الحرائر كلّها عورة إلا وجهها وكفّهما؛ لأنهما ليستا^{٦٢} بعورة لا في

حق الصلاة ولا في حق النظر الاجنبي وقدميها، واختلف المشايخ في القدمين، والاصحّ أنهما ليستا بعورة للحاجة إلى المشي في الطريق.

وأما الشّعْرُ الْمُسْتَرْسَلُ قال **الفقيه أبو الليث**:^{٦٣} إن انكشف ربع المسترسل فسدت صلاتها؛ لأنها

عورة. وهو المذكور في عمّة الكتب، وهو الصحيح، قال في **الفتاوى الحاقانية**:^{٦٤} المعتبرة في إفساد الصلاة انكشاف ما فوق الأذنين من الشعر لا ما نزل عنها، وهو اختيار **الصدر الشهيد**.^{٦٥}

٥٨ ق - : الى

٥٩ ق - : ان

٦٠ أخرجه الدارقطني (٢٣١/١) وقال : أبو الجنوب ضعيف . وأخرجه أيضاً : الدليمي (٢٨٤/٢ ، رقم ٢٣١٣) .

٦١ ك : بيت

٦٢ ق : ليس

٦٣ نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم، أبو الليث السمرقندي، إمام الهدى، له تفسير القرآن وكتاب النوازل في الفقه، وخزانة الأكمل، وتنبية الغافلين، وكتاب بستان العارفين، توفي ليلة الثلاثاء لإحدى عشرة ليلة خلت من جمادى الآخرة سنة ثلث وتسعين وثلاثمائة، قلت تفقه أبو الليث على أبي جعفر الهنداوي، وله من المصنفات غير ما ذكر كتاب، عيون المسائل، وكتاب تأسيس النظائر، ومقدمة الصلوة المشهورة (تاج التراجم ١ / ٢٧)

وإن كان المراد منه الشعر المسترسل، فما ذكر من الجواب على إحدى الروايتين؛ لأن في كون المسترسل عورة روايتان، واختار الفقيه أبي الليث رحمه الله رواية العورة، لأن الرواية الأخرى تقتضي للرجل النظر إلى طرف وصرع الأجنبية وطرف ناصبتها كما ذهب إليه أبو عبد الله البلخي. (المحيط البرهاني ١/٣٩٢)

٦٤ الفتاوى ؛ «الحاقانية» المنسوبة إلى قاضيخان (غنية المتمللي ١/٢٣٤)

٦٥ عمر بن عبدالعزيز بن عمر بن مازة، برهان الأئمة، أبو محمد، حسام الدين، المعروف بالصدر الشهيد، الإمام ابن الإمام، والبحر ابن البحر، تفقه على والده، وله الفتاوى الصغرى، و الفتاوى الكبرى، ومن تصانيفه شرح الجامع الصغير المطول، استشهد في سنة ست وثلاثين وخمس مائة، وولد في صفر سنة ثلاث وثمانين وأربع مائة وذكره صاحب الهداية في معجم شيوخه، وقال تلقفت من فلق فيه من علمي، النظر والفقه واقتبست من عرز فوائده، في محافل النظر وكان يكرمني غاية الإكرام ويجعلني في خواص تلامذته في الأسياق الخاصة، لكن لم يتفق لي الإجازة منه في الرواية وأخبرني عنه غير واحد من المشايخ رحمة الله عليهم أجمعين (الجواهر المضنية في طبقات الحنفية ١ / ٣٩١)

قال «في» الفتاوى «الحاقانية المعتبر في إفساد الصلاة انكشاف ما فوق الأذنين» مع الشعر لا ما نزل عنها «وكذلك الأذنان حتى لو أنكشف ربع واحد منهما بمنع جواز الصلاة قال محمد رحمه الله وهو الصحيح» وهو اختيار صدر الشهيد. (غنية المتمللي ١/١٢٥)

والأمة مثل الرجل في كونها من تحت السرة إلى الركبة عورة إلا ظهرها وبطنها أي ليس بطن الأمة

وظهرها مثل الرجل بل الظهر والبطن فيها عورة؛ لأنها محل الشهوة.

وما عدا ذلك وهو من^{٦٦} أعلى البطن فما فوقه^{٦٧} من أسفل الركبة وما تحته فليس بعورة بإجماع الأمة؛

لأنهما محلّ الخدمة، والمدبّرة والمكاتبّة وأمّ الوالد مثل الأمة في الحكم المذكور لبقاء الرّقّ فيهنّ.

فصل في استقبال القبلة

والسادس من شروط الصلاة استقبال القبلة أي يجب على المصلّي إذا كان في مكة أن يكون

وجهه مقابلاً لعين الكعبة، حتى لو صلى بمكة في بيت يجب أن يكون بحيث لو أزيل^{٦٨} الجدار أن يقع

استقباله على جزء من الكعبة، كذا في الكافي،^{٦٩} والآفاقيّ أن يتوجّه إلى الجهة التي هي فيها، قال في الهداية^{٧٠}

هو الصحيح، وأحترز به عن قول الجرجاني^{٧١} أن فرض الغائب أيضاً إصابة عينها، وكان الشيخ الإمام رحمة

الله تعالى عليه^{٧٢} لا يشترط على الغائب بنية الكعبة مع استقبال القبلة بناءً على ما هو الصحيح.

٦٦ ك، ن - : من

٦٧ ن : وما فوقه

٦٨ ن - : بحيث لو أزيل

٦٩ محمد بن محمد بن أحمد بن عبد الله بن عبد المجيد بن إسماعيل المروزي، أبو الفضل، البلخي، الشهير بالحاكم الشهيد، من أكابر فقهاء الحنفية، توفي شهيدا سنة أربع وثلاثمائة. من تصانيفه: الغرر في الفقه، الكافي في الفروع، المستخلص من الجامع في الفروع، المنتقى في الفروع.

٧٠ قال ويستقبل القبلة لقوله تعالى { فولوا وجوهكم شطره } ثم من كان بمكة ففرضه إصابة عينها ومن كان غائبا ففرضه إصابة جهتها هو الصحيح (الهداية ١/٤٥)

٧١ محمد بن يحيى بن مهدي، أبو عبد الله، الجرجاني، الفقيه، أحد الأعلام، وكان يدرس بالمسجد الذي بقطيعة الربيع، وحصل له الفالج في آخر عمره مات سنة ثمان وتسعين وثلاث مئة في يوم الأربعاء لعشر بقين من رجب ودفن إلى جانب قبر أبي حنيفة، (الجواهر المضوية في طبقات الحنفية ٢ / ١٤٣) فأما من كان خارجا من مكة فقد كان أبو عبد الله الجرجاني يقول الواجب عليه التوجه إلى عين الكعبة أيضا لظاهر الآية (المبسوط ١٠/١٩٠)

٧٢ ق - : رحمة الله تعالى

وقال الشيخ **محمد بن الفضل**^{٧٣} يشترط نية **الكعبة** مع استقبال بناءً على اختيار قول **المرجاني**، وذكر في **أمالي**^{٧٤} **الفتاوى**^{٧٥} إن علم المصلّي^{٧٦} أنّ^{٧٧} قبلته **الكعبة** ولم ينوها وقت الشروع جاز لعدم اشتراط نية **الكعبة**، وذكر في **الحاقانية**^{٧٨} إن نوى المصلّي وقت الشروع إلى الصلاة أن قبلته محراب مسجده لا يجوز؛ لأنه علامة على جهة القبلة وليس بقبلة.^{٧٩}

ولو كان المصلّي مريضاً لا يقدر على التوجه إلى القبلة وليس معه أحد يوجهه، أو كان المصلّي يقدر على التوجه، إلا أنه يخاف أن يتوجه إلى القبلة من عدوّ أو سُبُعٍ يأتيه من جهة أخرى يضرّه في ماله أو بدنه، يصلي على أيّ جهة قدر. [٣/أ]

ولو حوّل صدره عن القبلة بغير عذر فسدت صلاته بالاتفاق، ولو حوّل وجهه لا تفسد إلا أنه يكره أشد الكراهة.

٧٣ محمد بن الفضل بن أحمد بن أحمد بن محمد الصاعدي الفراوي، أبو البركات، الملقب بصفي الدين، فاضل، عفيف، من بيت العلم والزهد والصلاح، نشأ في العلم والصلاح، شيخ صاحب الهداية، ذكره في مشيخته، وأجازه إجازة مطلقة، مشافهة بنيسابور (الجواهر المضبية في طبقات الحنفية ١ / ٢٨٨)

٧٤ ق - امام

٧٥ إسم لفتاواي قاضي خان

وفي منية المصلي عن أمالي الفتاوى : حد القبلة في بلادنا يعني سمرقند : ما بين المغربين مغرب الشتاء ومغرب الصيف ، فإن صلى إلى جهة خرجت من المغربين فسدت صلاته (رد المحتار ٣/٣٣٦)

٧٦ ن : + قول

٧٧ ن - : أنّ

٧٨ من الممكن أن يكون هذا الإسم الحاتية و هذا إسم لفتاواي قاضي خان

٧٩ ن : قبلة

فصل في النيّة

والسابع من شروط الصلاة النيّة، وهي^{٨٠} قصد كون الفعل لما شرع له، والمستحب في النيّة أن

ينوي بقلبه ويتكلم بلسانه بأن يقول: "نويت أن أصلي صلاة كذا"، ولو نوى بالقلب ولم يتكلم باللسان

جاز بلا خلاف، ولا يجوز عكسه^{٨١}.

والأحوط من حيث الزمان أن ينوي مقارناً للتكبير،^{٨٢} وأن تكون^{٨٣} النية موجودة في زمن التكبير،

ولا تصح الصلاة بالنية المتأخرة من التكبير في ظاهر الرواية^{٨٤}. وقال الكرخي^{٨٥} رحمه الله عليه تجوز^{٨٧} بالنية

المتأخرة من التكبير، و^{٨٨} قيل إلى الثناء، وقيل إلى التعوذ، وقيل إلى الركوع،^{٨٩} والمصلي إذا كان متنقلاً يكفيه

نية الصلاة مطلقاً، ولا يشترط تعيين كون ذلك النفل سنة مؤكدة أو غيرها، والأصح أن التراويح لا يجوز

بمطلق^{٩٠} النيّة.

٨٠ ق، ك : هو

٨١ يعني إن لم ينو بالقلب ويتكلم باللسان لا يجوز.

٨٢ وفي منية المصلي، والأحوط أن ينوي مقارناً للتكبير ومخالطاً له، كما هو مذهب الشافعي، وبه قال الطحاوي، لكن عندنا هذا الاحتياط مستحب، وليس بشرط، وعند الشافعي شرط، لأن الحاجة إلى النية لتحقيق معنى الإخلاص، وذلك عند الشروع لا قبله. (البحر الرائق ٢٩١/١)

٨٣ ك، ن : يكون

٨٤ والأفضل أن تكون نيته مقارناً للتكبير، فإن نوى قبله حين توضع، ولم يشتغل بعده بعمل، يقطع نيته جاز عندنا. (المبسوط ١/١٠)

٨٥ هو الإمام الكبير، المجتهد، أبو الحسن، عبيد الله بن حسين بن دلال، الكرخي. انتهت إليه رئاسة الحنفية بعد أبي حازم القاضي، أخذ الفقه عن أبي سعيد البردعي عن إسماعيل بن حماد بن أبي حنيفة عن أبيه عن أبي حنيفة، وكان له طبقة عالية، عدوه من المجتهدين في المسائل القادرين على استنباط الأحكام التي لا رواية فيها عن صاحب المذهب حسب أصولهم، وله المختصر و الجامع الكبير و الصغير، مات سنة أربعين وثلاث مئة. (الجواهر المضبية في طبقات الحنفية ١ / ٣٣٧)

٨٦ ن : - رحمه الله

٨٧ ك، ن : يجوز

٨٨ ن : + قال

٨٩ وفي الخلاصة : أجمع أصحابنا أن الأفضل أن تكون مقارنة للشروع، ولا يكون شارعاً بمتأخرة، لأن ما مضى لم يقع عبادة لعدم النية، فكذا الباقي لعدم التجزيء، ونقل من ابن وهبان اختلافاً بين المشايخ - خارجاً عن المذهب موافقاً لما نقل عن الكرخي من جواز التأخير عن التحريمة ؟، فقيل إلى الثناء، وقيل إلى التعوذ، وقيل إلى الركوع، وقيل إلى الرفع، والكل ضعيف، والمعتمد أنه لا بد من القرآن حقيقة أو حكماً، وفي الجوهرة : ولا يعتبر بقول الكرخي. (الأشباه والنظائر ١ / ٥٨)

٩٠ ق : مطلق

وفي صلاة^{٩١} الوتر والجمعة والعيدين يشترط التعيين اتفاقاً، ولا يكفي مطلق النية فيهنّ، وكذا جميع

الفروض^{٩٢} والواجبات من المنذور وقضاء ما لزم بالشروع، والمفترض إذا^{٩٣} صلى الفرض لا يكفيه نية مطلق

الفرض ما لم يُقْلُ الظهر أو^{٩٤} العصر لتميّز ما شرع فيه عن غيره من الفروض،^{٩٥} ولا يشترط نية إعداد

الركعات إجماعاً لكونها مُعَيَّنَةً معلومة.

ولا يحتاج الإمام إلى نية الإمامة، وأمّا المقتدي فينوي الاقتداء بالإمامية والمتابعة، وفي صلاة

الجماعة ينوي الصلاة لله تعالى والدعاء للميت.

فصل في معرفة الأوقات

والثامن من شروط الصلاة معرفة الأوقات في الصلاة، وإعلم أنّ أول وقت صلاة الفجر إذا طلع

الفجر الثاني، وهو البياض المنتشر في أطراف السماء، وآخر وقتها الزمان الذي يعقبه طلوع الشمس.

وأول وقت الظهر زوال الشمس، وآخر^{٩٦} وقتها عند **أبي حنيفة** رحمة الله^{٩٧} عليه إذا كان ظلّ كلّ شيء

مثليه سوى فيء الزوال،^{٩٨} وعند **صاحبيه** رحمة الله عليهما إذا صار ظلّ كلّ شيء مثله سوى فيء الزوال.

وأول وقت صلاة العصر إذا خرج وقت الظهر على القولين، وآخر وقتها ما لم تغرب الشمس.

٩١ ن - : وفي صلاة

٩٢ ك، ق: الفرض

٩٣ ق : ان

٩٤ ن : و

٩٥ ق : الفرائض

٩٦ ك، ق: والآخر

٩٧ ن - : رحمة الله

٩٨ ن + : في الزوال

٩٩ ن - : فيء

وأول وقت المغرب إذا غربت الشمس، وآخر وقتها ما لم يغب الشفق.

وأول وقت العشاء إذا غاب الشفق، وآخر وقتها ما لم يطلع الفجر، والشفق وهو البياض الذي في

أفق السماء بعد الحمرة عند **أبي حنيفة**^{١٠٠} رحمة الله عليه وعند **صاحبيه** رحمة الله عليهما هو الحمرة نفسها لا البياض الذي بعدها.

ويستحب في صلاة الفجر أن يصلي في وقت ظهور^{١٠١} النور وانكشاف الظلمة في كل الأزمنة،

ويستحب الإبراد بالظهر في الصيف، ويستحب تقديمها في الشتاء، ويستحب تأخير العصر ما لم تتغير

الشمس، ويستحب تعجيل المغرب في كل^{١٠٢} الأزمنة إلا يوم الغيم،^{١٠٣} ويستحب تأخير العشاء إلى ما قبل ثلث

الليل، و إلى نصف الليل مباح، وتأخيره إلى طلوع الفجر مكروه إذا كان بغير عذر، وإذا كان اليوم يوم غيم

فالمستحب في الفجر والظهر والمغرب تأخيرها وفي العصر والعشاء تعجيلها.

ومن ترك شيئاً أي إذا ترك المصلي شرطاً من هذه الشروط الثمانية المذكورة المشروطة لصحة

الصلاة لا تصح الصلاة أي لا تكون صلاته مقبولة عند الله، ولا يثاب عليها سواء كان عامداً أو ساهياً أي

سواء ترك المصلي الشرط عمدًا أو سهواً.

١٠٠ ن - رحمة الله

١٠١ ك، ق: ظهر

١٠٢ ق - كل

١٠٣ إلا يوم الغيم، لقول رافع بن خديج "كنا نصلي المغرب مع رسول الله (صلى الله عليه وسلم) " فينصرف أحدنا وإنه ليبصر مواقع نبله " . متفق عليه)

ص ٧٢ . صحيح أخرجه البخاري (١ / ١٤٩) ومسلم (٢ / ١١٥)

باب أركان الصلاة

[٣/ب] أي فرائض الصلاة؛ لأنّ المراد من أركان الصلاة ما هنا الفرائض، وهي أي أركان الصلاة

ستة.

فصل في تكبيرة الإفتتاح

الأول من أركان الصلاة تكبيرة الإفتتاح، وهي^{١٤} قول المصلّي في ابتداء الصلاة، "الله أكبر" أو^{١٥} "الله

كبير" أو "الله الأكبر" أو "الله الكبير" بالألف واللام في الأخيرين، ولو قال "يا الله" أو "يا اللهم" يصح^{١٦} الإفتتاح أيضًا.

والأفضل أن يكون تكبيرة المقتدي مع تكبيرة الإمام لا بعدها عند **أبي حنيفة**، وقال^{١٧} الأفضل أن

يكبر^{١٨} المقتدي بعد تكبير^{١٩} الإمام، ولو كبر قبل الإمام مقتدًا به لا يصير شارعًا في صلاة الإمام ولا في صلاة نفسه.

ولو قال "الله" مع قول الإمام "الله" أو بعده، ولكن فرغ من قوله "الله أكبر" قبل فراغ الإمام من قوله

"الله أكبر" والأصح أيضًا أنه لا يصير شارعًا في الصلاة.

١٤ ق،ك،ن : هو

١٥ ن : و

١٦ ق : تصح

١٧ ن : ولو قال

١٨ ق : تكبيرة

١٩ ن : تكبيرة

فصل في القيام

والثاني من أركان الصلاة القيام، ولو صَلَّى الفريضة قاعداً مع القدرة على القيام لا تجوز^{١١٠} صلاته في

الفرائض، وتجوز^{١١١} في النافلة.

وإن عجز المريض^{١١٢} عن القيام بأن كان إذا قام يزيد مرضه أو يصير ألماً شديداً يصلي قاعداً لقوله

«**صَلِّ صَلًّا فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ فَعَلَى جَنْبٍ**»^{١١٣} فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ فَمَسْتَلْقِيًا^{١١٤} فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ الرُّكُوعَ

وَالسُّجُودَ قَاعِدًا أَوْ مَأْ بِرَأْسِهِ وَ اجْعَلِ السُّجُودَ أَخْفَضَ مِنَ الرُّكُوعِ فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ الْقُعُودَ اسْتَلْقِ عَلَى

ظَهْرِهِ» واجعل رجليه إلى القبلة فأوماً بالركوع والسجود وإذا استلقى على جنبه الأيمن ووجهه إلى القبلة و

أوماً^{١١٥} جاز، والأفضل الاستلقاء عند العذر عليه، فإن لم يستطع^{١١٦} الإيماء برأسه أصلاً أخرت الصلاة عنه، ثم

إذا برأ من^{١١٧} المرض^{١١٨} وزال عجزه^{١١٩} إن كان يعقل الصلاة حالة المرض يلزمه^{١٢٠} القضاء، وإن لم يعقل^{١٢١} لا يلزمه

١١٠ ي، أ : لا يجوز

١١١ ك، ق: يجوز

١١٢ ق : المصلي

١١٣ ن : صلى

١١٤ اخرج البخاري بلفظ "عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ كَانَتْ بِي بَوَاسِيرُ فَسَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الصَّلَاةِ فَقَالَ "صَلِّ قَائِمًا فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ فَقَاعِدًا فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ فَعَلَى جَنْبٍ" (باب صَلَاةِ الْقَاعِدِ بِالْإِيمَاءِ ٢-٤٨/١١١٧)

١١٥ و في نصب الراية لأحاديث الهداية ١٧٥/٢ بَابُ صَلَاةِ الْمَرِيضِ بلفظ "قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، لِعِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ: "صَلِّ قَائِمًا، فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ، فَقَاعِدًا، فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ، فَعَلَى الْجَنْبِ، تَوَمَّيْ إِيمَاءً،" قُلْتُ: أَخْرَجَهُ الْجَمَاعَةُ إِلَّا مُسْتَلْقِيًا عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ، قَالَ: كَانَتْ بِي بَوَاسِيرُ، فَسَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الصَّلَاةِ، فَقَالَ: "صَلِّ قَائِمًا، فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ، فَعَلَى جَنْبٍ"، زَادَ النَّسَائِيُّ: "فَإِن لَمْ تَسْتَطِعْ، فَمُسْتَلْقِيًا".

١١٦ ق - - بالركوع والسجود وإذا استلقى على جنبه الأيمن ووجهه إلى القبلة واومي

١١٧ ن : لم تستطع

١١٨ ن - - من

١١٩ ن : المريض

١٢٠ ن : عجزه القيام

١٢١ ن : يلزم

١٢٢ ك، ق: - الصلاة

القضاء كالمُعْمَى عليه ، إن كان الإغماء أكثر من يوم وليلة سقطت عنه الصلاة بالكلية، وإن كان الإغماء أقل من يوم وليلة قضى ما فاتهُ^{١٢٣} من زمان^{١٢٤} الإغماء.

فصل في قراءة القرآن

والثالث من أركان الصلاة قراءة القرآن. وهي تصحيح^{١٢٥} الحروف بلسانه بحيث يُسمع نفسه، وفي

الكافي قال^{١٢٦} **شمس الأئمة الحلواني**^{١٢٧} الأصح أنه لا يجوز ما لم يسمع^{١٢٨} أذناه ويسمع من يقربه^{١٢٩}.

والقراءة فرض في جميع ركعات النوافل والوتر وفي الفرائض^{١٣٠} التي تكون ذوات الركعتين كالفجر

والجمعة والعيدين.

وأما ذوات الأربع والثلث من الفرائض لا تكون فيه القراءة فرضاً إلا في الركعتين^{١٣١} بغير تعيين، يعني

سواء كانت القراءة في الأوليين أو أخريين أو^{١٣٢} الأولى والثالثة أو الأولى والرابعة^{١٣٣} أو الثانية والثالثة أو الثانية والرابعة، لكن الأفضل أن يقرأ في الأوليين.

١٢٣ ن - : من

١٢٤ ق : زمن

١٢٥ ن - : تصحيح

١٢٦ قال الشيخ الإمام الأجل شمس الأئمة الحلواني رحمه الله: الأصح أنه لا يجزئه ما لم يُسمع أذناه ويسمع من يقربه، قال بعض مشايخنا التسمية على الذبيحة، والاستثناء في اليمين والطلاق والعناق والإيلاء والبيع فهو على هذا الاختلاف، وذكر القاضي الإمام علاء الدين في «شرح مختلفاته» أن الصحيح عندي أن في بعض يكتفي بسماعه، وفي بعضها يشترط سماع غيره مثلاً في البيع (المحيط البرهاني ١/٤٢٢)

١٢٧ عبد العزيز بن أحمد بن نصر بن صالح، شمس الأئمة، الحلواني، نسبة لبيع الحلواء، صاحب المبسوط، إمام الحنفية في وقته، ببخارى حدّث عن أبي عبد الله عتجار، وتفقه على جماعة، توفى سنة ثمان أو تسع وأربعين وأربعمئة، بكش، ودفن ببخارى، قلت تفقه على القاضي أبي الحسين ابن الخضر النسفي وأبي الفضل الزرنجيري، وتفقه عليه الأزرق، وسمع منه شمس الأئمة السرخسي، قال أبو العلاء الفرضي مات ببخارى، في شعبان سنة ست وخمسين، وقال الذهبي سنة ست أصح فإنه بخط شيخنا الفرضي. (تاج التراجم ١ / ١٢)

١٢٨ ن - : ما لم سمع

١٢٩ ن - : من يقربه

١٣٠ ن : الفريضة

١٣١ ك، ق: ركعتين

وأما مقدار^{١٣٤} فرض القراءة آية واحدة عند **أبي حنيفة** ولو كانت قصيرة، وعند **صاحبيه** ثلاث آيات
 قصار أو آية طويلة مقدار ثلاث آيات قصار، وأما قراءة آية من كلمة واحدة مثل قوله تعالى ﴿**مُدْهَامَتَانِ**﴾
^{١٣٥} أو حرف واحد^{١٣٦} مثل قوله تعالى: ﴿**ق**﴾^{١٣٧} و﴿**ص**﴾^{١٣٨} فقد اختلف المشايخ فيه، والأصح أنه لا تجوز^{١٣٩}
 الصلاة بها.

فصل في الركوع

والرابع من أركان الصلاة **الركوع**، وهو^{١٤٠} طء طائة الرأس أي خفضه مع انحناء^{١٤١} الظهر وطاء طائة
 المصلي **[٤/أ]** إن كان أقرب إلى الركوع الكامل^{١٤٢} جاز.
 وإن كان إلى القيام أقرب لا يجوز ركوعه ؛ لأنه لم يكن^{١٤٣} راعياً بل قائماً، وركنية الركوع متعلقة^{١٤٤} بأدنى
 ما يطلق عليه اسم الركوع لغة عند **أبي حنيفة** و**محمد**، وكذا ركنية السجود متعلقة بأدنى ما يطلق عليه إسم
 السجود.

١٣٢	ق : + في
١٣٣	ق : والرابع
١٣٤	ن : المقدار
١٣٥	سورة الرحمن ٦٤/٥٥
١٣٦	ك، ق: واحدة
١٣٧	سورة ق ١/٥٠
١٣٨	سورة ق ١/٣٨
١٣٩	ن : لا يجوز
١٤٠	ك، ق: وهي
١٤١	ن : انحناء
١٤٢	ن : الكاملة
١٤٣	ن : لا يقال
١٤٤	ن : متعلق

وهو وضع الجبهة على الأرض، وذكر في **زاد الفقهاء**^{١٤٥} أن أدنى تسبيحات الركوع والسجود ثلاث مرّات، والأوسط خمس مرّات،^{١٤٦} والأكمل سبع مرّات، ويزيد المنفرد ما شاء مع الإيتار،^{١٤٧} وقالوا ينبغي للإمام أن يقول خمس مرّات ليتمكن القوم^{١٤٨} من الثلاث كذا في **الدرر**.^{١٤٩}

فصل في السجدة

والخامس من أركان الصلاة **السجود**،^{١٥٠} وهي وضع الجبهة والأنف والقدمين واليدين والركبتين على الأرض. وإن وضع جبهته دون أنفه جاز سجوده بالإجماع، وإن وضع أنفه دون جبهته جاز، ولكن يكره إن كان بغير عذر عند **أبي حنيفة**، وعند **صاحبيه** لا يجوز بالأنف إلا إذا كان في جبهته عذر. ولو وضع خدّه^{١٥١} أو ذقنه لا يجوز سجوده بالإجماع، وإن كان بعذر بل يُومي إذا عرض المعرض العذر المانع بالسجود لأن السجود لا يكون إلا بالجبهة والأنف، ولو سجد^{١٥٢} ولم يضع قدميه على الأرض لا يجوز، ولو وضع أحدهما جاز سجوده، ولو سجد بسبب الإزدحام على فخذه جاز، ولو سجد على ظهر رجل بسبب الإزدحام أيضاً جاز إن كان الرجل المسجود على ظهره في الصلاة التي صلّيها^{١٥٣} الساجد. وإن اختلفا

١٤٥ «وذكر في زاد الفقهاء» وكذا في غيره «إن أدنى تسبيحات الركوع والسجود الثلاث وإن الأوسط خمس مرات وإلا كمل سبع مرات» لقوله عليه السلام إذا ركع أحدكم فليقل ثلاث مرات سبحان ربي العظيم وذلك أدناه. (غنية المتملّي ١/١٦٣)

١٤٦ ن - والأوسط خمس مرّات

١٤٧ ق : الاتيار

١٤٨ ن : القول

١٤٩ غرر الأحكام، في فروع الحنفية، متن متين، لمنلا خسرو، المتوفى سنة ٨٨٥ وشرحه، وسماه درر الحكام. (كشف الظنون ٢ / ١١٩٩)

١٥٠ ق : السجدة

١٥١ ن : وخذّه

١٥٢ ن : سجود

١٥٣ ن : يصلّيها

لا يجوز، ولو^{١٥٤} سجد على كَوْرٍ عِمَامَتِهِ أو على فاضل ثوبه جاز، ويكره إذا كان بغير عذر، ولكن لا بد أن يجد في سجوده عليهما حجم الأرض، وكذا لا بد أن يجد حجمًا أي إذا سجد على القطن والفرش والوسائد وأمثالها.

فصل في القعدة الأخيرة

والسادس من أركان الصلاة القعدة الأخيرة أي قعدة التي تكون^{١٥٥} في^{١٥٦} آخر الصلاة مقدار

التشهد أي مقدار قعود قراءة التشهد.

والمراد من التشهد التحيات^{١٥٧} إلى عبده ورسوله. وإذا تمّ التشهد في القعدة الأخيرة يصلّي على النبي ﷺ مذكور في الواجبات في بيان قراءة التشهد، رجل صلى الظهر أو العصر أو العشاء خمسًا وقيد الركعة إلى الخامسة بالسجود ولم يقعد على رأس الرابعة بطلت فرضية الصلاة، وتحوّلت نفلًا عند **أبي حنيفة**^{١٥٨} و **أبي يوسف**. وأما عند **محمد** تبطل^{١٥٩} وتخرج من كونها صلاة، وكذا لو لم يقعد على رأس^{١٦٠} ثلاثة المغرب أو ثانية الفجر حتى قيد ركعة أخرى بالسجدة^{١٦١}.

وإذا نام المصلّي في القعدة الأخيرة كلّها فلمّا انتبه يفرض عليه أن يقعد قدر التشهد. وإن لم يقعد فسدت صلاته؛ لأن الأفعال في الصلاة حالة النوم لا تحتسب، ولا تعتبر لصدورها لا عن اختيار، وكذا لا

١٥٤ ق : فلو

١٥٥ ن : يكون

١٥٦ ق،ك : - في

١٥٧ ن : + الله

١٥٨ ق : - عند أبي حنيفة

١٥٩ ن : بطلت

١٦٠ أ : - رأس

١٦١ ن : بالسجود

تعتبر في الصلاة إذا قرأ وقام أو ركع أو سجد نائماً تجب إعادتها. وهذه المسألة يكثر وقوعها لا سيما في التراويح، والناس عنها غافلون.

ومن ترك شيئاً أي إذا ترك المصلّي ركناً من هذه الأركان الستة فسدت صلاته أي صلاة المصلّي.
سواء كان في تركه عامداً أو ساهياً ، واستأنف صلاة أخرى أي يستأنف المصلّي صلاة غير هذه الصلاة؛
 لأنه أفسد صلاته بترك الركن من أركان الصلاة.

باب ما يجب في الصلاة

وهي أي الأشياء الواجبات [٤/ب] في الصلاة سبعة.

فصل في تعيين قراءة الفاتحة

الأول من واجبات الصلاة^{١٦٣} تعيين قراءة الفاتحة أي تعيين المصلّي قراءة الفاتحة؛ لأن قراءتها
 واجبة عندنا، وفرض عند الأئمة الثلاثة، ويجب أن تكون الفاتحة^{١٦٤} في كلّ ركعة من الأوليين واجبة حتى لو
 كررها في ركعة إن كان عمداً يكره، وإن كان سهواً يجب^{١٦٥} سجدة السهو^{١٦٦}.
 وإنما قيّدنا بالأوليين؛ لأن الاقتصار في الآخرين ليس بواجب. ولا يلزم سجدة السهو بتكرار الفاتحة
 فيهما سواء كان عمداً أو^{١٦٧} سهواً ما لم يؤدّ إلى التطويل على الجماعة.

١٦٢ ن : الواجبات

١٦٣ ن : - الصلاة

١٦٤ ن : واجبة

١٦٥ ق،ك : - عليه

١٦٦ سجدة السهو واجبة، وهو الصحيح إذا زاد في صلاته فعلاً من جنسها ليس منها كما إذا ركع ركوعين، فإنه زاد فعلاً من جنس الصلاة من حيث إنه ركوع، ولكنه ليس منها، لكونه زائداً، قال في الهداية: وإنما وجب بالزيادة لأنها لا تعرى عن تأخير ركن أو ترك واجب أو ترك فعلاً مسنوناً أي: واجباً عرف. وجوبه بالسنة، كالفعدة الأولى، أو قام في موضع القعود، أو ترك سجدة التلاوة عن موضعها. (اللباب ٤٧/١)

وسورة معها في الركعتين الأوليين أي تعيين سورة مع الفاتحة أو^{١٦٨} ما يقوم مقامها من الآيات واجب

أيضاً عندنا.

فصل في القعدة الأولى

والثاني من واجبات^{١٦٩} الصلاة^{١٧٠} القعدة الأولى. ومن تركها يلزم عليه سجدة السهو؛ لأنها واجبة،

و^{١٧١} ذكر في **الذخيرة**^{١٧٢} أن القعدة الأولى سنة^{١٧٣}.

وصورة القعود في القعدة الأولى أن المصلي إذا رفع رأسه من السجدة الثانية في الركعة الثانية افترش

رجله اليسرى، فجلس عليها ونصب اليمنى نصباً ووجه أصابع الرجل نحو القبلة، ووضع يديه على فخذه،

ويسطر أصابعه، ويفرّجها لا كلّ التفريح، ويكره أن يشير بالمسبحة عند كلمة الشهادة^{١٧٤} عندنا، وكذا يقعد في

١٦٧ ن : أو

١٦٨ ق : و

١٦٩ ن : الواجبات

١٧٠ ن : - الصلاة

١٧١ ن : + في

١٧٢ مؤلفه: برهان الأئمة، وبرهان صاحب المحيط، كذا قاله في القنية برهان صاحب المحيط، وعلم له بم وصاحب المحيط، لقبه رضي الدين، فعمل له كنيان، ورأيت على بعض نسخ المحيط، برهان الدين، بخط بعض الفضلاء، وهو صاحب الذخيرة، وأصحابنا يقولون الذخيرة البرهانية، ولم برهان الدين الصدر (الجواهر الحضية في طبقات الحنفية ٢ / ٣٦٣)

١٧٣ فإنه يقال تشهد الصلاة ولا يقال تشهد القعدة بخلاف تسبيح الركوع ونحوه فإنه يضاف إلى الركوع وهذا على رواية كون التشهد الأول سنة «وقال بعض المشايخ تشهد في القعدة الأولى واجب» وهو ظاهر الرواية وعليه المحققون وقيل وجوبه بشيء واحد وهو ترك الواجب قال صاحب الذخيرة (غنية المتلمي ٢٤٨/١)

١٧٤ و تسن الإشارة في الصحيح، لأنه صلى الله عليه وسلم، رفع أصبعه السبابة، وقد أحنأها شيئاً، ومن قال إنه لا يشير أصلاً، فهو خلاف الرواية والدرية، وتكون بالمسبحة أي السبابة من اليمنى فقط، يشير بما عند انتهائه إلى الشهادة في التشهد، لقول أبي هريرة رضي الله عنه، أن رجلاً، كان يدعو بأصبعه، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: أحد أحد، يرفعها أي المسبحة، عند النفي أي نفي الألوهية عما سوى الله تعالى، بقوله لا إله، ويضعها عند الإثبات أي إثبات الألوهية لله وحده بقوله إلا الله، ليكون الرفع إشارة إلى النفي والوضع إلى الإثبات، ويسن الإسراع بقراءة التشهد، وأشرنا إلى أنه لا يعقد شيئاً من أصابعه، وقيل إلا عند الإشارة بالمسبحة فيما يروي عنهما (مراقي الفلاح بإمداد الفتح شرح نور الإيضاح ونجاة الأرواح ١/ ١٣٢)

القعدة الأخيرة بلا فرق، والمرأة تقعد على أليتها اليسرى في القعدتين، وتخرج رجلها من الجانب^{١٧٥} الأيمن؛ لأن ذلك أستر لها.

فصل في قراءة التشهد

والثالث من الواجبات قراءة التشهد في القعدة الأخيرة، وصورة التشهد^{١٧٦} أن يقول "التحيات لله والصلوات" إلى^{١٧٧} "عبده ورسوله".

وهذه الصفة أصح الروايات في التشهد، ولا يزيد على هذا^{١٧٨} القدر في القعدة الأولى؛ لأن عند أبي حنيفة إذا زاد حرفاً^{١٧٩} على هذا في القعدة الأولى يجب عليه سجدة السهو، وقال في الخلاصة^{١٨٠} إن قال: "اللهم صلّ على محمد" يلزم سجدة السهو.

وقال بعض^{١٨١} المشايخ^{١٨٢} إن قال: "اللهم صلّ على محمد وعلى آل محمد" يلزم سجدة السهو، وهو الأصح، وعليه الأكثرون، ويصلي على النبي ﷺ بعد قراءة التشهد في القعدة الأخيرة، وهي سنة عندنا وعند الجمهور.

١٧٥ ن : جانب

١٧٦ لأن التحيات تسمى تشهدا، لما فيها من الشهادة، وهي قوله أشهد أن لا إله إلا الله، وكذا تسمى تسليما، لما فيها من التسليم، بقوله السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين، وحمله على هذا أولى، لأنه أمر بالتسليم، ومطلق الأمر للوجوب، والتسليم ليس بواجب. (بدائع الصنائع ١/٢٩٥)

١٧٧ ن : على

١٧٨ ن، ق: هذه

١٧٩ ن، ق: حرفات

١٨٠ الخلاصة: علي بن أحمد بن مكّي، الرازي، الإمام، حسام الدين، وضع كتابا نفيسا على مختصر القدوري، سماه خلاصة الدلائل في تنقيح المسائل. (الجواهر المضية ١/٣٥٣)

ثم إن كان النبي في وسط الصلاة تحض حين فرغ من تشهده قال الطحاوي من زاد على هذا فقد خالف الإجماع فإن زاد فيها فإن كان عامدا فهو مكروه ولا يخفى وجوب إعادتها وإن كان ساهيا فقد اختلفت الرواية والمشايخ والمختار كما صرح به في الخلاصة أنه يجب السجود للسهو إذا قال اللهم صل على محمد لا لأجل خصوص الصلاة بل لتأخير القيام المفروض واختاره قاضيخان (البحر الرائق ١/٣٤٤)

١٨١ ن : بعضهم

والمختار في صفة الصلاة أن يقول: "اللهم صلّ على محمد وعلى آل محمد كما صلّيت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم. إنك حميد مجيد وبارك على محمد وعلى آل محمد كما باركت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم. إنك حميد مجيد" ^{١٨٣} وهذه الصفة أصحّ الروايات، ^{١٨٤} ويدعو بما شاء بالدعوات المأثورة بعد الصلاة على النبي ﷺ.

فصل في جهر القراءة

الرابع من واجبات ^{١٨٥} الصلاة ^{١٨٦} جهر القراءة فيما يجهر كالفجر والجمعة والعيدين والمغرب والعشاء ونحوها بشرط أن يؤدي الصلاة الجهرية بالجماعة، فيجب جهر القراءة على الإمام. وأما لو صلّى رجل منفردًا فلا يجب الجهر عليه وقَتِيًّا كان أو فائِئِيًّا بل هو مخيّر، وإن شاء خاف وإن شاء جهر؛ لأنه ليس في خلفه من يسمعه، ولكن الأفضل هو الجهر ليكون الأداء على هيئة الجماعة.

فصل في مخافة القرآن

الخامس من واجبات ^{١٨٧} الصلاة ^{١٨٨} مخافة القرآن في موضع السرّ، والجماعة أيضًا مشروطة فيها حتى أن الإمام لو جهر في الظهر أو العصر مقدار ثلاث آيات يجب عليه سجدة السهو. [أ/٥]

١٨٢ ن - المشايخ

١٨٣ ن - وبارك على محمد وعلى آل محمد كما باركت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم. إنك حميد مجيد

١٨٤ ق : الرواية

١٨٥ ن : الواجبات

١٨٦ ن - الصلاة

١٨٧ ن : الواجبات

١٨٨ ن - الصلاة

ولو جهر المنفرد لا يلزم عليه^{١٨٩} شييء^{١٩٠}؛ لأن الجهر والمخافة من خصائص الجماعة، وفي **السراجية**^{١٩١}

أيضاً لو جهر المنفرد فيما يخافت أو خافت فيما يجهر لا سهو عليه، وقال **الشيخ الإمام أبو جعفر**

البلخي^{١٩٢} أدنى الجهر أن يسمع غيره، وأدنى المخافة أن يسمع نفسه إلا بمناج، وما دوغها دندنة، وليس بقراءة.

فصل في قراءة القنوت

والسادس من واجبات^{١٩٣} الصلاة^{١٩٤} **قراءة القنوت في الوتر**، قنت القنوت، أصله الطاعة، ومنه قوله

تعالى: ﴿وَالْقَائِنِينَ وَالْقَائِنَاتِ﴾^{١٩٥} ومنه قنوت الوتر وباب الكل دخل في **مختار الصحاح**. وهو^{١٩٦}

ثلاث ركعات بسلام واحد، يقرأ الفاتحة والسورة في جميع ركعاتها، ويقنت في الثالثة قبل الركوع خلافاً

للشافعي^{١٩٧}، ولا يصلي الوتر بجماعة إلا في شهر **رمضان**، ولا يجهر الإمام بالقنوت، فالمقتدي محيّر إن شاء

قنت مخافة وإن شاء سكت، وينوي في الوتر صلاة الوتر الواجب لاختلاف الأئمة في وجوبه.

١٨٩ ن : + السهو

١٩٠ ن : - شييء

١٩١ الفتاوى السراجية، اسم المؤلف: السجاوندي ، محمد بن محمد المذهب الحنفي .

سراجية (وقرأ) كما كبر (سبحانك اللهم تاركاً) وجل ثناؤك إلا في الجنازة (مقتصر على) فلا يضم وجهت وجهي إلا في النافلة ولا تفسد بقوله (وأنا أول المسلمين) (الإنعام ١٤) في الأصح (إلا إذا) شرع الإمام في القراءة سواء (كان مسبقاً) أو مدركاً (و) سواء كان (إمامه يجهر بالقراءة) أو لا (فإنه) (لا يأتي به) (الدر المختار ١/٤٨٨)

١٩٢ الإمام، أبو جعفر، أحمد بن عبد الله، الشنرا ساري، البلخي، الحنفي، ألف مختصراً في رد المشنعين على أبي حنيفة، سماه الإبانة، وغيرهم وأما الذين ذكروا مناقبه في كتبهم، فجمع عظيم، منهم أبو الحسين بن أحمد القدوري، ذكر مناقبه، في أول شرحه لمختصر الكرخي (مقدمة الجامع الصغير للكنوي ١/٣٤)

١٩٣ ن : الواجبات

١٩٤ ن : - الصلاة

١٩٥ سورة الأحزاب ٣٣/٣٥ .

١٩٦ ق : وهي

١٩٧ محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافعي، الهاشمي القرشي المطلبي، أبو عبد الله أحد الأئمة الاربعة عند أهل السنة. وإليه نسبة الشافعية كافة. ولد في غزوة، وحمل منها إلى مكة، وهو ابن ستين. وزار بغداد مرتين. وقصد مصر سنة ١٩٩ فتوفي بها، وقبره معروف في القاهرة. برع في ذلك أولاً كما برع في الشعر واللغة وأيام العرب، ثم أقبل على الفقه والحديث، وأفتى وهو ابن عشرين سنة. وكان ذكياً مفرطاً. له تصانيف كثيرة، أشهرها كتاب الام في الفقه، سبع مجلدات، جمعه البويطي، وبوبه الربيع بن سليمان، ومن كتبه المسند في الحديث وأحكام القرآن والسنن والرسالة. (الأعلام للزركلي ٢/٢٦)

والدعاء المشهور في القنوت: "اللهم إنا نستعينك ونستغفرك ونستهديك، ونؤمن بك ونتوب إليك ونتوكل عليك، ونثني عليك الخير كله نشكرك ولا نكفرك، ونخلع ونترك من يفجرک، اللهم إياك نعبد، ولك نصلي، ونسجد وإليك نسعى ونحفد، نرجو رحمتك، ونخشى عذابك، إنك عذابك بالكفار ملحق." ومن لا يحسن القنوت يقول: "ربنا آتنا في الدنيا حسنة وقنا عذاب النار" أو يقول: "اللهم اغفر لي" ويكررها ثلاثاً. و يقول^{١٩٨}: "يا رب" ويكرر أيضا ثلاثاً.^{١٩٩}

فصل في تعديل الأركان

والسابع من واجبات^{٢٠٠} الصلاة^{٢٠١} **تعديل الأركان**، فاعلم^{٢٠٢} أنّ تعديل الأركان فرض عند **أبي يوسف**، وعند **أبي حنيفة** و**محمد** واجب.

وسئل^{٢٠٣} **محمد** رحمه عن ترك الاعتدال في الركوع والسجود، قال: "إني أخاف أن لا يجوز صلاته." وقال **قاضي خان** في بحث سجود السهو إذا ركع المصلّي ولم يرفع رأسه من الركوع حتى خرّ^{٢٠٤} ساجداً وساهياً يجوز صلاته عند **أبي حنيفة** و^{٢٠٥}**محمد**، وعليه سجدة السهو، وقال **ابن الهمام**^{٢٠٦} في **شرح**

١٩٨ ن : وقيل يقول

١٩٩ ن : - أيضا ثلاثاً

٢٠٠ ن : الواجبات

٢٠١ ن : - الصلاة

٢٠٢ ن : اعلم

٢٠٣ ن : + عن

٢٠٤ أى (نزل)

٢٠٥ ن : + على

٢٠٦ محمد بن عبد الواحد بن عبد الحميد ابن مسعود، السيواسي، ثم الاسكندري، كمال الدين، المعروف بابن الهمام: إمام، من علماء الحنفية. عارف بأصول الديانات والتفسير والفرائض والفقه والحساب واللغة والموسيقى والمنطق. (الأعلام للزركلي ٢٥٥/٦)

الهداية ٢٠٧ القومة في الركوع والجلسة بين السجدين، والطمانية فيها كلها فرائض عند **أبي يوسف** رحمه الله،
وعندهما سنة، وفي **القنية** ٢٠٨ لو ترك تعديل الأركان ساهياً يلزمه سجدة السهو، ولو تركها عمداً يكره أشدّ
الكراهة، ويلزمه أن يعيد الصلاة.

ومن ترك شيئاً من هذه السبعة المذكورة أي ٢٠٩ إذا ترك المصلي واجباً من الواجبات المذكورة إن كان
سahياً يلزمه سجدة السهو أي إن ترك الواجب ساهياً يجب عليه سجدة السهو في الصلاة.

وإن ترك عامداً لا يجب عليه شيء أي لا يلزم على المصلي شيئاً من سجدة السهو، ولكن تكون
صلاته على النقصان أي تكون صلاته ناقصة بسبب ترك الواجب الذي هو من أفعال الصلاة.

باب سنن الصلاة

وهي أربعة عشر.

٢٠٧ فتح القدير على الهداية، شرح بداية المبتدي تأليف: الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري المعروف بـ: ابن الهمام
الحنفي المتوفى ٨٦١ هـ علق عليه، وخرج أحاديثه: عبد الرازق غالب المهدي (الأعلام للزركلي ٢٥٥/٦)
وينبغي أن تكون القومة والجلسة واجبتين للمواظبة ولما روى أصحاب السنن الأربعة والدارقطني والبيهقي من حديث ابن مسعود عن النبي صلى الله عليه
وسلم لا تجزئ صلاة لا يقيم الرجل فيها ظهره في الركوع والسجود (فتح القدير ٣٠٢/١)

٢٠٨ القنية : لمختار بن محمود بن محمد، الزاهدي، أبو الرجاء، العزميني، الإمام، الملقب نجم الدين، له شرح القدوري شرح نفيس، وله القنية. (الجواهر المضبية
١٦٦/٢)

وتعديل الأركان أي تسكين الجوارح في الركوع والسجود حتى تطمئن مفاصلها واجب عند الطرفين وأدناه مقدار تسبيحة وهو تخريج الكرخي وفي تخريج
الجرجاني سنة لأنه شرع لتكميل الأركان وليس بمقصود لذاته أما الاطمئنان في القومة والجلسة فسنة على تخريجها جميعاً كما في أكثر الكتب وبهذا ظهر
ضعف ما في القنية (جمع الأنهر ١٣٢/١)

فصل في رفع اليدين

الأول من سنن الصلاة رفع اليدين أي إذا أراد الرجل أن يدخل في الصلاة نوى وأخرج يديه من

كفيه ورفع يديه، ويكون الرفع مع التكبير أي يكون إبتداء الرفع عند إبتداء التكبير، وانتهائه عند انتهائه.^{٢١٠}

وذكر في [٥/ب] الهداية^{٢١١} أنه^{٢١٢} يرفع^{٢١٣} يديه أولاً ثم يكبر، والأصح أنه يرفع أولاً ثم يكبر حتى

يجازي أي يقابل إبهاميه شحمتي أذنيه، وفي فتاوى^{٢١٤} قاضي خان^{٢١٥} أن يمَسَّ طرف إبهاميه شحمة^{٢١٦} أذنيه.

ويفرج أصابعه حالة الرفع، لكن لا يفرج كل التفريج، ويوجّه حالة الرفع بطن كفيه نحو القبلة.

وأما المرأة فإنها^{٢١٧} ترفع يديها عند التكبير خذاء ثدييها، والمقتدي يكبر تكبيراً مقارناً بتكبير الإمام

عند أبي حنيفة رحمه،^{٢١٨} وعندهما بعد تكبير الإمام.

٢١٠ وقال الصفار، وشيخ الإسلام، المعروف، بخواهر زاده، يرفع يديه مقارناً للتكبير، وهو مروى عن أبي يوسف، لأن رفع اليدين سنة التكبير، فيقارنه كتكبيرات الركوع والسجود (تبيين الحقائق ١/١٠٩)

٢١١ قال وإذا شرع في الصلاة كبر لما تلونا وقال عليه الصلاة والسلام تحريمها التكبير وهو شرط عندنا خلافاً للشافعي رحمه الله حتى إن من تحرم للفرض كان له أن يؤدي بما التطوع عندنا وهو يقول إنه يشترط لها ما يشترط لسائر الأركان وهذا آية الركنية ولنا أنه عطف الصلاة عليه في قوله تعالى ﴿ وذكّر اسم ربه فصلى ﴾ ومقتضاه المغايرة ولهذا لا يتكرر كتنكير الأركان ومراعاة الشرائط لما يتصل به من القيام ويرفع يديه مع التكبير وهو سنة لأن النبي عليه الصلاة والسلام واطب عليه وهذا اللفظ يشير إلى اشتراط المقارنة وهو المروي عن أبي يوسف والحكي عن الطحاوي والأصح أنه يرفع يديه أولاً ثم يكبر (الهداية ١/٤٦)

٢١٢ ق : ان

٢١٣ ن : رفع

٢١٤ ن : + أى

٢١٥ فإذا أراد التكبير ينشر أصابعه ولا يفرج بين أصابعه كل التفريج ولا يضمها كل الضم في السجود ويرفع يديه خذاء أذنيه ويمس طرف إبهاميه شحمة أذنيه وأصابعه فوق أذنيه والمرأة ترفع اليد كما يرفع الرجل في رواية الحسن عن أبي حنيفة (فتاوى قاضيخان ١/٤٠)

٢١٦ ن : شحمتي

٢١٧ ن : وأنها

٢١٨ ن : - رحمه

فصل في وضع يده اليمنى على اليسرى

والثاني من سنن الصلاة وضع يده اليمنى على اليسرى بعد تكبير، وكيفية أن يضع كفه اليمنى

على كفه اليسرى، ويُحَلَّقُ الإبهام والحِنْصَر^{٢١٩} على الرُّسْغ، وييسط الأصابع الثلاث على الذراع تحت السرة أي أن يضع يديها تحت السرة.

فصل في الثناء لله تعالى

والثالث من سنن الصلاة الثناء لله تعالى أي أن يقول "سبحانك اللهم وبمحمدك وتبارك إسمك

وتعالى جدك ولا إله غيرك". وإن زاد بعد قوله أي^{٢٢٠} المصلي "وتعالى جدك" قوله "وجلّ ثناؤك"، لا يمنع عن زيادته.

وإن سكت عنه لا يؤمر به، والمسبوق يأتي بالثناء إذا أدرك الإمام حالة المخافة، ثم إذا قام إلى قضاء

ما سبق يأتي به^{٢٢١} أيضاً؛ لأن القيام إلى قضاء ما سبق كتحريمه أخرى.

وكذا ذكره في **الملتقط**^{٢٢٢}، وإن أدرك الإمام في الركوع فإنه يتحرى في الإتيان، وإن كان أكثر رأيه أنه

لو أتى بالثناء يدرك الإمام في شئ من الركوع يأتي به قائماً ثم يركع وإلا يركع ويتابع الإمام، ويترك الثناء.

٢١٩ الإصبع الصغرى

٢٢٠ ن - أي المصلي

٢٢١ ق، ك - به

٢٢٢ لمصطفى بن قاسم الطرابلسي، الحلبي، ثم المدني، الشافعي، درويش، أديب، شاعر. ولد بطرابلس الشام، ونشأ بها، وتوفي بالمدينة. من آثاره: الدر الملتقط من بحر الصفا في مناقب سيدي ابي الاسعاد ابن وفا، نزهة الابصار في السير فيما يحدث للمسافر من الخير، هتك الاستار في وصف العذار، شرح تائية ابن حبيب الصغدني وسماء المنح الوفائية في شرح التائية. (معجم المؤلفين ٢٦٨/١٢)

وذكر في شرح منية المصلي أن شيخ الإسلام ذكر في شرح كتاب الصلاة أنه يرسل في القومة التي تكون بين الركوع والسجود على قولهما كما هو قول محمد وذكر في موضع آخر أن على قولهما يعتمد فإن في هذا القيام ذكراً مسنوناً وهو التسميع أو التمجيد وعلى هذا مشى صاحب الملتقط (البحر الرائق ٤٠/١)

فصل في التَعَوُّذِ

والرابع من سنن الصلاة التَعَوُّذِ لله تعالى بعد الثناء لقوله تعالى: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ

مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾^{٢٢٣} الآية.

^{٢٢٤}هو سنة عند عامة العلماء، والمختار في لفظه عند **صاحب الهداية** "أستعذ بالله من الشيطان

الرجيم"، وعند غيره "أعوذ بالله من الشيطان الرجيم"، ويأتي بالتعوذ المقتدي والإمام والمنفرد.

فصل في التسمية

والخامس من سنن الصلاة التسمية أي أن يقول ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ

الرَّحِيمِ﴾^{٢٢٥} بعد التَعَوُّذِ. ويأتي بها في أول كل ركعة من الصلاة، والإمام والمنفرد إذا جهر أو خافت يأتي بها

سراً لا جهراً.

وأما التسمية عند ابتداء السورة بعد الفاتحة، فإنه عند **أبي حنيفة** رحمه الله لا يأتي بها لا في حال

الجهر وفي حالة المخافة، وكذا عند **أبي يوسف** رحمه الله، وأما عند **محمد** يأتي بها في أول السورة إذا خافت

بالقراءة إلا إذا جهر لئلا يجمع بين الجهر والمخافة في ركعة واحدة.^{٢٢٦}

فصل في التأمين والتسميع والتحميد

والسادس من سنن الصلاة^{٢٢٧} التأمين إذا قال الإمام ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾^{٢٢٨} أن

يقول المؤتم "آمين". والإمام والمنفرد أيضاً يأتي بها سراً ولا جهراً.

٢٢٣ سورة النحل ١٦/٩٨

٢٢٤ ن : وهي

٢٢٥ سورة النمل ٢٧/٣٠

٢٢٦ ن : واحد

و^{٢٢٩} السابع من سنن الصلاة التسميع أي أن يقول الإمام بعد إتمامه الركوع واستوائه قائمًا "سمع الله

لمن حمده" ^{٢٣٠}.

و^{٢٣١} الثامن من سنن الصلاة التحميد أي أن يقول المقتدي "اللهم ربنا ^{٢٣١} لك الحمد" أو يقول "اللهم

ربنا لك الحمد" ^{٢٣٢} أو "ربنا لك الحمد".

وأفضليتها على ترتيبها، كذا في **الكافي**، والإمام أيضًا يأتي بعد التسميع بالتحميد عند **أبي يوسف**

و**محمد**، وفي **ظاهرة الرواية** ^{٢٣٣} عند **أبي حنيفة** رحمه الله لا يأتي بالتحميد. وإن كان المصلي منفردًا يأتي [٦/١]

بالتسميع ^{٢٣٤} والتحميد في الأصح، ذكره ^{٢٣٥} في **الهداية** ^{٢٣٦} و**الدرر** ^{٢٣٧} وقيل يأتي بالتسميع فقط، وقيل بالتحميد

فقط. وأما في الهداية والدرر أصح وأولى ^{٢٣٨}.

٢٢٧ ق - : الصلاة

٢٢٨ سورة الفاتحة ٧/١

٢٢٩ ق - : و

٢٣٠ لقوله عليه الصلاة والسلام، "إذا قال الامام سمع الله لمن حمده قولوا ربنا لك الحمد"،

٢٣١ ق - : و

٢٣٢ ن - : يقول "اللهم ربنا لك الحمد"

٢٣٣ قلت أرأيت رجلا افتتح الصلاة بالتهليل أو بالتحميد أو بالتسبيح هل يكون ذلك دخولا في الصلاة قال نعم قلت لم قال أرأيت لو افتتح الصلاة فقال الله

أجل أو الله أعظم أكان هذا دخولا في الصلاة قلت نعم قال فهذا وذاك سواء وهذا قول أبي حنيفة ومحمد وإبراهيم والحكم بن عتيبة وقال أبو يوسف لا يجزيه

(كتاب الاصل ١/١٤)

٢٣٤ ن : بعد التسميع

٢٣٥ ن + : وكذا ذكره

٢٣٦ إذا قال الإمام سمع الله لمن حمده فقولوا ربنا لك الحمد هذه قسمة وإنما تنافي الشركة ولهذا لا يأتي المؤتمر بالتسميع عندنا خلافا للشافعي رحمه الله تعالى ولأنه يقع

تحميده بعد تحميد المقتدي وهو خلاف موضوع الإمامة وما رواه محمول على حالة الانفراد والمنفرد يجمع بينهما في الأصح وإن كان يروى الاكتفاء بالتسميع

ويروى بالتحميد والإمام بالدلالة عليه آت به معنى (الهداية ١/٤٩)

٢٣٧ ق + : والغرر

٢٣٨ ق - : وقول الهداية والدرر أصح وأولى

فصل في تسبيحات الركوع وتسبيحات السجود

والناسع من سنن الصلاة تسبيحات الركوع والسجود^{٢٣٩} أي أن يقول المصلي في الركوع "سبحان

ربي العظيم" ثلاث مرّات. وذلك^{٢٤٠} أدناه. وإن زاد فهو أفضل. فالسنة أن يحتتم على وتر. وإن اقتصر على مرّة واحدة أو ترك بالكلية جاز صلاته. ولكن يكره.

والعاشر من سنن الصلاة تسبيحات السجود أي أن يقول المصلي في سجوده "سبحان ربي

الأعلى" ثلاثاً، وذلك أيضاً^{٢٤١} أدناه، وإن زاد فهو أفضل،^{٢٤٢} ويترك على وتر كما في الركوع.

فصل في قراءة التشهد في القعدة الأولى

والحادي عشر من سنن الصلاة قراءة التشهد في القعدة الأولى فقط في الرباعي والثلاثي من

الصلاة.^{٢٤٣}

وهو أن يقول "التحيات لله" إلى^{٢٤٤} آخره، وإذا انتهى^{٢٤٥} إلى أول الشهادتين هل يشير بالمسبحة أم لا،

قال **صاحب الخلاصة والبنزاية**^{٢٤٦} الأصحّ،^{٢٤٧} أنه لا يشير، وصحح **شرح الهداية**^{٢٤٨} أنه يشير، وصفته أن يخلق

من يده اليمنى عند الشهادة الإبهام والوسطى، ويقبض الخنصر والبصير ويشير بالمسبحة.

٢٣٩ ق - : اى

٢٤٠ ن - : وذلك

٢٤١ ن - : أيضاً

٢٤٢ لقوله عليه الصلاة والسلام، "إذا سجد احدكم فليقل في سجوده "سبحان ربي الاعلى" ثلاثاً" انتهى

٢٤٣ لأن القعدة الأخيرة لما كانت فرضاً، كانت القراءة فيها واجبة، والقعدة الأولى لما كانت واجبة كانت القراءة فيها سنة،

٢٤٤ ن - : إلى

٢٤٥ وهو أن يقول "التحيات لله" إلى آخره.

٢٤٦ محمد بن محمد بن شهاب بن يوسف الكردي، اليربوعي، الخوارزمي، الحنفي، المعروف بالبيزاري، حافظ الدين، فقيه، اصولي. تنقل في بلاد القرم والبلغار، وباحث المولى الفناري وغلبه في الفروع وغلبه الفناري في الاصول، وتوفي بمكة، في أواسط رمضان. من تصانيفه: الفتاوى البيزارية، كتاب في مناقب ابي حنيفة النعمان، شرح مختصر القدوري في فروع الفقه الحنفي، ومناسك الحج. (معجم المؤلفين ١١/٢٢٤)

فصل في قراءة الفاتحة في الركعتين الأخيرين

والثاني عشر من سنن الصلاة قراءة الفاتحة في الركعتين الأخيرين فقط، ولا يزيد على الفاتحة شيئاً

من القراءة في الفرائض الأربع في الركعتين الأخيرين؛ لأنه المتواتر من فعل النبي ﷺ، فإن ضمّ السورة إلى

الفاتحة في الأخيرين يجب عليه سجدة السهو في رواية عن **أبي حنيفة**^{٢٤٧} و **أبي يوسف** لتأخير الركوع عن محلّه،

وفي أظهر الرواية^{٢٥٠} لا يجب عليه سجدة السهو.

فصل في التكبيرات

والثالث عشر من سنن الصلاة تكبيرات غير تكبير الإفتتاح أي تكبير السجود والركوع والقيام

والقعدتين والقنوت.^{٢٥١}

فصل في التسليم والصلاة

والرابع عشر من سنن الصلاة التسليم^{٢٥٢} إذا فرغ المصلّي في القعدة الأخيرة من التشهد والصلاة

على النبي ﷺ والأدعية المأثورة تسلّم^{٢٥٣} عن يمينه بأن يقول "السلام عليكم وعليكم ورحمة الله".

٢٤٧ قال أهل المدينة يعقد ثلاثة وخمسين ويشير بالمسبحة وذكر الفقيه أبو جعفر الهندواني أنه يعقد الخنصر والبنصر ويحلق الوسطى مع الإبهام ويشير بالسبابة وقال إن النبي هكذا كان يفعل والله أعلم (بدائع الصنائع ١/٢١٤)

٢٤٨ وقوله : (وبسط أصابعه وتشهد) وهل يشير بالمسبحة إذا انتهى إلى الشهادة أو لا ؟ لم يتركه ، فمن المشايخ من يقول بأنه لا يشير ؛ لأن في الإشارة زيادة رفع لا يحتاج إليها فالترك أولى ؛ لأن مبنى الصلاة على السكينة والوقار ، ومنهم من يقول يشير بها ، وقد نص محمد بن الحسن على هذا في كتاب المسبحة ، حدثنا عن { رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه كان يفعل ذلك : أي يشير ، ثم قال : نضع بصنيع رسول الله صلى الله عليه وسلم ونأخذ بفعله { (العناية ٧/٢)

٢٤٩ ك - : أبي حنيفة و

٢٥٠ ن + : أنه

٢٥١ لما روى أنه عليه الصلاة والسلام "كان يكبر عند كل حفظ ودفع وقيام وقعود"

٢٥٢ لما روى أنه عليه الصلاة والسلام "كان يسلم عن يمينه حتى يرى خده الأيمن وعلى يساره حتى يرى خده الأيسر" ويسلم المصلّي بعد فراغه من التشهد

٢٥٣ ن : يسلم عن

ولا يقول في سلام الخروج عن الصلاة "وبركاته"؛ لأنه لم يقع عن رسول الله ﷺ كلامًا ولا قولًا ولا

أمرًا، وينوي بالتسليم الأولى من هو عن يمينه من الملائكة والمؤمنين المشاركين له^{٢٥٤} في الصلاة.

ويقول في يساره مثل ذلك، وينوي المقتدي إمامه في التسليم الأولى مع من نوى فيها إن كان الإمام

عن يمينه أو بخذائه، و^{٢٥٥}ينوي أيضًا إمامه في التسليم الثانية إن كان عن يساره.

والإمام أيضًا ينوي القوم مع الحفظة في التسليمتين، ويكون تسليم الإمام في الثانية أحفظ^{٢٥٦} من

التسليم الأولى في الصلاة، وهي^{٢٥٧} سنة، وأما المنفرد فلا ينوي سوى الحفظة.

ومن ترك شيئًا من هذه الأشياء المذكورة أي إذا ترك المصلي شيئًا من السنن المذكورة لم يلزم

عليه^{٢٥٨} شيء أي لم يلزم على المصلي سجدة السهو.

ولا تفسد صلاته سواء كان تركه^{٢٥٩} عامدًا أو ساهيًا إلا أنه إذا كان عامدًا أي إذا كان المصلي

عامدًا في تركه يكون مسيًا بسبب عمدته أو عدم الرعاية لسنن^{٢٦٠} النبي ﷺ.

٢٥٤ ق - له

٢٥٥ ن : أو

٢٥٦ ن : أحفظ

٢٥٧ ن : وهو

٢٥٨ ن : المصلي

٢٥٩ ق : كان

٢٦٠ ن : لسنة

باب ما يستحبّ في الصلاة^{٢٦١}

أي فعله مستحب في الصلاة أي في داخل الصلاة وهي خمسة وعشرون.

الأول من المستحبّات أن يكون نظر المصلّي في القيام إلى موضع سجوده، ولا يتجاوز نظره

عنه. ^{٢٦٢} [٦/ب]

والثاني من المستحبّات النظر في الركوع إلى ظهر قدميه أي^{٢٦٣} نظر المصلّي في حالة الركوع إلى

ظهر^{٢٦٤} قدميه. ^{٢٦٥}

والثالث من المستحبّات النظر في السجدة^{٢٦٦} إلى أرنبة أنفه أي ينظر المصلّي في حالة السجود إلى

طرف أنفه.

والرابع من المستحبّات النظر في القعود^{٢٦٧} إلى حجره أي ينظر المصلّي في حالة القعود إلى حجره،

وهو ما على مجمع فخذه من ثوبه، والمراد من المذكورين كمال الخشوع والتذلّل إلى الله تعالى.

والخامس من المستحبّات قراءة القرآن مقدار ثلاث آيات سوى الفاتحة أي قراءة المصلّي مقدار

ثلاث آيات قصار غير الفاتحة عندهما أو آية طويلة مقدار ثلاث آيات قصار.^{٢٦٨}

٢٦١ ن - : في الصلاة

٢٦٢ إنه عليه الصلاة والسلام كان "لا يتجاوز بصره في صلاته موضع سجوده تخشعا لله تعالى"

٢٦٣ ن - : ان

٢٦٤ ن : ظهرة

٢٦٥ لأن الله تعالى أمرنا بالخضوع في الصلاة حيث قال الله تعالى ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾. سورة البقرة/ ٢٣٨ أى خاضعين

٢٦٦ ن : في السجود

٢٦٧ ن : في القعدة

٢٦٨ إن النبي صلى الله عليه وسلم "ويعضب عليها من غير ترك ولذا وجب سجدة السهو بتركه"

وأما فرض القراءة عند **أبي حنيفة** قراءة آية واحدة، وإن كانت قصيرة كما ذكرنا في باب أركان

الصلاة، فافهم.^{٢٦٩}

والسادس من المستحبات تكبيرة المأموم سرًا بلا مدٍّ أي تكبيرة المأموم سرًا لا جهرًا بلا مدِّ الألف

في لفظة الله؛ لأنه لو أدخل المد في ألفه تفسد صلاته عند الأكثر، ويكفر لو تعمد؛ لأنه يكون استفهامًا، ومقتضاه الشك، وباقي بحث التكبير مرّ في باب أركان الصلاة.

والسابع من المستحبات وضع اليدين حالة التشهد على ركبتيه مبسوطة مع تفريج الأصابع لا

كلّ التفريج.^{٢٧٠}

والثامن من المستحبات بسط^{٢٧١} الظهر في الركوع أي بسط^{٢٧٢} المصليّ ظهره وسوى^{٢٧٣} رأسه

بظهره.^{٢٧٤}

والتاسع من المستحبات تسوية الرأس مع العنق أي يستوي رأسه مع العنق ولا يرفع الرأس ولا

ينكس^{٢٧٥} لما روي أنه **بَلَّغَ اللَّهُ** « إذا ركع سوى ظهره حتى لو صب عليه الماء لاستقر^{٢٧٦} »

والعاشر من المستحبات رفع رأسه^{٢٧٧} بالتسميع أي يرفع المصليّ رأسه من الركوع حتى يستوي

قائمًا، ويقول حالة الرفع "سمع الله لمن حمده"^{٢٧٨} وقد مرّ تفصيل التسميع والتحميد في باب سنن الصلاة.

٢٦٩ ن - فافهم

٢٧٠ لقوله عليه الصلاة والسلام لأنس رضي الله عنه "إذا ركعت فضع يديك على ركبتيك وفرج بين أصابعك لأنه أمكن في أحد الركبة." "

٢٧١ ن : يبسط

٢٧٢ ن : يبسط

٢٧٣ ن : يستوي

٢٧٤ لما روى أنه عليه الصلاة والسلام "كان إذا ركع سوى ظهره حتى لو وضع على ظهره قدحا من الماء لما استقر." "

٢٧٥ ن : ولا ينكسه

٢٧٦ رواه ابن ماجه، باب الركوع في الصلاة، ٢٨٣/١ رقم ٨٧٢ بلفظ "سمعت وابصة بن معبد يقول رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي . فكان إذا ركع سوى ظهره حتى لو صب عليه الماء لاستقر"

٢٧٧ ن : رفع الرأس

والحادي عشر من المستحبات أن يضع أولاً ركبتيه ثم يديه على الأرض أي أن يضع المصلي أولاً

ركبته على الأرض ثم يضع يديه بعدها. ٢٧٩

والثاني عشر من المستحبات أن يضع وجهه على الأرض، ويكون السجود بين كفيه لما روي أنه

ﷺ « كان إذا سجد وضع ركبتيه على الأرض قبل يديه ووضع رأسه بين كفيه وإذا أخصر رفع يديه

قبل ركبتيه. ٢٨٠ » ٢٨١

والثالث عشر من المستحبات أن يبدأ بأنفه أي أن يضع أنفه على الأرض في السجود أولاً إن لم

يكن فيه عذر.

والرابع عشر من المستحبات أن يضع جبهته في السجود بعد وضع ٢٨٢ أنفه أي أن يضع المصلي

جبهته في السجود بعد وضع الأنف على الأرض، وكره بأحدهما أي يكره ٢٨٤ وضع الأنف وحده والجبهة ٢٨٥

وحدها في السجود إن لم يكن أحدهما عذراً أو يكون ٢٨٦ أيضاً على كور عمامته بلا عذر.

والخامس عشر من المستحبات أن يبدأ ضبعيه أي أن يظهر عضديه لقوله ﷺ « إذا سجدت

فضع كفيك وارفع مرفقيك » ٢٨٧

٢٧٨ أخرجه البخاري، في باب رفع اليدين إذا كبر وإذا ركع وإذا رفع ٧٣٦ - ١٤٨/١ رقم ٧٣٦ بلفظ "حدثنا محمد بن مقاتل قال أخبرنا عبد الله قال أخبرنا يونس عن الزهري أخبرني سالم بن عبد الله عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم "إذا قام في الصلاة رفع يديه حتى يكونا حدو منكبيه وكان يفعل ذلك حين يكبر للركوع ويفعل ذلك إذا رفع رأسه من الركوع ويقول سمع الله لمن حمده ولا يفعل ذلك في السجود"

٢٧٩ لأن نبينا وشفيعنا عليه الصلاة والسلام "كان يفعل كذا"

٢٨٠ ن - - وإذا أخصر رفع يديه قبل ركبتيه

٢٨١ أخرجه النسائي، ٢٠٦/٢ رقم ١٠٨٩ بلفظ "عن وائل بن حجر قال : "رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا سجد وضع ركبتيه قبل يديه وإذا أخصر رفع يديه قبل ركبتيه"

٢٨٢ ن - - أن

٢٨٣ ق - - وضع

٢٨٤ ن : أن يكره

٢٨٥ ن : وجبهته

٢٨٦ ق - - إن لم يكن أحدهما عذراً ويكون

٢٨٧ رواه مسلم، في باب الاعتدال في السجود ووضع الكفين، ٣٥٦/١ رقم ٤٩٣، بلفظ "عن البراء قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم * إذا سجدت فضع كفيك وارفع مرفقيك"

والسادس عشر من المستحبات أن يجافي بطنه عن فخذيته^{٢٨٨} أن يباعد المصلي بطنه^{٢٨٩} عنهما،²⁹⁰

والمرأة تلتصق بطنها فخذيها^{٢٩١} أي يضع المرأة بطنها على فخذيها في السجود.

والسابع عشر [٧/أ] من المستحبات أن يوجه أصابع رجليه إلى القبلة أي إلى جهة القبلة في

السجود.^{٢٩٢}

و^{٢٩٣}الثامن عشر من المستحبات أن يسح فيه ثلاثاً أي في السجود، وقد مر تفصيله في باب

السنن.

والتاسع عشر من المستحبات أن يرفع رأسه مكبراً أي يرفع المصلي رأسه من السجدة حال كونه

مكبراً.^{٢٩٤}

والعشرون من المستحبات أن يرفع يديه بعد رفع^{٢٩٥} رأسه أي يرفع المصلي رأسه من الأرض أولاً ثم

يديه بعده، والضابطة أن ما هو أقرب إلى الأرض يضعه أولاً وعند رفعه^{٢٩٦} ما هو أقرب إلى الهواء يرفع أولاً ،

وهو الرأس، فيرفع الجبهة أولاً ، ثم الأنف ثم الصدر و^{٢٩٧}على هذا الترتيب.

٢٨٨ ن : + أي

٢٨٩ ن : عنها

٢٩٠ لما روي أنه عليه الصلاة والسلام "كان إذا سجد جافاً فخذيته عن جنبه حتى ان البهيمه لو ارادت ان تمر تين يديه لمطرت."

٢٩١ ن : على فخذيها

٢٩٢ لقوله عليه الصلاة والسلام "إذا سجد العبد المؤمن كل عضو منه فالوجه ما استطاع من أعضائه القبلة."

٢٩٣ ق - : و

٢٩٤ لأنه عليه الصلاة والسلام يكبر عند كل رفع وخفض

٢٩٥ ق - : رفع

٢٩٦ ن : وعند رفع

٢٩٧ ن - : و

والحادي والعشرون من المستحبات أن يرفع ركبتيه بعد رفع يديه أي يرفع يديه أولاً ثم ركبتيه، هذا

إذا فرغ من السجدة الثانية في الركعة الأولى.^{٢٩٨}

والثاني والعشرون من المستحبات إذا رفع رأسه من السجدة الثانية في الركعة الثانية أي من

السجدة الثانية في الركعة الثانية إفتش^{٢٩٩} رجله اليسرى، وجلس عليها أي على رجله اليسرى.^{٣٠١}

والثالث والعشرون من المستحبات نصب يمينها أي نصب المصلي رجله اليمنى، ويوجه رأس

أصابع رجله اليمنى نحو القبلة أي جهة القبلة.^{٣٠٣}

والرابع والعشرون من المستحبات وضع يديه في القعدتين على فخذه مبسوطة الأصابع، ويفرج

أصابعه أيضاً لا كلّ التفريج، ثم تشهد^{٣٠٤} بقلبه أي إخفاءً لا جهراً، ويصلي على النبي عليه الصلاة والسلام^{٣٠٥} في القعدة الأخيرة إخفاءً أيضاً، وقد مر تفصيل التشهد^{٣٠٦} في باب ما يجب في الصلاة.

والخامس والعشرون من المستحبات إذا فرغ من هؤلاء أي إذا فرغ المصلي من التشهد والصلاة

على النبي عليه الصلاة والسلام ومن الأدعية المأثورة فله أن يسلم عن يمينه ويساره أي يسلم عن يمينه أولاً ويسلم على يساره ثانياً، وقد مرّ تفصيل صفة السلام في باب سنن الصلاة.

٢٩٨ لما روي أنه عليه الصلاة والسلام "كان يفعل كذا"

٢٩٩ ق : إفتش

٣٠٠ ن : رجله

٣٠١ هكذا حكى عن وائل بن حجر وعائشة رضي الله عنه "قعوده صلى الله عليه وسلم وزاده شفاً وكرماً لدينه في التشهد"

٣٠٢ ن : رجله

٣٠٣ لما رويت عن عائشة رضي الله عنها أنه عليه الصلاة والسلام "كان يقعد في القعدتين موجهاً أصابعه نحو القبلة."

٣٠٤ ن : يتشهد

٣٠٥ ن : + إذا كان في القعدة الأخيرة إخفاءً ايضاً وقد مر تفصيل التشهد

٣٠٦ ق - : القعدة الأخيرة إخفاءً ايضاً وقد مر تفصيل التشهد

وما سوى هؤلاء أي مستحبات المذكورة آداب، مثل مسح اليدين على الوجه بعد السلام^{٣٠٧} من

الآداب والأدعية المأثورة أي قراءة الأدعية المنقولة^{٣٠٨} عن النبي عليه الصلاة والسلام والحمد والثناء

والتسبيح في آخر الصلاة من الآداب.

فإن ترك شيئاً من هؤلاء أي إذا ترك المصلي من المستحبات شيئاً ومن الآداب شيئاً لا يلزم عليه

شيء من إفساد^{٣٠٩} الصلاة ومن السجدة السهولة. ولا يلزم^{٣١٠} شيئاً. ولكن من حفظ وعمل به تعظيماً

لأمر الله تعالى فله أجر كبير وثواب كثير،^{٣١١} ومراعاته أفضل وأحسن من تركه لا شك فيه يكون مسيئاً.^{٣١٢}

باب ما يكره في الصلاة

أي شيء الذي يكره عمله في داخل الصلاة وهي عشرة.

الأول من المكروهات الترتيب^{٣١٣} بلا عذر في الصلاة؛ لأنه مخالف للجلوس المسنون، ولا يكره الترتيب

في خارج الصلاة في الأصح.

والثاني من المكروهات التعدد أي إعداد^{٣١٤} الآيات باليد ولسانه في الصلاة.^{٣١٥}

^{٣٠٧} لقوله عليه الصلاة والسلام "إذا فرغتم من الصلاة فامسحوا وجوهكم".

^{٣٠٨} ن : المنقولات

^{٣٠٩} ق : فساده

^{٣١٠} ن : ولا يكون

^{٣١١} ن : وثواب كبير

^{٣١٢} ن : - يكون مسيئاً

^{٣١٣} ومن مشايخنا، فقال، الترتيب، جلوس الجبارة، فلماذا كره في الصلاة، وهذا ليس بقوي، فإن النبي كان يتربع في جلوسه في بعض أحواله، حتى روي "أنه كان يأكل يوماً متربعاً فنزل عليه الوحي" كل، كما تأكل العبيد وهو كان منزهاً عن أخلاق الجبارة، وكذلك عامة جلوس عمر رضي الله عنه، في مسجد رسول الله، كان متربعاً، ولكن العبارة الصحيحة، أن يقال الجلوس على الركبتين أقرب إلى التواضع، من التربع، فهو أولى في حال الصلاة إلا عند العذر (المبسوط، ٢٧/١).

^{٣١٤} ق : عد

والثالث من المكروهات [٧/ب] إفتراش^{٣١٦} ذراعيه في السجود؛ لأن النبي عليه الصلاة والسلام «

نهي عن نقر كنفرك الديك وإفعاء كإفعاء الكلب»^{٣١٧} وافتراش كافتراش الثعلب»^{٣١٨}

والرابع من المكروهات إلتفات عينيه أي توجهه^{٣١٩} يمينًا وشمالًا ، وإن التفت بمُوق عينيه لا يكرهه، ولو

التفت بصدرة تفسد صلاته،^{٣٢٠} ويكره أيضًا رفع البصر^{٣٢١} إلى السماء في الصلاة وفي الدعاء خارج الصلاة.

والخامس من المكروهات تغميض عينيه في الصلاة^{٣٢٢} بلا عذر؛^{٣٢٣} لأن النبي عليه الصلاة والسلام

نهي عنه.^{٣٢٤}

والسادس من المكروهات تَقْلِيْبُ الحَصَى من موضع السجود بلا إحتياج أي يكره تَقْلِيْبُ الحَصَى

للمصلي إلا أن لا يمكن السجود من الحصى بأن اختلف ارتفاعه وانخفاضه، فلا يستقرّ عليه قدر الفرض من

الجهة، فيسويّه حينئذ مرة أو مرتين، ولا يزيد على هذا على^{٣٢٥} رواية **المغني**^{٣٢٦} وفي **الكافي** فيسويّه مرة.^{٣٢٧}

٣١٥ لقوله عليه الصلاة والسلام "كفوا ايديكم في الصلاة"

٣١٦ ن : إفتراش

٣١٧ و في مسند أحمد، ٣٨/١٣ رقم ٧٥٩٥، بلفظ "حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُضَيْلٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ أَبِي زِيَادٍ حَدَّثَنِي مَنْ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ أَوْصَانِي خَلِيلِي بِثَلَاثٍ وَنَهَانِي عَنْ ثَلَاثٍ أَوْصَانِي بِالْوَتْرِ قَبْلَ التَّوْمِ وَصِيَامَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ وَرُكْعَتَيْ الصُّحَى قَالَ وَنَهَانِي عَنْ الْإِلْتِفَاتِ وَإِفْعَاءِ كِافِعَاءِ الْقُرْدِ وَنَقْرِ كَنْفَرِ الدِّبِكِ"

٣١٨ و في نصب الراية، ٩٢/٢ رقم ٩٤ بلفظ "الحديث الرابع والتسعون : رَوَى عَنْ أَبِي ذَرٍّ أَنَّهُ قَالَ: نَهَانِي خَلِيلِي عَنْ ثَلَاثٍ: عَنْ نَقْرِ الدِّبِكِ. وَأَنْ أُفْعِيَ إِفْعَاءَ الْكَلْبِ. وَأَنْ أَفْتَرَشَ أَفْتَرَاشَ الثَّعْلَبِ،"

٣١٩ ن : يوجهه

٣٢٠ لقوله عليه الصلاة والسلام، "لو علم المصلي مع يناجي ما التفت".

٣٢١ ق : الرأس

٣٢٢ ن - : في الصلاة

٣٢٣ لقوله عليه الصلاة والسلام "إذا قام احدكم في الصلاة فلا تغمض عينيه."

٣٢٤ رواه البيهقي في السنن الكبرى (٢/٢٨٤، رقم ٣٦٨٦) ، بلفظ " عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- " يَا أَنَسُ اجْعَلْ بَصْرَكَ حَيْثُ تَسْجُدُ وَرُؤْيَا عَنْ مُجَاهِدٍ وَقَتَادَةَ : أَنَّهُمَا كَانَا يَكْرَهُانِ تَغْمِيضَ الْعَيْنَيْنِ فِي الصَّلَاةِ. وَرَوَى فِيهِ حَدِيثٌ مُسْنَدٌ وَلَيْسَ بِشَيْءٍ"

٣٢٥ ن : + وهي

والسابع من المكروهات التَّمْطِي في الصلاة؛ لأنه دليل الغفلة عن العبادة والكسل فيها.

والثامن من المكروهات التَّتَاوُبُ ^{٣٢٨} والأدب عند التَّوَاب ^{٣٢٩} أن ^{٣٣٠} يمنع الفم عن الانفتاح إن قدر

لقوله عليه الصلاة والسلام: « إذا تَتَّوَبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَكْظُمْ مَا اسْتَطَاعَ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ الرَّجِيمَ يَدْخُلُ فِي فَمِهِ ^{٣٣١} وَإِنْ لَمْ يَقْدِرِ الْمُنْعَ فَلَا بُأْسَ أَنْ يَضَعَ يَدَهُ أَوْ كَمَّهُ عَلَى فَمِهِ.

والتاسع من المكروهات أَنْ يَعْبَثَ أي يلعب ^{٣٣٢} المصلِّي شيئًا من ثوبه أو بدنه أو شعره أو لسانه أو

أسنانه العبث لعب لا لذة فيه، واللَّعب هو الذي فيه لذة، قيل العبث مكروه دون الثلاث، ولو فعل ذلك ثلاثاً تفسد صلاته. ^{٣٣٣}

والعاشر من المكروهات إِذَا كَانَ أي إن كان المصلِّي في المسجد مع الجماعة أن يقوم وحده أي

يكره للمقتدي أن يقوم خلف الصف وحده؛ ^{٣٣٤} إلا إذا لم يجد في الصف فُرْجَةً يمكن القيام فيها.

^{٣٢٦} عمر بن محمد بن عمر، الإمام، جلال الدين، الحيازي، قال الذهبي المفتي، الزاهد، الحنفي، رأيته لما قدم دمشق، يدرس بالمعزية البرانية، ثم حج ودرس بالحانوتية، ومات في آخر سنة إحدى وتسعين وست مئة في عشر السبعين، قلت وله الحواشي المشهورة على الهداية، وله أيضا المغني، في أصول الفقه وانتفع الناس بهما. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ١/٣٩٨)

^{٣٢٧} (ولا يقلب الحصى) لأنه نوع عبث غير مفيد والنهي عن تقليب الحصى يرويه عن رسول الله جابر وأبو ذر ومعيقيب بن أبي فاطمة وأبو هريرة حتى قال في بعضها وإن تركها فهو خير لك من مائة ناقة سود الحدقة تكون لك فإن كان الحصى لا يمكنه من السجود فلا بأس بأن يسويه مرة واحدة وتركه أحب إلي لقوله لأبي ذر يا أبا ذر مرة أو ذر ولأن هذا عمل مفيد له ليتمكن من وضع الجبهة والأنف على الأرض فلا بأس به بعد أن يكون قليلا لا يزيد على مرة وتركه أقرب إلى الخشوع فهو أولى (المبسوط ١/٢٦)

^{٣٢٨} ومن تَتَّوَبَ فِي الصَّلَاةِ، يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَغْطِيَ فَاةَ، لقوله عليه الصلاة والسلام، "إذا تَتَّوَبَ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاتِهِ فَلْيَغْطِ فَاهُ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَدْخُلُ فِيهِ أَوْ قَالَ فَمَهُ وَلَئِنْ تَرَكَ تَغْطِيَةَ الْفَمِ عِنْدَ التَّتَّوُّبِ فِي الْحَادِثَةِ مَعَ النَّاسِ تَعَدَّ مِنَ سُوءِ الْأَدَبِ فَفِي مَنَاجَاةِ الرَّبِّ أَوْلَى". (المبسوط، ١/٣٩)

^{٣٢٩} ن + : و

^{٣٣٠} ن - : ان

^{٣٣١} رواه مسلم، ٤/٥٦٤ رقم ٢٢٩٤ بلفظ "عن أبي هريرة : أن رسول الله صلى الله عليه و سلم "قال التَّوَابُ مِنَ الشَّيْطَانِ إِذَا تَتَّوَبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَكْظُمْ مَا اسْتَطَاعَ"

^{٣٣٢} ن - : أي يلعب

^{٣٣٣} لأن النبي عليه الصلاة والسلام، "كره لكم العبث في الصلاة."

^{٣٣٤} لقوله عليه الصلاة والسلام، "لا صلاة للمنفرد خلف الصف."

والمختار فيها أنه^{٣٣٥} إذا لم يوجد^{٣٣٦} في الصف فرجة أن ينتظر إلى الركوع. فإن جاء رجل قام معه وإلا فالقيام وحده أولى من جذب^{٣٣٧} رجل من الصف بغلبة الجهل في زماننا، فربما يفضى إلى^{٣٣٨} إفساد صلاة المجذوب.

وكذا يكره للمنفرد أن يدخل في خلال الصف بين المقتدي سواء كان متنفلاً أو مفترضاً فيصليّ صلاته برأسه، فيخالفهم في القيام والركوع والسجود.

وأما لو قيل للمصليّ "تقدّم" فتقدّم أو دخل فرجة الصفّ أحد فيجانب المصليّ الآخر فوسعه تفسد الصلاة؛ لأنه إمتثال^{٣٣٩} غير أمر الله تعالى، وينبغي أن يمكث ساعة ثم تقدم برأسه.

فهذه المكروهات كلّها أي هذه المذكورات^{٣٤٠} كلّها فعلها^{٣٤١} مكروهة في الصلاة، فينبغي للمصليّ أن يجتنب عنها أي عن المكروهات المذكورة حتى^{٣٤٢} لا يكون شيئاً مكروهاً في الصلاة، والمكروهات كثيرة لا يلبق ذكرها في هذه الرسالة، والأولى أن يجتنب عن مثل هذه الأفعال.

باب ما يفسد في الصلاة

وهي أي^{٣٤٣} أفعال التي تفسد الصلاة أربعة عشر.

-
- ٣٣٥ ق - فيها انه
 ٣٣٦ ن : لم يجد
 ٣٣٧ ن : جواب
 ٣٣٨ ق - إلى
 ٣٣٩ ن + فيهما
 ٣٤٠ ن : مكروهات
 ٣٤١ ن : فعلها
 ٣٤٢ ن - حتى

الأول من المفسدات التَّنْحِيحُ^{٣٤٤} بلا عذر، ولو تنحح المصلّي يريد به الإعلام لطالبه^{٣٤٥} أنه في

الصلاة وسمع^{٣٤٦} منه الحروف^{٣٤٧} أو الحرفان [أ/أ] نحو "أح" بالفتح أو بالضمّ أو تنحح لتحسين الصوت^{٣٤٩}

متعمداً بأن لم يكن مضطراً إليه تفسد صلاته عند **أبي حنيفة وأبي يوسف** رحمهما الله، كذا ذكره في

الأجناس. ٣٥٠

والثاني من المفسدات جواب^{٣٥١} عاطس ب"يرحمك الله" أي لو عطس رجل فقال المصلّي "يرحمك

الله" تفسد^{٣٥٢} صلاته.

ولو عطس المصلّي فقال "الحمد لله" لا تفسد صلاته، ولو عطس رجل آخر فقال المصلّي "الحمد

الله" لقصده أن يفهم "الحمد لله" تفسد صلاته، ولو عطس رجل في الصلاة فقال له الآخر "يرحمك الله" فقال

المصلّي العاطس "آمين" تفسد صلاته. ٣٥٤

٣٤٣ ن - أي

٣٤٤ وإن تنحح وحصل به حروف ، فإما أن يكون بعذر أو لا ، فإن كان الثاني وهو إن لم يكن مدفوعاً إليه : أي إن لم يكن بحيث لا يستطيع الامتناع عنه، ينبغي أن تفسد عندهما، قيل إنما قال ينبغي، لأن المشايخ اختلفوا فيما إذا كان التنحح لإصلاح الصوت للقراءة ، فقال شيخ الإسلام : لا تفسد لأنه يصور بمعنى القراءة معنى ، كالمشي للبناء فإنه لكونه لإصلاح الصلاة صار من الصلاة ، وكذا ذكره شمس الأئمة. (العناية، ١/٢) ١٣٤.

٣٤٥ ن - بلا عذر. ولو تنحح المصلّي يريد به الإعلام لطالبه

٣٤٦ ن : ويسمع

٣٤٧ ن : الحرف

٣٤٨ ق : و

٣٤٩ ن : + لا

٣٥٠ الأجناس، لأحمد بن محمد بن عمر، أبو العباس، الناطقي، ذكره صاحب الهداية في الطهارة بلفظ الناطقي، أحد الفقهاء الكبار، وأحد أصحاب الواقعات والنوازل، ومن تصنيفه، الأجناس والفروق في مجلد والواقعات في مجلد. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ١/١١٣)

وكذا إن سمع منه حرفان نحو أح بالفتح أو الضم «أو تنحح لتحسين الصوت متعمداً» بأن لم يكن مضطراً «إليه تفسد» صلاته «عند أبي حنيفة وأبي يوسف رحمهما الله» كذا ذكره في الأجناس وصوابه عند أبي حنيفة ومحمد رحمهما الله كما هو في جميع الكتب (غنية المتملي 1/241)

٣٥١ ن : أجواب

٣٥٢ ن : الحمد لله

٣٥٣ ن : لا تفسد

٣٥٤ ولو عطس المصلّي، فقال له رجل، يرحمك الله ،ه فقال المصلّي آمين، فسدت صلاته، لأنه أجابه، ولو كان يجنب المصلّي العاطس، رجل آخر في صلاة، فلما عطس المصلّي، فقال له رجل ليس في صلاة يرحمك الله، فقال المصلّيان آمين فسدت صلاة العاطس، لأنه أجابه، ولا تفسد صلاة غير العاطس، لأن تأمينه ليس بجواب، ولو عطس المصلّي فقال له رجل في الصلاة الحمد لله، روي عن محمد رحمه الله تعالى أنه قال لا تفسد صلاته، وإن أراد به الجواب، وإن قال يرحمك الله فسدت صلاته، لأن الأول تميم وليس بجواب، ولو عطس المصلّي ينبغي أن يسكت، ولو قال الحمد لله لا تفسد صلاته، لأن هذا ليس بخضاب من العاطس غيره، ولو قال يرحمك الله فسدت صلاته، وينبغي أن لا تفسد كما لو دعا بدعاء آخر، المصلّي إذا افتتح على من ليس في الصلاة، إن أراد به قراءة القرآن لا تفسد صلاته عند الكل، وإن أراد به تعليم ذلك الرجل. (فتاوى قاضي خان، ١/٦٦).

والثالث من المفسدات افتتاح المصلّي على غير ٣٥٥ إمامه أي لو فتح المصلّي على غير إمامه تفسد

صلاته؛ لأنه تعليم وتعلّم، ٣٥٦ وهو من كلام الناس هذا إن قصد الفتح.

وأما لو قصد ٣٥٧ القراءة دون الفتح فحصل الفتح للقارئ لا تفسد، وإن فتح على إمامه فقد قيل إن

فتح بعدما ٣٥٨ قراءة الإمام مقدار ما يجوز به الصلاة تفسد صلاة الفاتح، ٣٥٩ وإن أخذ الإمام بقوله تفسد

صلاة الكلّ، والصحيح أنه لا تفسد.

والرابع من المفسدات كلمة "لا إله إلا الله" إن أراد به الجواب أي إذا قيل للمصلّي وهو في

الصلاة "هل إله غير الله" فقال في الجواب "لا إله إلا الله" تفسد صلاته؛ لأنه سؤال وجواب، وهو من كلام

الناس.

وإن أراد به الإعلام لم تفسد الصلاة أي لو أراد المصلّي الإعلام أنه في الصلاة فقال ٣٦٠ "لا إله إلا

الله" لم تفسد صلاته؛ لأنه مجرّد الإعلام.

والخامس من المفسدات انكشاف العورة أي لو كشف المصلّي موضع العورة تفسد صلاته سواء

كان رجلاً أو امرأة، ٣٦١ وتفصيله مذكور في باب شروط الصلاة في بحث ستر العورة.

والسادس من المفسدات إرتفاع البكاء من وجع أو مصيبة أي إذا بكى المصلّي فارتفع بكائه سمع

منه صوت، وكان ذلك من وجع حصل في بدنه أو مصيبة أصابته في أهله أو ماله تفسد صلاته؛ ٣٦٢ لأنه بمنزلة

٣٥٥ ن + : تعلم

٣٥٦ ن - : وتعلم

٣٥٧ ن - : وأما لو قصد

٣٥٨ ق - : بعدما

٣٥٩ ن : الفتح

٣٦٠ ن + : له

٣٦١ لقول الله العظيم في كتابه العظيم ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾ سورة الاعراف / ٣١

الشكائية، وهو من كلام الناس، وعن **محمد** أنه قال إذا كان مرضه شديداً بحيث لا يملك نفسه، لا تفسد إلا من ذكر الجنة والنار أي إذا بكى المصلي بسبب تذکر صفاء الجنة أو شدة عذاب النار أو نحو ذلك من أمور الآخرة لا^{٣٦٤} تفسد صلاته؛ لأنه بمنزلة الدعاء والرحمة والمغفرة من الله تعالى.

والسابع من المفسدات ردّ السلام بيده أي صافح بيده أو بلسانه بأن^{٣٦٥} قال "عليكم السلام"

تفسد صلاته.^{٣٦٦}

وأما إذا أشار خفياً بيده أو برأسه أو طلب شيئاً منه فأوماً برأسه أو عينيه أو حاجبيه لا تفسد صلاته لعدم العمل الكثير في جميع ذلك.

والثامن من المفسدات ذكر الفائتة إن لم يسقط الترتيب، واعلم أنه إذا ترك^{٣٦٧} الصلاة^{٣٦٨} رجل لزم

قضاؤها، ويقدمها على صلاة الوقتية؛ لأن الترتيب بين الفائتة^{٣٦٩} والوقتية شرط إلا أنه^{٣٧٠} يسقط بالنسيان وبضييق الوقت وبكثرة الفوائت، فلو صلى فرضاً وذكر^{٣٧١} أنّ عليه صلاة فائتة فسد فرضه.^{٣٧٢}

٣٦٢ ق : - صلاته

٣٦٣ ن، ق: صفات

٣٦٤ ق : لم

٣٦٥ ن : فان

٣٦٦ ق : - تفسد صلاته

٣٦٧ ن : + المصلي

٣٦٨ ن : - الصلاة

٣٦٩ ن : من الفائتة

٣٧٠ ق : إن

٣٧١ ن : + ذكر

٣٧٢ موقوف عند أبي حنيفة، وعندهما باتا فلو قضاها قبل أداء ست بطلت فرضية ما صلى، والا صحت عنده، لا عندهما، وبإدلال الفرضية لا يبطل اصلا الصلاة، خلافاً لمحمد لقوله عليه الصلاة والسلام من نام في صلاة أو نسيها ولد يذكر الا وهو مع الامام فليصل التي ذكرها ثم بعد التي صلاحها مع الامام فتدل على ان الترتيب فرض كذا في الخلاصة شرح القدوري

والتاسع من المفسدات العمل الكثير، وهو كل عمل لا يشك الناظر إلى المصلي أنه ليس في الصلاة. وإن شك أنه [٨/ب] في الصلاة أم لا فهو قليل لا تفسد الصلاة، وقال بعضهم العمل الكثير: كل عمل يعمل باليدين عرفاً وعادةً فهو عمل كثير، وقيل إن استكثره المصلي فكثير وإلاً فقليل، والمختار القول الأول.

والعاشر من المفسدات التكلم أي إذا تكلم المصلي في الصلاة بكلام الناس ناسياً أو عامداً بشرط أن يكون مسموعاً لنفسه،^{٣٧٣} هو إن لم يصح الحروف أو صح الحروف و^{٣٧٤}م يسمع الكلام تفسد الصلاة. والصحيح أن المفسد حصول الأمر بين تصحيح الحروف والسماع لأحدهما، والمراد من التكلم التلقظ بحرفين أو أكثر لا الكلام النحو.^{٣٧٥}

والحادي عشر من المفسدات الأكل والشرب،^{٣٧٦} و^{٣٧٧} إن أكل المصلي أو شرب في صلاته عامداً أو ناسياً تفسد صلاته؛ لأنه عمل كثير، ولا يعذر بالنسيان، ولا فرق بين القليل والكثير حتى لو ابتلع سُمِسْمَةً من الخارج تفسد صلاته.

ولو ابتلع ما بقي بين أسنانه من الطعام إن كان زائداً على قدر الحمصة تفسد صلاته، وإن كان أقلّ لا.

ولو أكل حلواً وبقي في فمه طعم الحلاوة وهو في الصلاة وابتلع مع ريقه لا تفسد الصلاة؛ لأنه

شبيء يسير.^{٣٧٨}

٣٧٣ ق : لنفس

٣٧٤ ق : وان

٣٧٥ لقوله عليه الصلاة والسلام إن هذه الصلاة لا يصح فيها شيء من كلام.

٣٧٦ ن : + اي

٣٧٧ ن : - و

والثاني عشر من المفسدات الأنين، ولو أنَّ المصلِّي في الصلاة بأن قال "أه" بقصر الهمزة مفتوحة أو

تأوّه بأن قال "أوه" بفتح الهمزة وتشديد الواو مفتوحة أو قال "أوه" بضمّ الهمزة وإسكان الواو، قال "آه" بمدّ الهمزة، إن كان ذلك الأنين أو التأوّه من ذكر الجنة أو النار أو من أمور الآخرة لم تفسد الصلاة؛^{٣٧٦} لأنه بمنزلة الدعاء أو الإستغفار والتوبة. وإن كان من غيره تفسد صلاته.

والثالث عشر من المفسدات القهقهة في كلِّ صلاة. وهي^{٣٨٠} ذات ركوع وسجود، وإن قهقهة

المصلِّي تنقض الصلاة^{٣٨١} والوضوء^{٣٨٢} والتيمم، سواء كان القهقهة عامداً أو ناسياً، وإن قهقهة المصلِّي في صلاة الجنابة و^{٣٨٣} سجدة التلاوة و^{٣٨٤} سجدة السهو لاتنقض الصلاة والوضوء والتيمم،^{٣٨٥} وحدّ القهقهة أن يكون مسموعاً للمصلِّي ولمن عنده، والضحك يفسد الصلاة؛ لأنه بمنزلة الكلام المسموع، ولا تفسد الوضوء والتيمم؛ لأن النصّ ورد في القهقهة، والضحك دونها، وحدّ الضحك أن يكون مسموعاً له دون جيرانه. وأما التبسم فلا تنقض الوضوء والتيمم والصلاة بالإجماع لكونه بمنزلة الكلام الغير المسموع، وحدّ التبسم ما لا يكون مسموعاً له أصلاً ولا جيرانه.

والرابع عشر من المفسدات الإغماء أي إذا أغمي المصلِّي في صلاته أو جنّ ولو قليلاً انتقض

صلاته ووضوءه وتيمّمه.

٣٧٨ ن : قليل
 ٣٧٩ ن : - الصلاة
 ٣٨٠ ن : - وهي
 ٣٨١ ن : + في كل صلاته
 ٣٨٢ لقوله عليه الصلاة والسلام "من ضحك منكم فليعد الوضوء" رواه الشيخ الامام الحافظ ابو موسى المدائني في كتاب الامالي قيد بقوله ذات ركوع وسجود لانها لا يكون ناقضة للوضوء في صلاة الجنابة
 ٣٨٣ ن : او
 ٣٨٤ ن : او
 ٣٨٥ ن : + بل تبطل في قهقهة فيه

فهذه أي^{٣٨٦} المفسدات كلها تفسد الصلاة سواء كان عامداً أي سواء كان المصلي عالماً بأنه في

الصلاة أو ناسياً أي^{٣٨٧} لا يعلم بأنه في الصلاة، ويجب عليه الإعادة أي يجب على المصلي إعادة الصلاة؛

لأنه أفسد صلاته التي صلاها بسبب عمل ما يفسد^{٣٨٨} الصلاة.

كتاب الوضوء

باب فرائض الوضوء

وهي أي فرائض الوضوء أربعة.

الأول من فرائض الوضوء غسل الوجه، الغسل الإسالة، وحدّ الغسل عند **أبي حنيفة [٩/أ]**

و**محمد** رحمهما الله^{٣٨٩} تقاطر^{٣٩٠} الماء ولو قطرة، وعند **أبي يوسف** رحمة الله يجزئ أن يسيل على العضو، ولو لم

يقطر كذا في **شرح الهداية لابن الهمام**^{٣٩١}.

وحدّ الوجه ما بين قصاص الشعر^{٣٩٢} وأسفل الذقن وشحمة أذنيه عرضاً وما بين العذار،

والأذنين يجب غسله؛ لأنه داخل في حدّ الوجه خلافاً **لأبي يوسف**.

٣٨٦ ق : - أي

٣٨٧ ن : أو

٣٨٨ ق : يفسد

٣٨٩ ق : - رحمهما الله

٣٩٠ ن : أن يتقاطر

٣٩١ فالإسالة لا تحصل مقصود شرعيتها ثم حد الإسالة التي هي الغسل أن يتقاطر الماء ولو قطرة عندهما وعند أبي يوسف يجزئ إذا سال على العضو وإن لم

يقطر قوله من قصاص الشعر خرج مخرج العادة (فتح القدير ١/١٥)

٣٩٢ ن : + طولاً

والثاني من فرائض الوضوء غسل اليدين مع المرفقين ^{٣٩٣} المرفق ^{٣٩٤} بكسر الميم وفتح الفاء وبالعكس،

وهو مفصل الذراع في العضد.

والثالث من فرائض الوضوء مسح الرأس، والمسح في اللغة إمرار الشيء في الشيء، والمراد به في

الوضوء إصابة ^{٣٩٥} اليد المبتلة بما أمر بمسحه، ^{٣٩٦} والمفروض في مسح الرأس مقدار الناصية، وهي ^{٣٩٧} ربع الرأس. ^{٣٩٨}

وأما مسح اللحية فعن ^{٣٩٩} **أبي حنيفة** يفرض مسح ربعها قياسًا على مسح الرأس، وعن **أبي يوسف**

مسح كلِّها فرض. وروي عن **أبي حنيفة** أيضًا يفرض "مسح ما يلاقي بشرة الوجه، واختاره **قاضي خان**

وصحَّحه.

والرابع من فرائض الوضوء ^{٤٠٠} غسل الرجلين مع الكعبين. وهما العظامان النابتان في جانبي القدم.

فإن ترك أي المتوضئ واحدًا منها أي من فرائض الوضوء أو جزءًا من أجزاء هذه الأربعة أي لو ترك موضعًا

قليلاً من هذه الأعضاء المفروضة غسلها ولو قدر رأس إبرة لم تجز صلاته أصلًا؛ لأنه صلاة "بغير وضوء.

فإن صلى أعادها أي فإن صلى صلاة بترك موضع من فرائض الوضوء أو جزء من فرائض الوضوء

أعاد الصلاة.

٣٩٣ قال زفر المرفقان لا يدخلان في الغسل لأن الغاية لا يدخل تحت المعنى ولنا أن إلى معنى مع لقوله تعالى ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِهِمْ﴾. سورة النساء/٢

٣٩٤ ق - المرفق

٣٩٥ ن + المصلي

٣٩٦ ن - اليد المبتلة بما أمر بمسحه

٣٩٧ ن - مقدار الناصية، وهي

٣٩٨ لأن الباء في قوله تعالى ﴿وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ﴾ سورة المائدة /٦ للتبويض وفيه إجمال وقد فسر ما روي مغيرة بن شعبة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان

يمسح على الخفين وعلى ناصية رماه أبو داود وعند مالك رحم الله عليه مسح كل الرأس فرض وعند الشافعي يكفي عنه أدنى ما يطلق عليه إسم المسح

٣٩٩ ن : فعند

٤٠٠ ن - يفرض

٤٠١ ق - الوضوء

٤٠٢ ق : صلى

باب سنن الوضوء

وهي أي سنن الوضوء عشرة.

الأول من سنن الوضوء تسمية الله تعالى في ابتداء الوضوء لقوله عليه الصلاة والسلام « إذا تطهر

أحدكم فليذكر اسم الله تعالى عليه فإنه يطهر جسده كله وإن لم يذكر اسم الله تعالى على طهوره لم يطهر

إلا ما أمر عليه الماء »^{٤٠٣}

والتسمية أن يقول "بسم الله العظيم والحمد لله على دين الإسلام"، وقيل الأفضل: « **إِنَّهُ مِنْ**

سَلِيمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ »^{٤٠٤} بعد التعوذ، والأصح أنه يسمّى مرتين مرّة قبل كشف العورة للإستنجاء ومرّة بعد سترها عند ابتداء غسل سائر الأعضاء.

والثاني من سنن^{٤٠٥} الوضوء غسل اليدين قبل إدخالهما الإناء أي يغسل يديه أولاً ثلاث مرّات، ثم

يدخل الإناء لقوله عليه الصلاة والسلام « إذا استيقظ أحدكم من نومه فلا يغمس يده في الإناء حتى

يغسلها ثلاثاً فإنه لا يدري^{٤٠٦} أين باتت يده »^{٤٠٧} وهذه الغسل سنة تنوب عن الغرض من اليد؛ لأن موضعه

أول^{٤٠٨} الوضوء.

٤٠٣ وفي سنن الدارقطني، (١/٧٣ رقم ١١) ، بلفظ "إذا تطهر أحدكم فليذكر أسم الله فإنه يطهر جسده كله وإن لم يذكر اسم الله في طهوره لم يطهر إلا ما

مر عليه الماء فإذا فرغ من طهوره فليشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله."

٤٠٤ ن - "بسم الله العظيم والحمد لله على دين الإسلام." وقيل الأفضل

٤٠٥ سورة النمل ٢٧/٣٠

٤٠٦ ق - : سننه

٤٠٧ ن + : عن

٤٠٨ أخرجه الطبراني في الأوسط (٩/٦٣ ، رقم ٩١٣٠) . قال الهيثمي (١/٢٢٠) : فيه عبد الله بن محمد بن يحيى بن عروة نسبه إلى وضع الحديث .

٤٠٩ ق - : أول

والثالث من سنن الوضوء السّواك أي استعمال السّواك^{١٠} وهو العُودُ الذي يستاك به ويستاك بكل

عود إلا الرّمان والقصب.^{١١}

وأفضله الأراك ثمّ الزيتون، ومقداره أن يكون طول^{١٢} شبر^{١٣} وعَلَطَ الخنصر، قال في **المحيط**^{١٤} قال

عليّ رضي الله عنه التشويص بالمسبحة والابهام سواك، ولا يقوم الأصبع مقام السّواك عند وجوده.^{١٥}

وكيفيته استعماله أن يبدأ من جانب الأيمن من العليا ثم بالأيسر منها ثمّ بالسفلى من الجانب الأيمن

ثم بأيسر منها، ويغسله قبل الإستياك وعند الفراغ.

والرابع من سنن الوضوء المضمضة، والسنة أن يبالغ في المضمضة والاستنشاق إلا أن يكون

[٩/ب] صائماً، قال في **الخلاصة**^{١٦} المضمضة استيعاب الماء جميع الفم، والمبالغة فيها أن يصل الماء إلى

رأس حلقه.

والخامس من سنن الوضوء^{١٧} الاستنشاق^{١٨} وهو جذب^{١٩} بالنفس حتى يصعد إلى منخره. قال في

الخلاصة⁴²⁰ حدّ الاستنشاق أن يصل الماء إلى المارن. والمبالغة فيه^{٢١} أن يتجاوز المارن.

٤١٠ وعن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم "لولا أن أشق على أمتي لأمرتهم بالسواك عند كل وضوء" رواه البخاري/جمعة ٨

٤١١ ق : + مزق

٤١٢ ن : طوله

٤١٣ ن : شبرا

٤١٤ المحيط البرهاني، في الفقه النعماني، أربعة وعشرون مجلداً، للإمام، محمود بن أحمد بن الصدر الشهيد، البخاري، برهان الدين ابن مازة، ومن آثاره: الذخيرة البرهانية في الفتاوى وتممة الفتاوى شرح الجامع الكبير. (الأعلام للزركلي ١٦١/٧)

ومن السنة: الترتيب في الوضوء يبدأ بيديه إلى الرسغ ثم بوجهه ثم بذراعيه ثم برأسه ثم برجله. ومن السنة أيضاً الموالاة. ومن السنة السواك، وينبغي أن يكون السواك من أشجار مرة؛ لأنه يطيب نكهة الفم ويشد الأسنان ويقوي اللثة، وليكن رطباً في غلظ الخنصر وطول الشبر، ولا يقوم الإصبع مقام الخشب، حال وجود الخشب، فإن لم توجد الخشبة فحينئذٍ تقوم الإصبع مقامها. (المحيط البرهاني ١٤/١)

٤١٥ ن - قال في المحيط قال عليّ رضي الله عنه التشويص بالمسبحة والابهام سواك. ولا يقوم الأصبع مقام السّواك عند وجوده

٤١٦ ومنها المضمضة والاستنشاق والسنة أن يتمضمض ثلاثاً أولاً ثم يستنشق ثلاثاً ويأخذ لكل واحد منهما ماء جديداً في كل مرة وكذا في محيط السرخسي وحد المضمضة استيعاب الماء جميع الفم وحد الاستنشاق أن يصل الماء إلى المارن كذا في الخلاصة أن ترك المضمضة والاستنشاق أثم على الصحيح (الفتاوى الهندية ٦/١)

٤١٧ ق : - الوضوء

والسادس^{٤١٨} من سنن الوضوء مسح الأذنين بماء الرأس^{٤١٩} أي مسح المتوضئ رأسه أولاً ثم يمسح

الأذنين^{٤٢٠} بغير تجديد الماء، وهو على هذه الصفة سنة هذا إذا لم يمسّ العمامة بيده بأن كانت موضوعة في مكان، وأما إن مسّها فلا بدّ أن يأخذ لمسح الأذنين ماءً جديداً.

والسابع من سنن الوضوء تخليل اللحية بالأصابع^{٤٢١} هذا إذا كانت كثيفة لا ترى البشرة تحتها،

وأما إذا كانت خفيفة بأن ترى بشرتها لزم غسل ما تحتها كذا في **الظهيرية**^{٤٢٢}.

والثامن من سنن الوضوء تكرار غسل أي تكرار غسل موضع الوضوء إلى الثالث لما روي «أنه

تتوضأ مرة. وقال هذا وضوء لا يقبل الله تعالى الصلاة إلاّ به. وأنه ﷺ توضأ مرتين وقال هذا

وضوء من يضاعف الله تعالى^{٤٢٣} الأجر مرتين^{٤٢٤} وأنه « ﷺ توضأ ثلاثاً في الغالب^{٤٢٥} فكان سنة لا فرضاً.

٤١٨ لقوله عليه الصلاة والسلام "أَسْبَغِ الوُضُوءَ وَخَلِّ بَيْنَ الأصْبَعِ وَبَالِغٌ فِي الإِسْتِنْشَاقِ إِلاَّ أَنْ تُكُونَ صَائِماً" رواه أبو داود وفعل النبي صلى الله عليه وسلم فيها على المواضبة مع تركه

٤١٩ ق : + الماء

٤٢٠ وحده الاستنشاق أن يصل الماء إلى المارن كذا في الخلاصة أن ترك المضمضة والاستنشاق أتم على الصحيح (الفتاوى الهندية ٦/١)

٤٢١ ن : فيها

٤٢٢ ق : السادسة

٤٢٣ وعند الشافعي عفى الله منه بماء جديد لما روي أنه صلى الله عليه وسلم أخذ ماءً جديداً ولنا ما روي عن أبي أمامة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال الأذنان من الرأس رواه الترمذي وأبو داود وإبن ماجه والمراد فيه بيان الحكم وما رواه مجتهد أنه لم يبق على يده بلل فاخذ بللا لاجله

٤٢٤ ق : + ثانيا

٤٢٥ لما روي عن أنس بن مالك رضي الله عنه أنه عليه الصلاة والسلام "كان اذا توضأ أخذ كفو من ماء فادخله تحت ملكه يخلل لحيته وقال هكذا أمرني ربي عز وجل" رواه أبو داود

٤٢٦ الفوائد الظهيرية لمحمد بن أحمد بن عمر القاضي أبو بكر البخاري ظهير الدين له فوائد على الجامع الصغير للحسام الشهيد تسمى الفوائد الظهيرية مات سنة تسع عشرة وست مئة. (الجواهر المضبية في طبقات الحنفية ٢/٢٠)

وفي الفتاوى الظهيرية وعليه الفتوى لأنه قام مقام البشرة فتحول الفرض إليه كالحاجب وقال في البدائع عن ابن شجاع أنهم رجعوا عما سوى هذا كل هذا في الكثة أما الخفيفة التي ترى بشرتها فيجب إيصال الماء إلى ما تحتها ولو أمر الماء على شعر الذقن ثم حلقة لا يجب غسل الذقن (فتح القدير ١/١٦)

٤٢٧ ن : + له

٤٢٨ أخرج ابن ماجه، (١/١٤٥ رقم ٤١٩)، بلفظ "عن ابن عمر قال توضأ رسول الله صلى الله عليه وسلم واحدة واحدة. فقال (هذا وضوء من لا يقبل الله منه صلاة إلا به) ثم توضأ ثنتين ثنتين. فقال (هذا وضوء القدر من الوضوء). وتوضأ ثلاثاً ثلاثاً. وقال (هذا أسبغ الوضوء. وهو وضوءي ووضوء خليل الله إبراهيم. ومن توضأ هكذا ثم حدثنا عند فراغه أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمداً عبده ورسوله فتح له ثمانية أبواب الجنة يدخل من أيها شاء)."

يكره الزيادة على الثلاث^{٣٠}، إلا لضرورة طمأنينة القلب عند حصول الشك ثم مرة الأولى فرض،
والثانية سنة، والثالثة دونها في الفضيلة.

والتاسع من سنن الوضوء الإستنجاء، وهو إزالة النجس أي النجاسة بالماء عند وجوده^{٣١}، أي عند وجود الماء، هذا إذا لم يكن المجاوز قدر الدرهم.

وأما إذا كان قدر الدرهم فغسله واجب، وإن زادت على قدر الدرهم فغسله فرض، وليس في غسله عدد مسنون من ثلث أو خمس أو سبع.

وينبغي أن يغسله حتى ينقي، ويقع^{٣٢} في قلبه أنه قد طهر ويغسل بطن أصبع أو أصبعين أو ثلاث لا برؤسها^{٣٣}، تحززا عن الاستمتاع، وينبغي أن يمسح موضع الاستنجاء بالحرقة بعد الغسل قبل أن يقوم ليزول أثر الماء المستعمل بالكلية.

والعاشر من سنن الوضوء الاستنجاء بالحجر والمدنر واللبد، وما يقوم مقامها من الأشياء، هذا إذا لم يجد الماء.

وكيفية^{٣٤} الاستنجاء^{٣٥} بالأحجار وأمثالها يدبر بالأول، ويقبل بالثاني، ويدبر بالثالث إن كان في الصيف، وأما إن كان في الشتاء يُقْبَل الرجل بالحجر الأول، ويُدْبِر الثاني^{٣٦}، ويقبل الثالث.

٤٢٩ أخرجه النسائي، (١/٨٧ رقم ١٣٦)، بلفظ "عن أبي حية قال: رأيت عليا رضي الله عنه توضأ ثلاثا ثلاثا ثم قام فشرب فضل وضوئه وقال صنع رسول الله صلى الله عليه وسلم كما صنعت"

٤٣٠ ن : على الثلاثة

٤٣١ لقوله تعالى ﴿رِجَالٌ مُّجِبُونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾ سورة التوبة/١٠٨ وهذه الآية نزلت في حق قوم يجمعون الحجر بالماء

٤٣٢ ن : ويضع

٤٣٣ ن : لا بدونها

٤٣٤ ن : وكيفيته

٤٣٥ (وكيفية الاستنجاء) بالأحجار (أن يمسح بالحجر الأول) بادئا (من جهة المقدم) أي القبيل (إلى خلف وبالثاني من خلف إلى قدام) وهذا الترتيب (إذا كانت الخصى مدلاة) سواء كان صيفا أو شتاء خشية تلويثها (وإن كانت غير مدلاة يبتدئ من خلف إلى قدام) لكونه أبلغ في التنظيف (والمرأة تبتدئ من قدام إلى خلف خشية تلويث فرجها ثم) بعد المسح (يغسل يده أولا) أي ابتداء (بالماء) اتقاء عن تشرب جسده الماء النجس بأول الاستنجاء

والمرأة تفعل ما يفعل الرجل في الشتاء في الأزمان^{٣٧}، كلها، كذا في قاضي خان^{٣٨}، وقال في

الخلاصة وهذه الكيفية ليست بشرط بل يفعل على وجه يحصل^{٣٩} المقصود^{٤٠}، يعني الإنقاء والتطهر.

باب ما يستحب في الوضوء

وهو^{٤١} ستة.

الأول من مستحبات الوضوء النية، ومحلها القلب، ووقتها عند غسل الوجه: ويستحب أن

يتلّفظ باللسان، فيقول "نويت رفع الحدث" أو "نويت الوضوء".

وقال عزّ الدين الحلواني^{٤٢} لا بأس بتفريق النية على الأعضاء بأن ينوي عند غسل الوجه رفع الحدث

وعند غسل اليدين^{٤٣} رفع الحدث وعند غسل الرجلين رفع الحدث.^{٤٤}

(ثم يدلّك المخل بالماء بباطن أصبع أو أصبعين) في الابتداء (أو ثلاث إن احتاج) إليها فيه (ويصعد الرجل أصبعه الوسطى على غيرها) تصعيدا قليلا (في ابتداء الاستنجاء) لينحدر الماء النجس من غير شيوخ على جسده (ثم) إذا غسل قليلا (يصعد بنصره) ثم خنصره ثم السبابة إن احتاج ليتمكن من التنظيف (ولا يقتصر على أصبع واحدة) لأنه يورث مرضا ولا يصل به كمال النظافة (والمرأة تصعد بنصرها وأوسط أصابعها معا ابتداء خشية حصول اللذة) لو ابتدأت بأصبع واحدة فرمما وجب عليها الغسل ولم تشعر والعدراء لا تستنحي بأصابعها بل براحة كفها خوفا من إزالة العذرة (ويبلغ) المستنحي (في التنظيف حتى يقطع الرائحة الكريهة) ولم يقدر بعدد لأن الصحيح تفويضه إلى الرأي حتى يطمئن القلب بالطهارة بيقين أو غلبة الظن وقيل يقدر في حق الموسوس بسبع أو ثلاث وقيل في الإحليل بثلاث وفي المقعدة بخمس وقيل بتسع وقيل بعشر (و) يبلغ (في إرخاء المقعدة) فيزيل ما في الشرج بقدر الإمكان (إن لم يكن صائما) والصائم لا يبلغ حفظا للصوم عن الفساد ويحترز أيضا من إدخال الأصبع مبتلة لأنه يفسد الصوم. (مراقى الفلاح، ٢٠/١)

٤٣٦ ن : بالثاني

٤٣٧ ن : في الزمان

٤٣٨ وفي الاستنجاء بالحجر يدبر بالحجر الأول ويقبل بالحجر الثاني ويدبره بالثالث إن كان في الصيف وفي الشتاء يقبل الرجل بالحجر الأول ويدبر بالثاني ويقبل بالثالث لأن في الصيف خصيئته متدلّيتين فلو أقبل بالأول تلتطخ خصيئته فلا يقبل ولا كذلك في الشتاء والمرأة تفعل ما يفعل الرجل في الشتاء في الأوقات كلها (قاضي خان ١٥/١)

٤٣٩ ق : + الحق

٤٤٠ ن : - المقصود

٤٤١ ن : وهي

٤٤٢ علي بن محمد بن أحمد بن محمد بن محمود أبو القسم ابن الحلواني كان فاضلا مناظرا لقي الملوك وصنف في عدة فنون مصنفات حسنة وله شعر جيد توفي سنة ثلث وأربعين وأربعمائة. (تاج التراجم، ١٥/١)

٤٤٣ ن : اليد

والثاني من مستحبات الوضوء المولات، وهي أن يغسل كل عضو على أثر الذي [١٠/١]

قبله، ولا يفصل بينهما بحيث يجفّ العضو السابق عند اعتدال الهواء.

والثالث من مستحبات الوضوء البداية بيمينه^{٥١} أي يغسل المتوضئ بيده اليمنى أولاً ثم يساره

ويغسل^{٥٢} أيضاً رجله اليمنى أولاً ثم يساره.

والرابع من مستحبات الوضوء مراعات الترتيب أي المذكور في لفظ آية الوضوء، وهو قوله تعالى

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾^{٥٣}... الآية^{٥٤} يعني يغسل المتوضئ وجهه أولاً ثم يده^{٥٥} إلى

المرافق^{٥٦} ثم يمسح رأسه ثم يغسل رجليه^{٥٧}.

والخامس من مستحبات الوضوء استيعاب^{٥٨} جميع الرأس بالمسح، وكيفية الاستيعاب أن يأخذ

الماء، ويبلّي كفيه وأصابعه ثم يضم أصابعه، ويضع على مقدم رأسه من يديه ثلاث أصابع الخنصر والبنصر

والوسطى ويمسك إبهاميه وسبابيه مرفوعان.

٤٤٤ وقال الشافعي هي فرض لقوله عليه الصلاة والسلام "أما الاعمال بالنيات" ولنا أنه عليه الصلاة والسلام لم يعلم الأعرابي النية مع جهله ولو كان فرضاً لعلمه

٤٤٥ لما روي عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت كان النبي صلى الله عليه وسلم "يحب التيامن ما استطاع في شأنه كله في ترحله وتفعله" رواه البخاري

٤٤٦ ن : ولا يغسله

٤٤٧ سورة المائدة ٦/٥

٤٤٨ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُنِيمَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ سورة المائدة ٦/٥

٤٤٩ ن : ثم يديه

٤٥٠ ن : إلى المرفقين

٤٥١ لقوله عليه الصلاة والسلام "ابتدؤ بما بدأ الله تعالى بذكره."

٤٥٢ وبيان كيفية الاستيعاب: أن يأخذ الماء ويبل كفه وأصابعه ثم يبلق الأصابع، ويضع على مقدم رأسه من كل يد ثلاث أصابع، ويمسك إبهاميه وسبابتيه ويجاها بين كفيه، ويمدها إلى قفاه، ثم يرسل الأصابع ويضع كفيه ويمسح على فؤديه بكفيه، ويمسح ظاهر أذنيه بباطن إبهاميه وباطن أذنيه بباطن مسبتيه حتى يصير ماسحاً جميع الرأس ببلل لم يصر مستعملاً والرواية من مقدم الرأس قول عامة المشايخ. وروي عن أبي حنيفة، ومحمد رحمه الله أنه يبدأ من أعلى رأسه، فيمد يديه إلى مقدم جبينه، ثم إلى قفاه، وذكر الإمام الزاهد أبو نصر الصفار رحمه الله: يبدأ في مسح الرأس من مقدم الرأس، ويجريها إلى مؤخر الرأس ثم يعيدها إلى مقدم الرأس، ولا تكون الإعادة استعمال المستعمل؛ لأن اليد ما دام على العضو لا يأخذ حكم الاستعمال وإذا غسل الرأس مع الوجه أجزاءه عن المسح هكذا ذكر شيخ الإسلام رحمه الله؛ لأن في الغسل مسح وزيادة ولكن يكره لأنه خلاف ما أمر به. (المحيط البرهاني ٢١/١)

ويجاني بطن كفيه عن رأسه، ويمدّ اليدين إلى القفاء ثم يضع كفيه على جانبي رأسه، ويمسح بجانب الرأس بكفيه، ويمسح ظاهر أذنيه بباطن إبهاميه وباطن أذنيه بباطن مسبّحته، وقال في **المحيط**^{٥٣}، وليست هذه الكيفية أمرًا لازمًا، والمقصود^{٥٤} الإستيعاب بأيّ وجه كان.

والسادس من مستحبات الوضوء البداية بما بدأ الله بذكره في آية الوضوء^{٥٥} أي يستحب^{٥٦} أن

يبدأ المتوضّئ^{٥٧} بغسل الوجه؛ لأن الله تعالى بدأ به،^{٥٨} ولكن هذا بعد غسل يديه على وجه السنة التي ذكرناها^{٥٩} في باب سنن الوضوء.

باب آداب الوضوء

وهي ستة.

٤٥٣ وبيان كيفية الاستيعاب: أن يأخذ الماء ويبل كفه وأصابعه ثم يلمص الأصابع، ويضع على مقدم رأسه من كل يد ثلاث أصابع، ويمسك إبهاميه وسبابته ويجاني بين كفيه، ويمدّها إلى قفاه، ثم يرسل الأصابع ويضع كفيه ويمسح على فوديه بكفيه، ويمسح ظاهر أذنيه بباطن إبهاميه وباطن أذنيه بباطن مسبّحته حتى يصير ماسحاً جميع الرأس ببلل لم يصر مستعملاً والرواية من مقدم الرأس قول عامة المشايخ. (المحيط البرهاني ٢١/١)

٤٥٤ ن : + و

٤٥٥ سورة المائدة ٦/٥

٤٥٦ ن : مستحب

٤٥٧ ن : الوضوء

٤٥٨ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ أَخَذْتُمْ مِنْ الْمَاءِ مِنْ بَيْنَ يَدَيْكُمْ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَمَسِّحُوا بِتَيْبٍ طَيِّبٍ فَمَا تَمَسَّحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ سورة المائدة ٦/٥

٤٥٩ ن : ذكرناه

الأول من آداب الوضوء ترك الكلام سوى الأدعية المأثورة التي يدعو بها عند غسل كل عضو

أي لا يتكلم المتوضئ في أثناء^{٦٠} الوضوء إلا أن يقرأ الأدعية المنقولة عن النبي ﷺ كما سنذكرها إن شاء الله تعالى في باب نوافل الوضوء.

قال في **الفتاوى**^{٦١} ويسمي عند^{٦٢} كل عضو، ويقول "أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن **محمدًا** عبده

ورسوله".

والثاني من آداب الوضوء المضمضة والإستنشق بيده اليمنى^{٦٣} أي ينبغي على المتوضئ أن

يمضمض ويستنشق بيده اليمنى.

والثالث من آداب الوضوء الإمتحاط بيده اليسرى أي يمتحط بيده اليسرى؛ لأنه من إزالة الأذى،

قالت **عائشة** رضي الله عنها « كانت يده اليمنى من رسول الله ﷺ لظهوره وطعامه ويده اليسرى بخلائه وما كان

من الأذى^{٦٤} »^{٤٦٥}

والرابع من آداب الوضوء ستر العورة بعد الاستنجاء في الخلاء؛ لأن كشف العورة لا يكون إلا

لضرورة، وقد زالت الضرورة، وكشف العورة لغير ضرورة خلاف الأدب لقول النبي ﷺ « إن الله أحق أن

يستحيي منه^{٦٥} »

٤٦٠ ن : اثنان

٤٦١ ويسمي عند غسل كل عضو ويقول أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له أشهد أن محمدًا عبده ورسوله ويشرب فضل وضوءه قائمًا والغسل عن الجنابة والحيض والنفاس واحد بصورة واحدة يتوضأ وضوءه للصلاة ثم يفيض الماء على رأسه وسائر جسده ثلاثاً (فتاوى قاضيخان ١/١٦)

٤٦٢ ن : + غسل

٤٦٣ قالت عائشة زوجة النبي عليه الصلاة والسلام "كانت يد اليمنى من رسول الله عليه الصلاة والسلام لظهوره وطعامه ويده اليسرى لخلائه وما كان من الأذى"

٤٦٤ قالت عائشة كانت "يده اليمنى من رسول الله لظهوره وطعامه ويده اليسرى بخلائه وما كان من الأذى"

٤٦٥ وفي مسند أحمد (٤٤/٦٥ ، رقم ٢٦٤٦٥)، بلفظ "أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا أراد أن يرقد وضع يده اليمنى تحت خده الأيمن ثم قال اللهم في عذابك يوم تبعث عبادك ثلاث مرار وكانت يده اليمنى لطعامه وشرابه وكانت يده اليسرى لسائر حاجته"

والخامس من آداب الوضوء ترك استقبال القبلة واستدبارها؛ لأن^{٦٨}، استقبلها واستدبارها في حالة

الاستنجاء مكروه كراهة تنزيهية، وكذا مدّ الرجل إلى القبلة في النوم وغيره مكروه،^{٦٩} وأمّا في حالة البول

والغائط فمكروه^{٧٠} كراهة تحريماً سواء في الصحراء أو في البنيات.^{٧١}

والسادس من آداب الوضوء ترك استدبار عين الشمس والقمر واستقبالها إذا كان في البرية أي

وكذا يكره أن يستدبرهما ويستقبلهما^{٧٢} عند البول والغائط^{٧٣} لكونهما آيتين عظيمتين من آيات الله تعالى.

باب نوافل الوضوء

وهي ستة.

الأول [١٠/ب] من نوافل الوضوء مسح الرقبة أي مسح الرقبة بظهور الأصابع الثلاث،^{٧٤}

ولا يحتاج فيه إلى تجديد الماء؛ لأنّ البلّة باقية على ظهور الأصابع بعد مسح الرأس.

٤٦٦ لما قال "لعن الله الناظر والمنظور"

٤٦٧ أخرجه أبو داود ٣٠٤/٤ في الحمام، باب ما جاء في التعري "٤٠١٧"، والترمذي ١١٠/٥ في الأدب، باب ما جاء في حفظ العورة "٢٧٩٤"، وابن ماجه ٦١٨/١ في النكاح، باب التستر عند الجماع "١٩٢٠"، والنسائي في عشرة النساء كما في تحفة الأشراف ٤٢٨/٨ برقم "١١٣٨٠"، وأخرجه البخاري ٤٥٨/١ في النسل، باب من اغتسل عرياناً وحده في الخلوة ومن تستر فالتستر أفضل معلقاً بصيغة الجزم. وأخرجه أحمد ٣/٥، ٤، وعبد الرزاق "١١٠٦"، والحاكم ١٧٩/٤، والبيهقي ١٩٩/١ والطبراني في الكبير ٤١٢/١٩، ٤١٣، برقم "٩٩٠، ٩٩١" من طريق حمز بن حكيم عن أبيه عن جده قال: قلت: يا رسول الله! عورتنا، ما تأتي منها وما نذري؟ قال: "احفظ عورتك إلا من زوجتك أو ما ملكت يمينك"، قلت: يا رسول الله، أرايت إن كان القوم بعضهم في بعض؟ قال: "لمن استطعت أن لا تريها أحداً، فلا تريها" قلت: يا رسول الله، فإن كان أحدنا خالياً؟ قال: "فالله أحق أن يستحي منه من الناس".

٤٦٨ ن : لانه

٤٦٩ ن - في حالة الإستنجاء مكروه كراهة تنزيهية. وكذا مدّ الرجل إلى القبلة في النوم وغيره مكروه

٤٧٠ ن + كراهة تنزيهية. وكذا مدّ الرجل إلى القبلة في النوم وغيره مكروه

٤٧١ لقوله عليه الصلاة والسلام "لا تستقبلوا القبلة بغائط أو بول ولا تستبدروها ولكن شرقوا أو غربوا"

٤٧٢ ق : واستدبارها

٤٧٣ لقوله عليه الصلاة والسلام "آيتان من آيات الله تعالى فيجب تعظيمها"

٤٧٤ ن : الثلاثة

والثاني من نوافل الوضوء تخليل أصابع اليد والرجل،^{٧٥} وكون التخليل من النوافل إذا^{٧٦} كانت

الأصابع مفتوحة متفرجة، و^{٧٧} إذا كانت^{٧٨} منظمة^{٧٩} غير متفرجة بحيث لا يدخلها الماء بلا تخليل يكون التخليل^{٨٠} فيه فرضاً.

وكيفية^{٨١} تخليل أصابع اليدين أن يدخل أصابع اليد اليمنى على الأصابع اليد اليسرى، وكيفيته في

الرجلين أن يخلل بخنصر يده اليسرى مبتدئاً في خنصر رجله اليمنى من الأسفل لا من فوق، ويختتم بخنصر رجله اليسرى.

والثالث من نوافل الوضوء ذكر الدعاء عند غسل كل عضو أي يدعو عند غسل كل عضو بما

جاء في الآثار من السلف الصالحين، فيقول بعد التسمية "الحمد لله الذي جعل الماء طهوراً" وعند

المضمضة "اللهم اسقني من حوض نبيك كأساً لا أظمأ بعده أبداً" وعند الاستنشاق "اللهم لا تحرمني

من رائحة نعيمك وجنانك" وعند غسل الوجه "اللهم بيض وجهي بنورك يوم تبيض وجوه أوليائك ولا

تسود وجهي بذنوبي يوم^{٨٢} تسود وجوه أعدائك."

٤٧٥ لقوله حبيبا وشفيعنا عليه الصلاة والسلام للقيظ بن صبرة "أسبغ الوضوء واخلل بين الأصابع انتهى"

٤٧٦ ن : ان

٤٧٧ ن : + اما

٤٧٨ ن : كان

٤٧٩ ن : مضمومة

٤٨٠ ن : - التخليل

٤٨١ ن : + الرجل ان

٤٨٢ ن : - يوم

وعند غسل يده^{٤٨٣} اليمنى "اللهم أعطني كتابي يميني وحاسبي حساباً يسيراً" وعند غسل يده^{٤٨٤}

اليسرى "اللهم لا تعطني كتابي بشمالي ولا من وراء ظهري ولا تحاسبني حساباً شديداً" وعند مسح الرأس

"اللهم حرّم شعري وبشري على النار وأظلني تحت ظلّ عرشك يوم^{٤٨٥} لا ظلّ إلاّ ظلّ عرشك." "

وعند مسح الأذنين "اللهم اجعلي من الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه" وعند مسح

الرقبة "اللهم أعتق رقبتى من النار، وأعوذ بك من السلاسل والأغلال والابكال" وعند غسل رجله

اليمنى "اللهم ثبت قدمي على الصراط يوم تزول فيه الأقدام"

وعند غسل رجله اليسرى "اللهم اجعلي سعيّاً مشكوراً وعملاً مقبولاً وذنباً مغفوراً وتجاراً لن

تبور بفضلك وبرحمتك يا عزيز يا غفور، برحمتك يا أرحم الراحمين."

ومن النوافل أن يقرأ أيضاً بعد الفراغ من الوضوء ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾^{٤٨٦} مرة أو مرتين أو

ثلاث مرّات لما روى بالتواتر أنه قال « من قرأ سورة إنا أنزلناه في إثر الوضوء غفر الله له ذنوب خمسين

سنة. »^{٤٨٧}

والرابع من نوافل الوضوء رَشُّ الْمَاءِ عَلَى السَّرَاوِيلِ فِي الْخَلَاءِ؛ لأنه يطهر به إذا وقع قطرة الماء

المستعمل على السراويل، ويندفع أيضاً وسوسة الموسوسين.

والخامس من نوافل الوضوء مسح اليد على الحائط بعد الاستنجاء؛ لأنه يحصل به زيادة تطهير

اليد وزوال أثر النجاسة منه^{٤٨٨} بالكلية.

٤٨٣ ن : يد

٤٨٤ ن : يد

٤٨٥ ن : - يوم

٤٨٦ سورة القدر ١/٩٧

٤٨٧ من الآداب «أن يقرأ بعد الفراغ» من الوضوء «سورة إنا أنزلناه مرة أو مرتين أو ثلاثا» لما روي "أن من قرأها في أثر الوضوء غفر الله له ذنوب خمسين

سنة." (غنية، ١/١٥)

والسادس من نوافل الوضوء غسل اليد بعد مسحها على الحائط؛ لأنه إذا مسح يده على الحائط

[١١/أ] يخرج منها أثر النجاسة، ويتصل عليها من الحائط التراب وغيره فيلزم غسلها.

باب كراهة الوضوء

وهي ستة.

الأول من كراهة الوضوء التعنيف في ضرب الماء على الوجه ضرباً^{٤٨٨} شديداً^{٤٨٩} أي لا يضرب

المتوضئ الماء على وجهه بالشدة بل يرسل الماء على جبهته إرسالاً خفيفاً.^{٤٩١}

والثاني من كراهة^{٤٩٢} الوضوء الإمتخاط بيده اليمنى؛ لأنه إزالة الأذى، وإزالة مسنون بيده اليسرى

كما مرّ في آداب الوضوء.

والثالث من كراهة^{٤٩٣} الوضوء المضمضة والإستنشاق بيده اليسرى أي يكره أن يمضمض ويستنشق

بيده اليسرى بل يفعل بيده اليمنى؛ لأنه من جملة الطهور لا من إزالة الأذى.^{٤٩٤}

٤٨٨ ق : - منه

٤٨٩ ن : - ضرباً

٤٩٠ ن : بالشديد

٤٩١ لقول المصطفى للجبار المرتضى "عليكم واياكم والعنف"

٤٩٢ ق : الكراهة

٤٩٣ ق : الكراهة

والرابع من كراهة الوضوء الكلام عند الإستنجاء أي يكره للمستنجئ أن يتكلم عند الإستنجاء وأيضاً يكره ذكر الله تعالى وردّ السلام والتشميت للعاطس فأعطس بنفسه ويقول "الحمد لله" بقلبه ولا يتحرك بلسانه.

والخامس من كراهة الوضوء إلقاء البزاق في البول والغائط أي يكره للمستنجئ أن يلقى البزاق على البول والغائط، وأيضاً يكره الإمتخاط عليهما.

والسادس من كراهة الوضوء النظر إلى العورة في بيت الخلاء أي يكره النظر في الخلاء وفي غيرها أيضاً إلى موضع العورة، وأيضاً يكره النظر إلى ما يخرج منه.

باب مناهي الوضوء

وهي ستة.

الأول من منهي الوضوء إسراف الماء أكثر من ثلثة أرطال^{٤٩٤} (٣٩٠ درهم)، وأدنى^{٤٩٥} ما يكفي من الماء في الغسل صاع (١٠٣٠)، وهي ثمانية أرطال، وفي الوضوء مُدّ (٢٦٠). وهو رطلان^{٤٩٦} لما روى أن النبي ﷺ **«لأنه كان يغتسل بالصاع (١٠٣٠) و يتوضئ بالمدّ (٢٦٠)»**^{٤٩٧} ويجوز للمتوضئ بثلاثة أرطال لزيادة الاهتمام في الطهارة إلا أن الزيادة على ثلاثة منهي؛ لأنه إسراف جدًّا.

٤٩٤ قال النبي "اليمينى للوجه واليسار للمقعد"

٤٩٥ ن - : في

٤٩٦ لأنه تعالى ﴿ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ﴾ سورة الاعراف/ ٣١

٤٩٧ ن : قلته

٤٩٨ ن : رطلان

٤٩٩ أخرجه البخارى، (١/٨٤، رقم ١٩٨)، بلفظ "كان النبي صلى الله عليه و سلم يغسل أو كان يغتسل بالصاع إلى خمسة أمداد ويتوضأ بالمد."

٥٠٠ ق - : لأنه

والثاني من منهي الوضوء^{٥١} غسل الأعضاء المفروضة أكثر من ثلاث مرّات أو أقلّ؛ لأن النبي

« بَلَّيْتُمْ كَان يَتَوَضَّأُ ثَلَاثًا ثَلَاثًا »^{٥٢} ولا يزيد^{٥٣} ولا ينقص في غالب أحواله، وأما إن^{٥٤} زاد على ثلاثة عند

الضرورة لطمأنينة القلب عند حصول الشك^{٥٥} فهو جائز.

والثالث من منهي الوضوء المسح على^{٥٦} الرجلين عرياناً؛ لأنه دلّت الأحاديث المشهورة^{٥٧} على

وجوب^{٥٨} غسل الرجلين إذا كان^{٥٩} عرياناً والوعيد على^{٦٠} مسحها عرياناً.

والرابع من منهي الوضوء كشف العورة عند الوضوء؛ لأن كشف العورة لا يجوز إلاّ لضرورة، ولا

ضرورة^{٦١} عند الوضوء، ولا يكون منهيّاً عند الاستنجاء؛ لأن فيه ضرورة الطهارة.

والخامس من منهي الوضوء الإستنجاء بيده اليمنى؛^{٦٢} لأن الإستنجاء من إزالة الأذى وإزالة الأذى

مسنون بيده اليسرى كما مرّ^{٦٣} من آداب الوضوء.^{٦٤}

٥٠١ ق - : الوضوء

٥٠٢ أخرجه ابن ماجه، (١٥٥/١ رقم ٤٥٦) بلفظ "كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يتوضأ ثلاثا ثلاثا"

٥٠٣ ن : ويزيد

٥٠٤ ن : اذا

٥٠٥ ن : الثلاثة

٥٠٦ ن - : على

٥٠٧ أخرجه ابن ماجه، (١٤٤/١ رقم ٤١٧) بلفظ "حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة . حدثنا أبو الأحوص عن أبي إسحاق عن أبي حية قال رأيت عليا توضأ فغسل قدميه إلى الكعبين ثم قال أردت أن أرىكم طهور نبيكم صلى الله عليه و سلم "رأيت عليا توضأ فغسل قدميه" رد بليغ على الشيعة القائلين بالمسح على الرجلين حيث "الغسل" من رواية علي.

٥٠٨ ن : وجوبية

٥٠٩ ن - : إذا كان

٥١٠ ن - : على

٥١١ ن - : ولا ضرورة

٥١٢ لقوله عليه الصلاة والسلام "إذا شرب أحدكم فلا يتنفس في الأثناء وإذا أتى الخلاء فلا يمس ذكره بيمينه ولا يستنج بعظم ولا بروت"

٥١٣ ن + : في باب

٥١٤ ي - : لأن الإستنجاء من إزالة الأذى وإزالة الأذى مسنون بيده اليسرى كما مرّ من آداب الوضوء

و^{٥١٥} السادس من منهي ^{٥١٦} الوضوء ^{٥١٧} إلقاء البول والغائط في الماء ^{٥١٨} سواء كان الماء جارياً أو راكداً،

وكذا التغوط والتبول منهي على شطّ نحر جار أو حوض أو عين أو بئر، وكلّ ذلك عند عدم الضرورة.

باب نواقض الوضوء

وهي سبعة.

الأول من نواقض الوضوء كلّ ما خرج من السبيلين أي من القبل والدبر، وهذا يشتمل ^{٥١٩} البول

والغائط والرود والحصاة والريح إلّا أن الريح إذا خرج من غير الدبر لا ينقض أو من غير السبيلين كالأنف

والفم [١١/ب] وسائر الأبدان بشرط أن لا يكون الخارج منها نجسًا، وسال كالدّم والقيح والصدید.

وأما إذا ^{٥٢٠} لم يسال فلا ينقض الوضوء. وقال **صاحب المحيط** ^{٥٢١} إذا قشرت نطفة فسال منها دم أو

صدید إن ^{٥٢٢} سال ^{٥٢٣} عن رأس الجرح نقض سواء خرج بنفسه فسال أو خرج بالعصر. وإن لم يسال ^{٥٢٤}

٥١٥ ی : - و

٥١٦ ی : المناهی

٥١٧ ق : - الوضوء

٥١٨ لأن النبي عليه الصلاة والسلام "امرنا بحفظ الماء من النجاسة" فقال عليه الصلاة والسلام "لا يبولن أحدكم في الماء الدائم ولا يغسلن فيه من الجنابة انتهى لان الماء الله التطهير فحقه ان يصاب من المستقدرات"

٥١٩ ق : اطلق ليعم

٥٢٠ ن : ان

٥٢١ قال محمد رحمه الله في «الجامع الصغير»: نطفة قشرت فسال منها ماء أو غيره عن رأس الجرح، ينتقض الوضوء، وإن لم يسال لا ينتقض الوضوء، وشرط السيلان لانتقاض الوضوء في الخارج من غير السبيلين، وهذا مذهب علمائنا الثلاثة رحمهم الله، وإنه استحسان. (المحيط البرهاني ٣٧/١)

٥٢٢ ن : اي

٥٢٣ ن : يسال

لاينقض، والأول أوجه غير البزاق والإمتخاط أي لاينقض الوضوء خروجهما؛^{٥٢٥} لأنهما ليسا بنجس، وما لم تكن نجسًا ليس يحدث، وما يخرج من الأذنين والعينين أي لاينقض الوضوء ما يخرج منهما^{٥٢٦} بشرط أن يكون الخارج طاهرًا لا نجسًا.

والثاني من نواقض الوضوء القبيء إذا كان ملاً الفم^{٥٢٧} بأن كان لايمكن التكلم به سواء قاء طعامًا أو ماءً أو صفراء أو سوداء.

وأما إذا كان بلغامًا لاينقض عند **أبي حنيفة** سواء نزل من الرأس أو صعد من الجوف، وقال **أبو يوسف** إن صعد من الجوف ينقض الوضوء؛ لأنه نجس بالمجاورة إلى النجس.

والثالث من نواقض الوضوء النوم مستندًا إلى شيء بحيث لو أزيلت ذلك الشيء لسقط النائم
أو متكأً أي معتمدًا على مرفقيه أو مضطجعًا أي واضعًا جنبه على الأرض. وهذا كله ينقض الوضوء.
وأما إن نام^{٥٢٨} في الصلاة قائمًا أو راکعًا أو ساجدًا لا وضوء عليه، وأما^{٥٢٩} إن نام قاعدًا متربعا أو غير متربعا أو نام واضعًا أليتيه على عقبيه حال كونه مستويًا في الحالين أو واضعًا بطنه على فخذه لاينقض.
وكذا لو^{٥٣٠} نام متوركا، وهو أن يخرج قدميه من جانبه ويلصق أليتيه بالأرض، وإن سقط النائم في النوم الذي هو^{٥٣١} غير ناقض الوضوء ينظر،^{٥٣٢} إن إنتبه بعد^{٥٣٣} ما سقط على الأرض فعليه الوضوء، وإن إنتبه قبل ما سقط على الأرض^{٥٣٤} فلا وضوء عليه.

٥٢٤ ن : وإن يسلم

٥٢٥ ن : خروجها

٥٢٦ ن : منها

٥٢٧ لقوله عليه الصلاة والسلام "إذا قاء أحدكم ورغف في صلاته فليتنصرف فليتوضأ وليبن على صلاته ما لم يتكلم انتهى وإذا كان القبيء ملعاما أو صفراء أو سوداء ينقض الوضوء."

٥٢٨ ن : - مستندًا إلى شيء بحيث لو أزيلت ذلك الشيء لسقط النائم أو

٥٢٩ ن : + قاعدا

٥٣٠ ن : - أما

والرابع من نواقض الوضوء القهقهة في كل صلاة ذات ركوع وسجود،^{٥٣٦} وقد مرّ تفصيل القهقهة

في باب ما^{٥٣٧} تفسد الصلاة.

والخامس من نواقض الوضوء الجنون أي إذا جنّ المتوضّئ إنتقض^{٥٣٨} وضوئه وإن قلّ.

والسادس من نواقض الوضوء الإغماء أي إذا أغمى المتوضّئ ينقض وضوئه، وإن قلّ؛ لأنّ^{٥٣٩}

الإغماء والجنون فوق النوم؛ لأنّ النائم إذا إنتبه^{٥٤٠} بخلافهما، وكذا السكران ناقض الوضوء، وحدّ السكران

على^{٥٤١} ما قال في المحيط^{٥٤٢} أنه إذا دخل في بعض مشيه تحرك فهو سكران بالإتفاق، يحكم بنقض^{٥٤٣} وضوئه.

والسابع من نواقض الوضوء الرّدة، نعوذ بالله تعالى، يعني من ارتدّ وهو على وضوء ثم أسلم في

الحال، وأراد أن يصلي يتوضّأ ثانيًا ويصلي؛ لأنّ وضوئه أوّلًا انتقض بالارتداد.

٥٣١ ن : ان

٥٣٢ ن - وهو أن يخرج قدميه من جانبه ويلصق أليتيه بالأرض. وإن سقط النائم في النوم الذي هو

٥٣٣ ن - ينظر

٥٣٤ ن : قبل

٥٣٥ ن - فعلية الوضوء. وإن إنتبه قبل ما سقط على الأرض

٥٣٦ لقوله عليه الصلاة والسلام "من ضحك منكم فهقهة فليعد الوضوء والصلاة جميعاً"

٥٣٧ ن - ما

٥٣٨ ن : نقض

٥٣٩ ن : فان

٥٤٠ ن + ان شاء

٥٤١ ن - على

٥٤٢ وذكر بعض المشايخ في «شرح المبسوط» أن حد السكران هنا ما هو حد السكران في باب الحد، وهكذا ذكر الصدر الشهيد رحمه الله في «واقعاته»، فإنه

قال: إن كان لا يعرف الرجل من المرأة ينتقض وضوءه، وهذا الحد ليس بلازم إذا دخل في بعض مشيته تحرك، فهو سكر ينتقض به وضوءه، كذا ذكر شمس

الأئمة الحلواني رحمه الله، وهو الصحيح، وهذا لأن السكر إنما أوجب انتقاض الوضوء لكونه سبباً لخروج الحدث بواسطة الغفلة وزوال المسكة، فلما دخل في

مشيته تحرك فقد زالت المسكة والله أعلم. (المحيط البرهاني ٥٥/١)

٥٤٣ ن : نقض

كتاب الغسل

باب فرائض الغسل

وهي ثلاثة.

الأول من فرائض الغسل المضمضة.

والثاني من فرائض الغسل الاستنشاق، وقد ذكرنا كيفية المضمضة [١٢/أ] والاستنشاق في باب

سنن الوضوء، وإنما فرضت المضمضة والاستنشاق في الغسل دون الوضوء؛^{٥٤٤} لأن الواجب في الغسل غسل جميع البدن وداخل الأنف والفم من البدن، وفي الوضوء غسل الوجه فرض، وليس الفم والأنف من الوجه^{٥٤٥} لأن الوجه من المواجهة وليس فيهما^{٥٤٦} مواجهة.^{٥٤٧}

والثالث من فرائض الغسل غسل سائر البدن جميعاً، أي غسل باقي الأعضاء من^{٥٤٨} فوق إلى

القدم فرض، ولو بقي شئ^{٥٤٩} من بدنه لم يصب الماء لم يخرج من الجنابة، ولو كان بقدر رأس إبرة لافتراض استيعاب جميع البدن، وإيصال الماء إلى منابتة الشعر وأثناء اللحية وأثناء الشعر من الرأس والبدن فرض. ولو كان الشعر مبتلاً أو لم يصل الماء إلى أثناءه لا يجوز الغسل لقوله ﷺ: «^{٥٥٠} إن تحت كل شعر جنابة^{٥٥١}»

٥٤٤ ن - وإنما فرضت المضمضة والاستنشاق في الغسل دون الوضوء

٥٤٥ ق : الواجب

٥٤٦ ن - فيهما

٥٤٧ قال عليه الصلاة والسلام "إن المضمضة والاستنشاق فرضان في الجنابة سنتان في الوضوء"

٥٤٨ ن - من

٥٤٩ ن - شئ

٥٥٠ ن - إن

٥٥١ أخرج البيهقي في سننه الكبرى ج ١/ص ١٧٥، ح ٧٩٧، بلفظ "عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال تحت كل شعر جنابة فاغسلوا الشعر وانقوا البشر تفرد به موصولاً الحارث بن وجيه والحارث بن وجيه تكلموا فيه."

والمرأة في الغسل كالرجل في وجوب استيعاب الماء جميع البدن والبشرة،^{٥٥٢} ولكن الشعر النازل من ذوائها لا يجب غسلها إذا بلغ الماء أصول شعرها^{٥٥٣} لقوله ﷺ **لَأُمَّ سَلْمَةَ**^{٥٥٤} «يكفيك إذا بلغ الماء أصول شعرك»^{٥٥٥}

وهذا^{٥٥٧} إذا كانت الشعر مفتولاً ، وإن كانت منقوضة يفترض على المرأة أيضاً إيصال الماء إلى أثناء^{٥٥٨} الشعر اتفاقاً لعدم الحرج، وأما الرجل فإن كان له شعر فإنه أيضاً يجب عليه إيصال الماء والى أثناء الشعر اتفاقاً لعدم احرج، وإن كان مفتولاً ؛ لأنه لا ضرورة في حقه لإمكان الحلق للرجل.

باب سنن الغسل

وهي ستة.

الأول من سنن الغسل أن يبتدأ^{٥٥٩} بغسل يديه أي يغسل يديه^{٥٦٠} أولاً؛ لأنه آلة التطهير.

والثاني من سنن الغسل أن يغسل فرجه أي يغسل فرجه بعد غسل اليدين.

٥٥٢ ن - والبشر

٥٥٣ ق : المرأة

٥٥٤ أم سلمة، أسماء بنت يزيد بن السكن، الانصارية، الاوسية، ثم الاشهلية: من أخطب نساء العرب، ومن ذوات الشجاعة والاقدام. كان يقال لها: خطيبة النساء. وفدت على رسول الله صلى الله عليه وسلم في السنة الاولى للهجرة، فبايعته وسمعت حديثه. وحضرت وقعة اليرموك (سنة ١٣ هـ) فكانت تسقي الظماء، وتضمّد جراح الجرحى، واشتدت الحرب، فأخذت عمود خيمتها، وانغمرت في الصفوف، فصرعت به تسعة من الروم. وتوفيت بعد ذلك بزمان طويل. ولها في البخاري حديثان. (الأعلام للزركلي ١/٣٠٦)

٥٥٥ ن + : لها

٥٥٦ و في نصب الراية، ١/٨٠، بلفظ "حَدِيثُ أُمِّ سَلْمَةَ، قَالَ لَهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَكْفِيكَ إِذَا بَلَغَ الْمَاءُ أُصُولَ شَعْرِكَ"

٥٥٧ ن : ولهذا

٥٥٨ ن : ثناء

٥٥٩ ق - : يبتدأ

٥٦٠ ن - : يديه

والثالث من سنن الغسل أن يزيل النجاسة إن كانت على بدنه؛ لئلا يكثر النجاسة بوصول الماء

إليه و سيلانه إلى عضو آخر.

والرابع من سنن الغسل أن يتوضأ وضوء الصلاة^{٥٦١} أي أن يتوضأ مثل وضوئه للصلاة بلا فرق إلا

أنه يأخر غسل الرجل،^{٥٦٢} واختلفوا في مسح الرأس في وضوء كغسل، قال بعضهم لا يمسح، والصحيح أنه يمسح.

والخامس من سنن الغسل أن يفيض الماء على سائر جسده، وكيفية أن يصب الماء على^{٥٦٣} منكبه

الأيمن ثلاثاً ثم على منكبه الأيسر ثلاثاً ثم على رأسه وسائر جسده ثلاثاً، وقيل يبدأ بالرأس، ثم بالأيمن، ثم بالأيسر، وهو الأصح، ولو انغمس في ماء جار إن مكث قدر الوضوء فقد أكمل السنة، وإلا فلا.

والسادس من سنن الغسل غسل رجلين^{٥٦٤} بعد الفراغ من جميع الأعضاء، وقال بعضهم ينبغي أن

يغسل رجله بعد اللبس؛ لأنّ فيه مسارعة ستر^{٥٦٥} العورة،^{٥٦٦} وكشف العورة مكروه بغير ضرورة.

وينبغي أن يغتسل^{٥٦٧} في موضع لا يرى أحد لاحتقال انكشاف العورة حال الاغتسال أو اللبس، فإن

كشف العورة حال الاغتسال أو اللبس لا يجوز عند أحد في الأصح^{٥٦٨}، وكشف العورة^{٥٦٩} في الخلوة قبلها^{٥٧٠}

٥٦١ لأن الوضوء للطعام يكون بغسل اليدين إلى الرسغين قال النبي عليه الصلاة والسلام "غسل يدين قبل الطعام ينفي الفقر وبعده ينفي اللمم"

٥٦٢ ن : الرجلين

٥٦٣ ن - : على

٥٦٤ ن : رجله

٥٦٥ ن : إلى الستر

٥٦٦ ن - : العورة

٥٦٧ ن : يغسل

٥٦٨ قال عليه الصلاة والسلام "لعن الله الناظر والمنظور ."

٥٦٩ ن - : العورة

٥٧٠ ق + : أن

يأثم، وقيل يعفى في الزمان القليل دون الكثير، وموضع عورة الرجل والمرأة مذكورة في باب شروط الصلاة في

[١٢/ب] بحث ستر العورة.

باب المعاني الموجبة للغسل

وهي على نوعين.

الأول من المعاني الموجبة للغسل حقيقي كإنزال المني من الذكر والفرج إلى خارج البدن فما دام

في قسبة الذكر أو الداخل الفرج لا يجب الغسل إلا إذا نزل على وجه الدفق والشهوة^{٥٧١}، وأما إذا نزل من

ضرب أو حمل شئ ثقيل أو سقوط من العلو لا يجب الغسل.

ثم اعلم: أن الشهوة شرط وقت الإنفصال عند **أبي حنيفة ومحمد**، ووقت الخروج عند **أبي يوسف**

حتى إن انفصل عن مكانه بشهوة وأخذ رأس العضو حتى تسكن شهوته فخرج بلا شهوة يجب الغسل عندهما

لا عنده، وإن اغتسل قبل أن يبول أو ينام^{٥٧٢} ثم خرج ببقية المني يجب ثانيًا عندهما لا عنده، والفتوى على قول

أبي يوسف في الضيق وعلى قولهما في غيره، كذا في **الحدادي**^{٥٧٣}.

ولو خرج مني بعد ما بال لا يجب إعادة الغسل إجماعًا من الرجل والمرأة أي سواء كان إنزال المني من

الرجل والمرأة في حالة النوم واليقظة أي سواء كانت هذه الحالة أيضًا في النوم واليقظة.

٥٧١ لقوله عليه الصلاة والسلام "إذا لم يكن يجد الماء فلا يغسل".

٥٧٢ ن - : - أو ينام

٥٧٣ (قوله : على وجه الدفق والشهوة) هذا بإطلاقه لا يستقيم إلا على قول أبي يوسف ؛ لأنه يشترط لوجوب الغسل ذلك وأما على قولهما فلا يستقيم ؛ لأخذا جعلنا سبب الغسل خروجه عن شهوة ولم يجعلنا الدفق شرطاً حتى إنه إذا انفصل عن مكانه بشهوة وخرج من غير دفق وشهوة وجب الغسل عندهما وعنده يشترط الشهوة أيضا عند خروجه ومعنى قوله على وجه الدفق أي نزل متتابعاً ولو احتلم أو نظر إلى امرأة بشهوة فانفصل المني منه بشهوة فلما قارب الظهر شد على ذكره حتى انكسرت شهوته ثم تركه فسأل بغير شهوة وجب الغسل عندهما وعنده لا يجب ، وكذا إذا اغتسل المجمع قبل أن يبول أو ينام ثم خرج باقي المني بعد الغسل وجب عليه إعادة الغسل عندهما وعنده لا يجب ، وإن خرج بعد البول أو النوم لا يعيد إجماعاً ، ولو استيقظ فوجد على فخذه أو ذكره بللاً ولم يذكر الاحتلام فإن كان ذكره منتشرًا قبل النوم فلا غسل عليه إلا أن يتيقن أنه مني ، وإن كان ساكناً قبل النوم فعليه الغسل (الجمهورية النيرة

والنوع الثاني من المعاني الموجبة للغسل حكيمِيّ، وهو ما حكم به^{٥٧٤} الشرع على وجوب الغسل

كمن استيقظ أحدكم^{٥٧٥} فوجد في ثوبه منياً أو مذيّاً ولم يتذكر الاحتلام فيحكم عليه الغسل احتياطاً؛ لأنه

إن وجد المنّيّ يحتمل أنه احتلم ولم يعرف.

وأما إن^{٥٧٦} وجد المذيّ يجب أيضاً الغسل لاحتمال كونه منياً رقباً بجملة^{٥٧٧} البدن، وعند **أبي حنيفة**^{٥٧٨}

إن تيقن أنه مذيّ ولم يتذكر الاحتلام لا غسل عليه، والأوّل أحوط، وعليه الفتوى، وإن استيقظ فوجد في

إحليله بللاً ولم يتذكر الاحتلام ينظر إن كان ذكره منتشرًا قبل النوم فلا غسل عليه؛ لأن الانتشار سبب

لخروج المذيّ فيحمل عليه أنه مذيّ، وإن كان ذكره قبل النوم ساكناً فعليه الغسل احتياطاً.

٥٧٤ ن - : به

٥٧٥ ن - : أحدكم

٥٧٦ ن - : ان

٥٧٧ أ : حرارة

٥٧٨ ن : أبي يوسف رحمة الله

باب الغسل المسنون

عند **أبي حنيفة** أربعة.

الأول من الغسل المسنون غسل الجمعة، والأصح أنه عندنا مندوب، وعند **مالك** ^{٥٧٩} هو واجب،

والغسل في يوم الجمعة للصلاة، ولو لم يصل ^{٥٨٠} الصلاة ^{٥٨١} ينال ثواب الجمعة إذا وجد في اليوم عند **الحسن** ^{٥٨٢}

لا عند **أبي يوسف**.

الثاني من الغسل المسنون غسل العيدين، والأصح أنه مستحب أيضاً؛ لأنه يوم اجتماع كالجمعة.

الثالث من الغسل المسنون غسل الوقوف **بعرفة**، فإنه أيضاً مستحب للاجتماع.

الرابع من الغسل المسنون غسل ^{٥٨٣} الإحرام، وهذا أيضاً مستحب، ومن الاغتسال المندوبة الغسل

الوقوف ^{٥٨٤} من **مزدلفة** و لدخول **مكة المشرفة** و **المدينة المنورة** لشرفها الله ولزيارة النبي عليه الصلاة والسلام.

اللهم يسّر لنا وجميع المؤمنين دخول الحرمين الشريفين وزيارة روضة سيد الثقلين، واجعل خاتمتنا

بالأمن والإيمان والإسلام يا ذا الجلال والإكرام، صلّى الله على سيدنا **محمد** و على آله و صحبه أجمعين. ^{٥٨٥}

^{٥٧٩} مالك بن أنس بن مالك الاصبحي الحميري، أبو عبد الله: إمام دار الهجرة، وأحد الائمة الاربعة عند أهل السنة، وإليه تنسب المالكية، مولده ووفاته في المدينة. كان صلباً في دينه، بعيداً عن الأمراء والملوك، وشي به فضربه سياطاً تخلعت لها كتفه. ووجه إليه الرشيد العباسي ليأتيه فيحدثه، فقال: العلم يؤتى، فقصد الرشيد منزله واستند إلى الجدار، فقال مالك: يا أمير المؤمنين من إجلال رسول الله إجلال العلم، فجلس بين يديه، فحدثه. وسأله المنصور أن يضع كتاباً للناس يحملهم على العمل به، فصنف الموطأ. وله رسالة في الوعظ كتاب في المسائل ورسالة في الرد على القدرية وكتاب في النجوم وتفسير غريب القرآن. (الأعلام للزركلي ٢٥٧/٥)

^{٥٨٠} ن : يغسل

^{٥٨١} ن : للصلاة

^{٥٨٢} الحسن بن زياد اللؤلؤي الكوفي، أبو علي: قاض، فقيه، من أصحاب أبي حنيفة، أخذ عنه وسمع منه، وكان عالماً بمذهبه بالرأي. ولي القضاء بالكوفة سنة ١٩٤ هـ، ثم استعفى. من كتبه أدب القاضي ومعاني الايمان والنفقات والحراج والفرائض والوصايا والامالي. نسبته إلى بيع اللؤلؤ. (الأعلام للزركلي ١٩١/٢)

^{٥٨٣} ن - : غسل

^{٥٨٤} ن : الوقف

^{٥٨٥} ن + : وقد فرغ في هذا الشهر الشريف من يد عبده الغفيف **أحمد بركنا** المحتاج الى رحمة الغفور **أحمد بن محمد** غفر الله لنا ولوالديهما وجميع المؤمنين الأحياء والأموات برحمتك يا أرحم الراحمين ١٢٢٦.

تمت ٥٨٦ الكتاب بعون الملك الوهاب، وإليه المرجع والمآب، أضعف العباد محمود بن خليل بن
إسماعيل سنة تسع وثمانين وألف ١٠٨٩.

مَشَتْ

٥٨٦ ق : + تمت هذه النسخة الشريفة المباركة في وقت العصر من يوم جمادى الأولى في سنة ١١٢٩ في بلدة نكده بمدرسة بيضاء كتبها أحمد بن مصطفى
لمحمد بن مصطفى غفر الله لهم و لوالديهم آمين يا معين.

المصادر

- ١- قاضي خان: لحسن بن منصور بن محمد بن عبدالعزيز الأوزجندي والفرغاني فخر الدين أبوالمفاخر المعروف بقاضي خان توفي سنة ٥٩٢ (الفوائد البهية ٦٤/٦٥)
- ٢- **ظاهر الرواية**: أن مسائل أصحابنا الحنفية، رحمهم الله تعالى، على ثلاث طبقات: الأولى: مسائل الأصول، وتسمى ظاهر الرواية أيضاً، وهي مسائل زويت عن أصحاب المذاهب، وهم أبو حنيفة، وأبو يوسف، ومحمد رحمهم الله تعالى، لكن الغالب الشائع في ظاهر الرواية، أن يكون قول الثلاثة، أو قول بعضهم. ثم هذه المسائل التي تسمى بظاهر الرواية والأصول، هي ما وجد في كتب محمد التي هي: المبسوط، والزيادات، والجامع الصغير، والجامع الكبير، والسيّر. (الطبقات السننية ١٢/١)
- ٣- **الهداية**: علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني برهان الدين المرغيناني الرشداني صاحب الهداية وكتاب البداية وكفاية المنتهى في نحو ثمانين مجلداً وكتاب التجنيسي والمزيد ومناسك الحج مات سنة ثلث وتسعين وخمسائة قلت وله كتاب مختار مجموع النوازل وكتاب في الفرائض وقد لقي المشايخ وجمع لنفسه مشيخة ومن يسمى بهذا الاسم. (تاج التراجم ١٤/١)
- ٤- **الكافي**: كتاب الكافي للحاكم الشهيد، وهو كتاب معتمد في نقل المذهب، شرحه جماعة من المشايخ، منهم الإمام شمس الأئمة السرخسي وهو المشهور بمبسوط السرخسي. السرخسي أطلق على الكافي مختصراً وإن لم يسمّه الحاكم الشهيد بالمختصر باعتبار أن الحاكم الشهيد جمع كتب ظاهر الرواية التي صنفها محمد بن الحسن في كتابه المسمى بالكافي على وجه الاختصار بحذف المكرر وذكر المقرر فأطلق عليه السرخسي مختصراً بهذا الإعتبار. (الجواهر المضيئة في طبقات الحنفية ٤٤١/٢)
- ٥- **زاد الفقهاء**: لشيخ الإسلام أبو المعالي بهاء الدين محمد بن أحمد بن يوسف الاسبيجاني (في الجواهر نسبة إلى اسفيجاب : بلدة كبيرة من أعيان بلاد ما وراء النهر في حدود تركستان، وفي الفوائد أنها بلدة من ثغور الترك). (الجواهر المضيئة في طبقات الحنفية ٥٥/٢)
- ٦- **الفتاوى الحاقانية**: المنسوبة إلى قاضيخان (غنية المتملي ١/٢٣٤)

- ٧- درر: درر الحكام شرح غرر الأحكام في فروع الحنفية متن متين لمنلا خسرو المتوفى سنة ٨٨٥ وشرحه وسماه درر الحكام (كشف الظنون ١١٩٩/٢)
- ٨- الذخيرة: برهان الأئمة وبرهان صاحب المحيط كذا قاله في القنية برهان صاحب المحيط وعلم له بم وصاحب المحيط لقبه رضي الدين فلعل له كنيثان ورأيت على بعض نسخ المحيط برهان الدين بخط بعض الفضلاء وهو صاحب الذخيرة وأصحابنا يقولون الذخيرة البرهانية ولهم برهان الدين الصدر (الجواهر المضئفة في طبقات الحنفية ٣٦٣/٢)
- ٩- الخلاصة: علي بن أحمد بن مكى الرازي الإمام حسام الدين وضع كتابا نفيسا على مختصر القدوري سماه خلاصة الدلائل في تنقيح المسائل. (الجواهر المضئفة ٣٥٣/١)
- ١٠- السراجية: محمد بن محمد بن عبد الرشيد ابن طيفور، سراج الدين أبو طاهر السجاوندي: رياضي حنفي فرضي. له السراجية نسبة إلى كنيته سراج الدين في الفرائض والمواريث. (الأعلام للزركلي ٢٧/٧)
- ١١- فتح القدير على الهداية شرح بداية المبتدي: لإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري المعروف ب: ابن الهمام الحنفي المتوفى ٨٦١ هـ علق عليه وخرج أحاديثه: عبد الرازق غالب المهدي (الأعلام للزركلي ٢٥٥/٦)
- ١٢- القنية: لمختار بن محمود بن محمد الزاهدي أبو الرجاء العزميني الإمام الملقب نجم الدين له شرح القدوري شرح نفيس وله القنية. (الجواهر المضئفة ١٦٦/٢)
- ١٣- الملتقط: لمصطفى بن قاسم الطرابلسي، الحلبي، ثم المدني، الشافعي (درويش). أديب، شاعر. ولد بطرابلس الشام، ونشأ بها، وتوفي بالمدينة. من آثاره: الدر الملتقط من بحر الصفا في مناقب سيدي ابي الاسعاد ابن وفا، زهرة الابصار في السير فيما يحدث للمسافر من الخير، هتك الاستار في وصف العذار، شرح تائية ابن حبيب الصفدي وسماه المنح الوفاية في شرح التائية. (معجم المؤلفين ٢٦٨/١٢)

- ١٤- **البزازية:** محمد بن محمد بن شهاب بن يوسف الكردي، البريقيني، الخوارزمي، الحنفي، المعروف بالبزازي (حافظ الدين) فقيه، اصولي. تنقل في بلاد القرم والبلغار وباحث المولى الفناري وغلبه في الفروع وغلبه الفناري في الاصول، وتوفي بمكة في أواسط رمضان. من تصانيفه الفتاوى البزازية، كتاب في مناقب ابي حنيفة النعمان، شرح مختصر القدوري في فروع الفقه الحنفي، ومناسك الحج. (معجم المؤلفين ١١/٢٢٤)
- ١٥- **المغني:** لعمر بن محمد بن عمر الإمام جلال الدين الخبازي قال الذهبي المفتي الزاهد الحنفي رأيته لما قدم دمشق يدرس بالمعزية البرانية ثم حج ودرس بالحنوتية ومات في آخر سنة إحدى وتسعين وست مائة في عشر السبعين قلت وله الحواشي المشهورة على الهداية وله أيضا المغني في أصول الفقه وانتفع الناس بهما. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ١/٣٩٨)
- ١٦- **الأجناس:** لأحمد بن محمد بن عمر أبو العباس الناطفي ذكره صاحب الهداية في الطهارة بلفظ الناطفي أحد الفقهاء الكبار وأحد أصحاب الوقعات والنوازل ومن تصنيفه الأجناس والفروق في مجلد والوقعات في مجلد. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ١/١١٣)
- ١٧- **المحيط البرهاني في الفقه النعماني:** أربعة وعشرون مجلداً للإمام محمود بن أحمد بن الصدر الشهيد البخاري برهان الدين ابن مازه ومن آثاره: الذخيرة البرهانية في الفتاوى وتتمة الفتاوى شرح الجامع الكبير. (الأعلام للزركلي ٧/١٦١)
- ١٨- **الفوائد الظهيرية:** لمحمد بن أحمد بن عمر القاضي أبو بكر البخاري ظهير الدين له فوائد على الجامع الصغير للحسام الشهيد تسمى الفوائد الظهيرية مات سنة تسع عشرة وست مائة. (الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٢/٢٠)

الأحاديث في الرسالة

« التيمم ضربتان ضربة للوجه وضربة للذراعين »^{٥٨٧}

« الركبة من العورة »^{٥٨٨}

« صلّ قائماً فإن لم تستطع فعلى جنب فإن لم تستطع فمستلقياً^{٥٨٩} فإن لم تستطع الركوع والسجود قاعداً أومي برأسه وجعل السجود أخفض من الركوع فإن لم تستطع القعود استلقى على ظهره »^{٥٩٠}

« إذا ركع سوى ظهره حتى لو صب عليه الماء لاستقر »^{٥٩١}

« كان إذا سجد وضع ركبتيه على الأرض قبل يديه ووضع رأسه بين كفيه وإذا انخفض رفع يديه قبل ركبتيه »^{٥٩٢}

« إذا سجدت فضع كفيك وارفع مرفقيك »^{٥٩٣}

« نهي عن نقر كنفرك الديك وإقعاء كإقعاء الكلب »^{٥٩٤} وإفتراش كإفتراش الثعلب »^{٥٩٥}

٥٨٧ يحيى (السنن الكبرى) (٢٠٧/١)، رقم (١٠٣٥)، بلفظ " التيمم ضربتان ضربة للوجه، وضربة للكفين إلى المرفقين ". الطبراني في الأوسط (٢٤٥/٨)، رقم (٧٩٥٩)، بلفظ " التيمم ضربة للوجه وضربة للكفين "

٥٨٨ أخرجه الدارقطني (٢٣١/١) وقال: أبو الجنوب ضعيف. وأخرجه أيضاً: الديلمي (٢٨٤/٢)، رقم (٢٣١٣).

٥٨٩ نصب الراجحة لأحاديث الهداية ١٧٥/٢ باب صلاة المريض بلفظ " قال عليه السلام، لعمران بن حصين: " صل قائماً، فإن لم تستطع، فقاعداً، فإن لم تستطع، فعلى جنب، ثمومي إماماً، " قلت: أخرجه الجماعة إلا مسلماً عن عمران بن حصين، قال: كانت بي بوايسر، فسألت النبي صلى الله عليه وسلم عن الصلاة، فقال: " صل قائماً، فإن لم تستطع، فعلى جنب، " زاد النسائي: " فإن لم تستطع، فمستلقياً "

٥٩٠ بخارى بلفظ " عن عمران بن حصين رضي الله عنه قال كانت بي بوايسر فسألت النبي صلى الله عليه وسلم عن الصلاة فقال صل قائماً فإن لم تستطع فقاعداً فإن لم تستطع فعلى جنب " (باب صلاة القاعدين بالإمام ٢-٤٨/١١١٧)

٥٩١ ابن ماجه، باب الركوع في الصلاة، ٢٨٣/١ رقم ٨٧٢ بلفظ " سمعت وابصة بن معبد يقول رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي . فكان إذا ركع سوى ظهره حتى لو صب عليه الماء لاستقر "

٥٩٢ نسائي، ٢٠٦/٢ رقم ١٠٨٩ بلفظ " عن وائل بن حجر قال : رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا سجد وضع ركبتيه قبل يديه وإذا خفض رفع يديه قبل ركبتيه "

٥٩٣ مسلم، باب الاعتدال في السجود ووضع الكفين، ٣٥٦/١ رقم ٤٩٣، بلفظ " عن البراء قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم * إذا سجدت فضع كفيك وارفع مرفقيك "

٥٩٤ مسند أحمد، ٣٨/١٣ رقم ٧٥٩٥، بلفظ " حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُضَيْلٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ أَبِي زَيْدٍ حَدَّثَنِي مَنْ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ أَوْصَانِي خَلِيلِي بِثَلَاثٍ وَنَهَانِي عَنْ ثَلَاثٍ أَوْصَانِي بِالْوُضْئِ قَبْلَ النَّوْمِ وَصِيَامِ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ وَرُكْعَةِ الضُّحَى قَالَ وَنَهَانِي عَنْ الْأَيْفَاتِ وَإِقْعَاءِ الْقِرَدِ وَنَقْرِ كَنْفَرِ الدِّبِكِ "

٥٩٥ نصب الراجحة، ٩٢/٢ رقم ٩٤ بلفظ " الحديث الرابع والتسعون : روي عن أبي ذر أنه قال: نهاني خليلي عن ثلاث: عن نقر الديك. وأن أفعي إقعاء الكلب. وأن أفترش إفترش الثعلب، "

« إذا تئأوب أحدكم فليكنظم ما استطاع فإن الشيطان الرجيم يدخل في فمه »^{٥٩٦}
« إذا تطهر أحدكم فليذكر اسم الله تعالى عليه فإنه يطهر جسده كله وإن لم يذكر اسم الله تعالى
على ظهوره لم يطهر إلا ما أمر عليه الماء »^{٥٩٧}
« إذا استيقظ أحدكم من نومه فلا يغمس يده في الإناء حتى يغسلها ثلاثاً فإنه لا يدري أين
باتت يده »^{٥٩٨}
« أنه ﷺ يتوضأ مرة وقال هذا وضوء لا يقبل الله تعالى الصلاة إلا به وأنه ﷺ يتوضأ مرتين
وقال هذا وضوء من يضاعف الله تعالى الأجر مرتين »^{٥٩٩}
« إنه ﷺ يتوضأ ثلاثاً في الغالب »^{٦٠٠}
« قالت عائشة رضي الله عنها كانت يده اليمنى من رسول الله ﷺ لظهوره وطعامه ويده اليسرى
بخلائه وما كان من الأذى »^{٦٠١}
« إن الله أحق أن يستحي منه »^{٦٠٢}
« من قرأ سورة إنا أنزلناه في إثر الوضوء غفر الله له ذنوب خمسين سنة »^{٦٠٣}

- ٥٩٦ مسلم، ٥٦/٤ رقم ٢٢٩٤ بلفظ "عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال التئأوب من الشيطان فإذا تئأب أحدكم فليكنظم ما استطاع"
٥٩٧ وفي سنن الدارقطني، (٧٣/١ رقم ١١)، بلفظ "إذا تطهر أحدكم فليذكر أسم الله فإنه يطهر جسده كله وإن لم يذكر اسم الله في ظهوره لم يطهر إلا ما مر
عليه الماء فإذا فرغ من ظهوره فليشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله."
٥٩٨ أخرجه الطبراني في الأوسط (٦٣/٩، رقم ٩١٣٠). قال الهيثمي (٢٢٠/١): فيه عبد الله بن محمد بن يحيى بن عروة نسبه إلى وضع الحديث.
٥٩٩ أخرجه ابن ماجه، (١٤٥/١ رقم ٤١٩)، بلفظ "عن ابن عمر قال توضأ رسول الله صلى الله عليه وسلم واحدة واحدة. فقال (هذا وضوء من لا يقبل
الله منه صلاة إلا به) ثم توضأ ثنتين ثنتين. فقال (هذا وضوء القدر من الوضوء). وتوضأ ثلاثاً ثلاثاً. وقال (هذا أسبغ الوضوء. وهو وضوئي ووضوء خليل
الله إبراهيم. ومن توضأ هكذا ثم حدثنا عند فراغه أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله فتح له ثمانية أبواب الجنة يدخل من أيها شاء)."
٦٠٠ أخرجه النسائي، (٨٧/١ رقم ١٣٦)، بلفظ "عن أبي حية قال: رأيت علياً رضي الله عنه توضأ ثلاثاً ثلاثاً ثم قام فشرب فضل وضوئه وقال صنع رسول الله
صلى الله عليه وسلم كما صنعت"
٦٠١ وفي مسند أحمد (٦٥/٤٤، رقم ٢٦٤٦٥)، بلفظ "أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا أراد أن يرقد وضع يده اليمنى تحت خده الأيمن ثم قال أَللهم
قني عذابك يوم تبعث عبادك ثلاث مرار وكانت يده اليمنى لظعامه وشرابه وكانت يده اليسرى لسائر حاجته"
٦٠٢ أخرجه أبو داود ٣٠٤/٤ في الحمام، باب ما جاء في التعري "٤٠١٧"، والترمذي ١١٠/٥ في الأدب، باب ما جاء في حفظ العورة "٢٧٩٤"، وابن ماجه
٦١٨/١ في النكاح، باب التستر عند الجماع "١٩٢٠"، والنسائي في عشرة النساء كما في تحفة الأشراف ٤٢٨/٨ برقم "١١٣٨٠"، وأخرجه البخاري
٤٥٨/١ في النسل، باب من اغتسل عرياناً وحده في الخلوة ومن تستر فالتستر أفضل معلقاً بصيغة الجزم. وأخرجه أحمد ٣/٥، ٤، وعبد الرزاق "١١٠٦"،
والحاكم ١٧٩/٤، والبيهقي ١٩٩/١ والطبراني في الكبير ٤١٢/١٩، ٤١٣ برقم "٩٩٠، ٩٩١" من طريق بخر بن حكيم عن أبيه عن جده قال: قلت: يا
رسول الله! عوراتنا، ما تأتي منها وما ندر؟ قال: "إحفظ عورتك إلا من زوجتك أو ما ملكت يمينك"، قلت: يا رسول الله، أرأيت إن كان القوم بعضهم في
بعض؟ قال: "لمن استطعت أن لا تريها أحداً، فلا تريها" قلت: يا رسول الله، فإن كان أحدنا خالياً؟ قال: "فإن الله أحق أن يستحي منه من الناس".
٦٠٣ من الآداب «أن يقرأ بعد الفراغ» من الوضوء «سورة إنا أنزلناه مرة أو مرتين أو ثلاثاً» لما روي أن من قرأها في أثر الوضوء غفر الله له ذنوب خمسين سنة
(غنية، ١٥/١)

« أنه ﷺ كان يغتسل بالصاع ويتوضئ بالمد »^{٦٠٤}

« أنه ﷺ كان يتوضئ ثلاثاً ثلاثاً »^{٦٠٥}

« إن تحت كل شعر جناية »^{٦٠٦}

« يكفيك إذا بلغ الماء أصول شعرك »^{٦٠٧}

-
- ٦٠٤ أخرجه البخاري، (٨٤/١، رقم ١٩٨)، بلفظ "كان النبي صلى الله عليه وسلم يغسل أو كان يغتسل بالصاع إلى خمسة أمداد ويتوضئ بالمد."
- ٦٠٥ أخرجه ابن ماجه، (١٥٥/١ رقم ٤٥٦) بلفظ "كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يتوضئ ثلاثاً ثلاثاً"
- ٦٠٦ أخرجه البيهقي في سننه الكبرى ج١/ص١٧٥، ح٧٩٧، بلفظ "عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال تحت كل شعر جناية فاعسلوا الشعر وانقوا البشر تفرد به موصولاً الحارث بن وجيه والحارث بن وجيه تكلموا فيه."
- ٦٠٧ و في نصب الراية لأحاديث الهداية ٨٠/١ بلفظ "الحديث السادس والعشرون: حديث أم سلمة، قال لها النبي صلى الله عليه وسلم: "يكفيك إذا بلغ الماء أصول شعرك"، قلت: رواه الجماعة ١ إلا البخاري. من حديث عبد الله بن رافع مولى أم سلمة عن أم سلمة، قالت: قلت: يا رسول الله إني امرأة أشد ضفر رأسي فأنفضه لغسل الجناية؟ فقال: "لا، إنما يكفيك أن تحني على رأسك ثلاث حثيات، ثم تفيض عليك الماء فتطهرين"